۷۸۶

بہارِ اعظم جاہی

رودادِ سفرِ میمنت اثرِ نواب اعظم جاہ بہادر کہ
در سنہ یک ہزار و دو صد و سی و ہشت ہجری از
مدراس تا ناگور اختیار کردہ و از انجا براہ ترچناپلی و
چنجی و چیت پیٹ و آرنی و آرکاٹ و ویلور و کاویری پاک
و کنجیورم باز بمدراس مراجعت کردہ۔

تالیف
مولوی غلام عبدالقادر ناظر المتوفی سنہ ۱۲۴۳ھ

1236

بہ تصحیح و تحشیہ و تقدیم
از
افضل العلماء مولوی حافظ محمد یوسف کوکن عمری ایم۔اے
ریڈر، شعبۂ عربی و فارسی و اُردو،
مدراس یونیورسٹی

در سنہ ۱۳۸۰ھ = سنہ ۱۹۶۱ء چاپ شد

بہار اعظم جاہی

فہرست مضامین

ضمیمہ جات در آخر کتاب

مقدمه

مولوی غلام عبدالقادر ناظر که مصنف این کتاب بهار اعظم جاهی است از خانوادهٔ بزرگ نوایط است که در قرن هفتم هجری از نایت که مقامی است در نواحی بصره هجرت کرده بر ساحل غربی جزیره نمای هند جنوبی که به علاقه کونکن معروف است سکونت ورزید۔ سلسله نسبش این است:۔

مولوی غلام عبدالقادر ناظر (۱۲۰۰-۱۲۴۳ھ) پسر مولوی غلام محی الدّین معجز (۱۱۷۳-۱۲۲۹ھ) پسر محمد ندیم الله ندیم (۱۱۴۸-۱۱۸۰ھ) پسر محمد عبدالقادر (۱۱۰۵-۱۱۶۳ھ) پسر مولوی محمد حسین المعروف به شیخ احمد سوانح نگار (۱۰۶۴-۱۱۳۴ھ) پسر شیخ ابو محمد پسر شیخ محمد حسین پسر عبدالقادر پسر حسن فضل الله المعروف به محمد نعمت الله پسر قاضی رضی الدین مرتضی رضی پسر قاضی محمود کبیر (وفات ۹۹۵ھ) پسر قاضی احمد شافعی پسر فقیه ابو محمد شافعی پسر فقیه مخدوم اسمعیل شافعی پسر فقیه مخدوم اسحق شافعی پسر فقیه عطا احمد شافعی.

فقیه عطا احمد شافعی معاصر ملا فقیه مخدوم علی مهایمی (وفات ۸۳۵ھ) که صاحب تصانیف بسیار در عربی و فارسی بوده، بود۔ از اولاد این فقیه قاضی محمود کبیر نامور گشت۔ او در زمان سلطان علی عادل شاه (۹۶۵-۹۸۸ھ) قاضی القضاة معامله گووه بود در سنه ۹۸۰ هجری همه معاملات قضا را به پسر خود قاضی رضی الدین مرتضی را سپرده روانه حرمین شریفین

زادہا اللہ شرفا و تحریما گشت و چندے دراں جا اقامت کرد و باز به بیجاپور بیامد و به ہفتم ربیع الاوّل ۹۹۵ھ وفات یافت۔ یک تصنیف لطیف ازو در زبان پارسی بنام "تعلیقات قاضی محمود بر معالمہ گووہ" یادگار ماندہ۔ در بعض مسایل فقہیہ از قضاۃ وقت خود اختلاف کردہ و صورت حقیقت ہر مسئلہ را واضح کردہ۔

قاضی محمود کبیر را یک برادر بنام ملا خلیل اللہ بود که پیش ازو در سنہ نہصد و شصت و ہشت ہجری ازیں جہان فانی درگذشت۔ او پدر ملا احمد و جد امجد ملا حبیب اللہ بیجاپوری بود۔ ملا احمد عالم و فاضل و صوفی بزرگ بود۔ پنج سال در مکہ معظمہ اقامت داشت و از شیخ شہاب الدین ابن حجر الہیتمی المکی المتوفی ۹۷۵ھ و از شیخ علی متقی المتوفی ۹۷۵ھ درس حدیث و فقہ گرفتہ و چون ملا احمد به بیجاپور باز آمد سلطان وقت علی عادل شاہ المتوفی ۹۸۸ھ بسا تعظیم و تکریم کرد و اورا بسیار محبوب داشت در معرکہ ہا اورا ہمراہ خود داشت تا از برکت او فتح و ظفر میسّر گردد۔ سلطان در ۹۸۵ھ در موضع کندرگی قریب مصطفیٰ آباد المعروف به بلگاؤں با اردوے خود مقیم بود که ملا احمد پیک اجل را لبیک گفت۔ سلطان بسیار محزون شد و اورا باحترام تمام درانجا دفن کردہ به بیجاپور باز آمد۔

زوجہ او بی بی نعیمہ دختر سید ابوبکر از خاندان بزرگ سادات بود۔ نہایت متقی و پارسا و پاک باطن و نیک سیرت بود۔ در سال یکہزار و سی و پنج ہجری وفات یافت۔ پسرش ملا حبیب اللہ در یک قطعہ

تاریخ وفات پدر و مادر خود چنیں یافتہ

پدر و مادرم فرشتہ بدند انس و جن را دریں چہ اشتلم است
زاں یکی را فرشتہ است تاریخ واں دوم را فرشتہ دوم است
۹۸۵ھ ۱۰۳۵ھ

ملا حبیب اللہ در سال نہصد و ہفتاد و نہ ہجری بشب عید الفطر متولد شد و از میاں حبیب اللہ شہر اوستاد و ملا ابراہیم زبیری و ملا حسن نجفی درس علوم نقلیہ و عقلیہ گرفت و از قاضی محمد کلیانی و میراں محمد بابانگری تصوف و سلوک آموخت و خواست کہ بعربستان و دیگر ممالک اسلامیہ رفتہ بر دست پیر بزرگ بیعت کند و خرقہ خلافت پوشد مگر میراں محمد بابانگری گفت ترا حاجت رفتن نیست۔ شیخ کامل عن قریب ہمیں جا خواہد آمد. چنانچہ حضرت سید شاہ صبغۃ اللہ نایب رسول اللہ در سنہ یکہزار ہجری از مدینہ منورہ وارد بیجاپور گردید و پنج سال دریں شہر اقامت داشت۔ خلقی ازو مستفید و مستفیض گشتند ملا حبیب اللہ نیز بنزد او رفت و درس تفسیر و حدیث و فقہ و تصوف و سلوک از و گرفتن آغاز کرد و در اندک مدت چناں مہارتے بہم رسانید کہ کسے اورا در بحث و مباحثہ عاجز کردن نتوانست و چوں سید شاہ موصوف در سنہ یکہزار و پنج ہجری روانہ حرمین شد ملا حبیب اللہ نیز خواست کہ ہمراہ او رود مگر مرشد گفت تو قصد سفر حجاز مکن تا آنکہ من ترا اشارہ نہ کنم، ناچار ترک قصد سفر کردہ تا حوض شاہ پور اولین منزل از بیجاپور پیدل مرشد خود را مشایعت کرد. مرشد موصوف ایں جا ہمہ مریدان خود را بصلاح و تقوی وصیت کردہ رخصت کرد و ملا حبیب اللہ را بہ تلقین مشرف ساخت. چنانکہ ملا حبیب اللہ تاریخ ایں تلقین بایں طور گفتہ

تلقین شاہ چوں شدہ ایں جام دستگیر
تاریخ ایں خوش است کہ تلقین گہ فقیر

بشرف و بزرگی حضرت سید شاہ صبغۃ اللہ چنداں معتقد بود کہ مصاحبش را صحابی قرار دادہ چنانکہ گوید

صبغۃ اللہی شو ار خواہی مراد　　　کو مصاحب را صحابی می کند

و نیز گوید

صبغۃ اللہ درمیان اولیاء　　　چوں محمد درمیان انبیاء

و در جائے دیگر مجموعہ اعداد نام صبغۃ اللہ را ضامن امن و امان قرار دادہ چنانکہ گوید

یک ہزار و پانصد و پنجاہ و ہشت　　　ضامن امن است در دریا و دشت

ملا حبیب اللہ اوقات گرانمایۂ خود را در درس و تدریس و تصنیف و تالیف و ارشاد و نصیحت صرف می کرد۔ ذات با برکات او جامع شریعت و طریقت و معدن معرفت و حقیقت بود۔ بحالت بیداری و خواب بارہا از رویت جمال چہرۂ مبارک آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم مشرف شدہ۔ چنانکہ در شب بست و یکم از ماہ ربیع الاول در سال یک ہزار و بست و نہ ہجری بعد از نماز عشا در حجرۂ خود تنہا نشستہ کتاب افراد سخاوی را کہ مصنف آں را بدست خود نوشتہ بود، مطالعہ می کرد۔ ناگاہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم از در در آمد۔ ملا حبیب اللہ فی الفور از جائے خود برخاستہ تعظیم ادا کرد و آنحضرت را بر مسند خود نشانید و خود دست بستہ روبروے او نشست۔ آنحضرت فرمود، چہ میخوانی؟ او ہموں کتاب را بدست آنحضرت گذاشت و او بر ہر دو صفحات کتاب انگشتہاے مبارک خود را داشتہ چندے مطالعہ کرد و سر مبارک خود را

چناں بجنبانید کہ گویا مضامین آں ہر دو صفحات را تصدیق می کند۔ ملا حبیب اللہ پرسید ہمہ افراد اقوال حضرت شما کہ دریں کتاب ذکر کردہ راست است یا نہ۔ آنحضرت جواب داد۔ بلی ہمہ ایں اقوال از افراد سخن من است۔ ملا حبیب اللہ ایں واقعہ را در یک قصیدۂ تائیہ قلمبند کردہ است چنانکہ گوید

اتانی رسول اللہ فی عین یقظتی وجالسنی مستقبلا وھو قبلتی
وعندی افراد السخاوی بخطہ اطالع باب الطاء منھا بخلوتی
ولی قال ما ھذا؟ فلما اجبتہ امر اصبع التسبیح فی کل سطرۃ
من اسطر کلتی صفحتی بابھا فقط کفی شرفا لو راس شعر بنقطۃ
فیاعز قرطاس ویا عز اسطر ویاعز ظفار بمس ونظرۃ
وحرک تحریک المصدق راسہ یؤمل فی المعنی بتعمیق فکرۃ
وقلت لہ ھل کلھا افراد قولکا فقال نعم ذا الکل افراد سنتی

"یعنی تشریف آورد پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ و آلہ وصحبہ وسلم در حالت بیداری من و روبرو نشاند مرا درحالیکہ آنحضرت در جانب قبلہ من بود۔ و بدست من کتاب افراد سخاوی بود کہ مصنف آں را بدست خود نوشتہ، و من ازاں کتاب باب الطاء را در تنہائی مطالعہ می کردم۔ آنحضرت پرسید چہ میخوانی؟ وچوں من جواب دادم آنحضرت برہر دو صفحہ ہائے مفتوح کتاب انگشتہائے مبارک خود را بر ہر سطرش براند۔ پس کاغذ و سطور از مس و نظر مبارک آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم شرف عظیم یافتہ۔ آنحضرت سر مبارک خود را چناں بجنبانید کہ گویا تصدیق میکند و در معنیش غور و فکر می کند۔ پس من اورا گفتم آیا ہمہ ایں افراد اقوال حضرت شما است؟ گفت بلی ایں ہمہ از

افراد سخن من است"

ایں قصیدہ طویل است آں را بتمامہ دریں جا نقل کردن ممکن نیست.

ملا حبیب اللہ سخنور بزرگ عربی و فارسی بود۔ بعضے از اشعار او دریں جا نقل کردہ می آید۔ اوست کہ گوید۔

علی ثیاب لاتباع بدرھم　　وفیھن نفس لاتباع بعالم

برمن پارچہا است کہ بدرہمی ہم فروختہ نشود مگر دراں نفسی است کہ بعوض عالمی ہم فروختہ نشود.

علیکم ذکر ربی کل حال　　فان الذکر احلی کل حال
علی جنب قعودا او قیاما　　کذا حال الاقامۃ وارتحال

درہر حالت ذکر پرور دگار را برخود لازم گردانید زیراکہ ذکر درہر حالت خواہ آں برپہلوے خود بود یا در حالت قعود و قیام یا در حالت اقامت وسفر شیریں است

اوست کہ گوید

پریروے مرا دیوانہ کرد است　　زخویش و آشنا بیگانہ کرد است
ہی اشک و قطرہا خم مردمک مغ　　حبیبی چشم را میخانہ کرد است
چو عین دوست شدم زاں حبیب خواندم　　کنوں مرا زمن امکان اجتناب کجا است
نمک زخندہ بریش جگر ہمی ریزی　　بغمزہ لشکر غم پر شکستہ انگیزی
مشعلہ مشغلہ افروختم　　دیدہ بدل دل بخدا دوختم
خار وخس غیر بجاروب لا　　رفتم و جز صو ہمہ را سوختم
من بہ تماشاے خودم مشتغل　　نیست مرا سوے دگر روے دل
در بحر غم ہمیشہ کند آشنا شنا　　بیگانہ است آنکہ بغم نیست آشنا

خنجر من خنجر خصمش نیام — دادهٔ خضر است علیه السّلام

هر کجا می نگرم نقش تو در جلوه گری است — منگر نقش تو کآفت زدهٔ بے بصری است

گر نظرے بر دگرے کرده ام — بهر تو مشق نظرے کرده ام

فراق یار و وصال رقیب می کشدم — ازیں دو درد یکی عنقریب می کشدم

هر شب مه تو سوے فزودن تازد — تا همچو جمال تو جمالے سازد

در چار دهم چونکه بخود پردازد — بیند که چو تو نیست ز غم بگدازد

وقتیکه سلطان ابراهیم عادل شاه (۹۸۸ - ۱۰۳۷ھ) ملا حبیب الله را بدهلی فرستاده بود راجه مان سنگه و مرزا عبدالرحیم خانخانان و دیگر اراکین دولت شهنشاهی باعزاز و اکرام و احترام بسیار پیش آمدند. راجه مان سنگه هیچ وقت بر مسند خود نشسته ملاقات نمی کرد. مرزا عبدالرحیم خانخانان او را بسیار عزیز داشت. روزے پیش او اشعار خودش می خواند ازانجمله این رباعی بود.

ای دوست تو دشمنی دل آزاری چیست — خوی تو نه دهر است ستمگاری چیست

بخت تو نه بخت ماست در خواب چراست — بخت تو نه چشم ماست بیداری چیست

ملا حبیب [illegible] شد گفت بخت را بیداری لائق مدح و ثنا است نه که مذموم و ناستوده

مرزا عبدالرحیم خانخانان این ایراد را شنود و خاموش ماند و جواب نداد

ملا حبیب الله تا مدت بست و پنج سال از هجرت سید شاه صبغة الله کسی را مرید نکرد و خود را در لباس اهل علم ظاهر پوشیده داشت. صرف سه چهار اشخاص مخصوص را مرید کرده بود. باب بیعت و ارادت مفتوح نه بود چون خواجه حافظ والد ماجد عبدالقادر مصنف کتاب مناقب حضرت شاه

حبیب اللہ در سال یک ہزار و سی ہجری مرید شد فیض بیعت و خلافت عام گردید و تا بقیہ عمر شریف کہ یازدہ سال باشد بسا مردمان را مرید کرد و خلافت داد - ملاے موصوف در تاریخ گوئی یگانہ روزگار بود . رقعۂ عنا بانہ بخواجہ حافظ نوشتہ کہ از ہر فقرۂ آں تاریخ بر می آید. و آں این است.

ھوالحافظ - خلاف بما ورزیدن - کفران حق نعمت بود - راہ شفاق نوردیدن
۱۰۳۱ھ ۱۰۳۱ھ ۱۰۳۱ھ ۱۰۳۱ھ

کفر طریقت بود - بیائید بخشیم - بانتقام سیئہ قیام نمائیم
۱۰۳۱ھ ۱۰۳۱ھ ۱۰۳۱ھ

شکر اللتواب الاواب
۱۰۳۱ھ

چوں عمرش بشصت و سہ سال رسید مکتوبی از عارف کبیر سید اسعد بلخی خلیفہ حضرت سید شاہ صبغۃ اللہ از مدینہ منورہ بغرہ ذی قعدہ ۱۰۴۱ھ رسید مضمونش ایں بود -

" اشارۂ ہدایت دستگاہ العارف باللہ سیدنا و مولانا شاہ صبغۃ اللہ نفع اللہ ببرکاتہ و برکات علومہ در باب طلب شما مرئی شدہ است - باید کہ در ہیچ باب عذر ننمودہ روانہ حرمین شریفین بشوند کہ نفع دارین درین است و تا شما عزم ایں جانب درست نکنند اشارۂ ہدایت دستگاہ نخواہد شد- از دوست یک اشارہ کافی است و مارا بسر دویدن است. التاکید التاکید التاکید"

چوں ایں مکتوب را دید کتاب نفحات الانس تصنیف لطیف حضرت ملا عبدالرحمن جامی را برداشتہ ازاں فال گرفت ایں دو بیت بر آمد

دریں زمانہ منم قائد صراط اللہ ز حد خاوری تا آستانہ اقصی
روندگان معارف مرا کجا بینند کہ ہست منزل جانم بما وراے ورا

۱

ازیں فال نیک بسیار مسرور شدہ فکر تہیہ سفر حجاز کرد۔ دریں اثنا آصف خان سپہ سالار افواج مغلیہ با لشکر جرار از دہلی بیامد و شہر بیجاپور را محاصرہ کرد۔ ہمہ ساکنان شہر از بیم ایں لشکر نیم جاں شدند۔ ملا حبیب اللہ نیز بعارضہ تپ مبتلا شد و بیماری او طول گرفت، چوں احباب متحیر شدہ بیم خود عرض کردند گفت از جانب افواج مغلیہ ہیچ گزند نخواہد رسید۔

آخر ملا حبیب اللہ بتاریخ نہم ماہ شعبان المعظم ۱۰۴۱ھ روز یکشنبہ پیک اجل را لبیک گفت و روز دوم اورا دفن کردند۔ تاریخ وفاتش قطب آخر الزمان (۱۰۴۱ھ) است۔ بعد سہ روز آصف خان نیز محاصرہ را برداشت و بتاریخ ۱۲ شعبان المعظم از بیجاپور کوچ کرد۔

او از ام حبیبہ دختر خال اعنی سید اسحٰق کالپی کتخدا شدہ بود۔ سید اسحٰق در مدینہ منورہ تا دوازدہ سال سکونت داشت و باز ازانجا وارد بیجاپور گشت و دست ارادت خود بدست شاہ برہان الدین بیجاپوری داد و در کالپی وفات یافت۔ ام حبیبہ لاولد بود مگر از بطن ستی تفاحۃ الحبشیہ (وفات ۱۰۳۶ھ) کہ کنیزک بود یک پسر متولد شد و چوں ایں پسر از برکت حضرت سید شاہ صبغۃ اللہ قدس سرہٗ زائیدہ بود اورا بنام صبغۃ اللہ موسوم گردانید چنانکہ خود گوید

زادۂ من کہ دادۂ شاہ است		نام نامیش صبغۃ اللہ است

ایں پسر بیازدہم شعبان المعظم ۱۰۲۰ھ متولد شد و در سنہ یک ہزار و ہفتاد ہجری وفات یافت۔

قاضی رضی الدین مرتضیٰ پسر قاضی محمود کبیر عالم و فاضل

و شاعر شیریں مقال بود۔ رضی تخلص می کرد۔ یک کتاب در صنائع و بدایع نوشت و آں را بنام تحفۃ الحقیر بخدمت سلطان ابراہیم عادل شاہ گزرانید و بایں طور فخر نمود۔

اے رضی تحفہ ات پسند افتاد کاحسنت گفت زہرہ و مریخ
قدر او بیں کہ از حساب جمل آفریں گفتہ آسماں تاریخ
۹۹۸ھ

نیز گفتہ

تحفہ را چوں نباشد زیب کہ ورو لعل و درلبسی سفتہ
پایۂ او ببیں کہ تاریخش آسماں باز آفریں گفتہ
۱۵۲ + ۸۴۶ = ۹۹۸ھ

ایں کتاب بر یک مقدمہ و دو لمعہ و خاتمہ منقسم است۔ مقدمہ در بیان اقسام سخن باصطلاح ارباب ایں فن لمعہ اول در تفصیل محسنات نثر و تعریف و تمثیل آں لمعہ دوم در تعریف و تمثیل اقسام نظم خاتمہ در خوش طبعی و حکایات و استہزا و ہزلیات فرح انگیز۔ و در لمعہ دوم از اشعار و منظومات خود استدلال آوردہ

از تاریخ وفات قاضی رضی الدین مرتضی ہیچ اطلاعی نداریم البتہ او پنج پسر داشت یکی حسن فضل اللہ المعروف بہ محمد نعمت اللہ دوم قاضی حسین لطف اللہ سوم قاضی محمود صغیر چہارم حسین شکراللہ پنجم محی الدین روح اللہ۔ از دو پسران موخرالذکر ہیچ اطلاعی نداریم۔ قاضی محمود صغیر کتاب مالا بدشافعی را کہ تصنیف لطیف نورالدین محمد الایجی است اختصار کردہ و آں مختصر ہنوز موجود است و بسیار مقبول است۔ قاضی حسین لطف اللہ پدر میراں عبدالقادر (وفات ۱۰۴۲ھ) و محمد علی

و قاضی نظام الدین احمد کبیر (وفات بعد سنہ ۱۱۰۰ھ) است و ایں میراں عبدالقادر پدر مولوی **محمد حسین** بیدری شہید المعروف بامام صاحب است کہ بہ تشرع و دینداری و علم و معرفت الہی و فضل و شرف باطنی ممتاز و مشتہر بودہ۔ شہنشاہ ہند اورنگ زیب عالمگیر اورا در مدرسہ محمود گاواں در محمد آباد المعروف بہ بیدر صدر مدرس مقرر کرد و بخطاب امام المدرسین اورا شرف امتیاز بخشید۔ در حق گوئی و حق نویسی بیباک بود، اکثر حکام و امرا را بر اصلاح امور رعایا و احوال طلبہ و رد فواحش و منکرات متوجہ ساخت، فریضہ امر بالمعروف و نہی عن المنکر را کما حقہ بجا می آورد۔ حدیث شریف کلمۃ حق عند سلطان جائر پیش نظر خود داشتہ بود۔ چوں یکی از زمینداران قوم بیڈر در صوبہ محمد آباد بیدر بعض زنان مسلمانان را غاصبانہ در قبضہ تصرف خود آورد و ہیچ حاکم و امیر بداد او نرسید۔ مولوی محمد حسین غضبناک شدہ رقعۂ پرغیظ بنام اورنگ زیب عالمگیر نوشت مضمونش ایں بود۔

"پیش ازیں دو بادشاہ بدعتی دریں ملک بودند۔ عالمی از خدا التجا می کردند کہ حق تعالیٰ ایں دو بادشاہ بدعتی را اخراج نمودہ بادشاہ سنی را دریں ملک بیارد۔ حق تعالیٰ شما را آورد و در سلطنت شما بیڈر شقی ایں قدر سر بفساد آوردہ کہ شرم سادات یغما نمودہ، حالا از حق تعالیٰ مردم دعا می کنند کہ ہماں بادشاہاں را بیارد و شما را اخراج نماید"

اورنگ زیب عالمگیر فی الفور جواب نوشت: "حق تعالیٰ ایں مرد بزرگ را سلامت دارد ما از چندیں معنی خبر نداشتیم، خبردار فرمود،

خان فیروز جنگ را تعین کردیم۔ السعی منی والاتمام من اللہ۔"

در تفسیر و عقاید و تصوف چند کتاب ہا و رسالہ ہا نوشتہ۔ یک کتاب لطیف در علم عقاید بنام عقاید نامۂ حسینی تالیف کردہ کہ بر دو باب منقسم است و ہر باب بر چند فصل۔ باب اول در اثبات صانع و وجود و صفات او باب دوم در اثبات نبوت و آں بر سہ فصل منقسم است۔ مگر ہنوز از تکمیل این کتاب فراغت یافتہ نبود کہ بشب یازدہم رمضان المبارک ۱۲۸۰ھ برق خاطف بر آتشخانہ کہ متصل مدرسہ محمود گاواں بود افتاد و مدرسہ و مسجد را منہدم ساخت۔ مولوی محمد حسین با نمازیان دیگر نماز تراویح ادا می کرد۔ در قعدہ دوگانہ اولی بود کہ از صدمہ برق و صاعقہ آسمانی سقف مسجد افتاد و ہمہ نمازیان شہید شدند حاکم و مردم شہر در شہادت گاہ رسیدند و یک یک را از تودہ خاک جدا کردند۔ مولوی محمد حسین در عالم تشہد بود انگشت او باداے شہادت برداشتہ بود و قرآنی کہ متصل مصلی بود پر از خون شدہ۔ شخصی تاریخ شہادت او بایں طور گفتہ

امام زمانہ محمد حسین کہ زہد از وجودش گرفت است زین
ولایت مآبی کہ مدحش بود بر ارباب دیں فرض مانند دین
اجل برق آسا بسویش شتافت سراپا جہاں سوخت از برق بین
چہ رویت ایزد ذوالجلال ز دنیاے فانی چو پوشید عین
سروش خرد گفت تاریخ فوت یقینا بہشتی محمد حسین

قاضی نظام الدین احمد کبیر مردے فاضل و یگانۂ روزگار بود۔ در علوم عقلیہ و نقلیہ مہارتے تمام داشت از شیخ عوض بن محمد الضعیف السقاف

سند روایت حدیث حاصل کردہ بود - میر منشی دربار سلطان علی عادل شاہ و سلطان ابراہیم عادل شاہ والیان بیجاپور بود - بعد از سال یک ہزار و یک صد ہجری در بیجاپور وفات یافت .

از نسل قاضی نظام الدین احمد کبیر بسا علماء و فضلا برخاستند مثل محمد عبداللہ شہید (۱۰۸۰ - ۱۱۴۵ھ) پسر قاضی نظام الدین احمد کبیر و قاضی نظام الدین احمد صغیر (۱۱۱۳ - ۱۱۸۹ھ) پسر محمد عبداللہ شہید و مولوی ناصر الدین محمد (وفات ۱۲۰۶ھ) پسر قاضی نظام الدین احمد صغیر و مولوی محمد غوث شرف الملک غالب جنگ بہادر (۱۱۶۶ - ۱۲۳۸ھ) پسر مولوی ناصر الدین محمد و مولوی عبدالوہاب شرف الملک مدارالامرا بہادر (۱۲۰۸ - ۱۲۸۵ھ) و مولوی محمد صبغۃ اللہ قاضی بدرالدولہ بہادر (۱۲۱۱ - ۱۲۸۰ھ) پسران مولوی محمد غوث شرف الملک بہادر - قاضی نظام الدین احمد صغیر و مولوی محمد غوث شرف الملک بہادر و مولوی عبدالوہاب شرف الملک مدارالامرا بہادر در زبان عربی و فارسی و مولوی محمد صبغۃ اللہ قاضی بدرالدولہ در زبان عربی و فارسی و ہندی تصنیفات و تالیفات بسیار کردہ اند کہ تفصیل ہریکی ازینہا درین مقدمۂ مختصر گنجائش ندارد - لہذا ازینہا اغماض کردہ احوال اولاد حسن فضل اللہ المعروف بہ محمد نعمت اللہ را بیان می کنیم .

از اولاد حسن فضل اللہ مولوی محمد حسین المعروف بہ **شیخ احمد** بود کہ در زمانہ اورنگ زیب عالمگیر بہ خدمت وقائع و سوانح نگاری و خفیہ نویسی احسن آباد المعروف بگلبرگہ مامور بود، ہرگاہ یار علی بیگ خان کہ امیر کبیر و بخشی سوانح نگاران بود روداد ہاے وقائع صوبجات را در حضور شہنشاہی

ارسال می نمود اورنگ زیب عالمگیر پیش از ہمہ روداد شیخ احمد سوانح نگار را ملاحظہ می نمود زیراکہ او برو اعتماد کلی داشت.

ہمہ حکام و امرای بادشاہی اورا بسیار معزز و محترم داشتند و ملال خاطرش را باعث صد رنج و تعب می دانستند. از رقعات مولوی محمد حسین بیدری شہید کہ برادر زوجہ شیخ احمد سوانح نگار بود، چناں ظاہر می شود کہ ہر روز قریب پنجاہ کس از سفرۂ خوان او لذت اندوز می شدند. بسیار مخیر و عالی ہمت بود. شاعر خوش فکر محمد برہان نام بسبب افلاس و تنگدستی پریشان حال شدہ بخدمت شیخ احمد سوانح نگار یک قصیدہ و مثنوی و رباعی گزراند و صلہ و انعام شایاں ازو حاصل نمود. برہان گوید.

اے صاحب کریم کرم بخشش نامدار | برخی بیاں کنیم غم دل ز صد ہزار
تا بحر بخشش تو در آید بجوششی | از فیض تو رسیم ازیں قعر بر کنار
ایں باد مفلسی کہ وزیدہ است در جہاں | چوں غنچۂ خزاں شدہ دل ناتوان و زار
وقت غریب و جاے غریب است و ما غریب | در مردمان شہر نداریم اشتہار
خالی است جیب و کیسۂ ما از پشیز و دام | محتاج قوت شب شدہ ایم اندریں دیار
سامان رخت و پخت نداریم ہیچ چیز | فرشم زمین و ابر لحاف است پنبہ دار
داریم جامہ چوں دل عشاق چاک چاک | چوں زلف دلبراں شدہ دستار تار تار
باقی قیاس کن ہمہ حالم بریں نمط | پوشیدہ نیست در نظر مرد ہوشیار
دستم بگیر و جوہر ما را نگاہ کن | عریانم ار چو برہنہ شمشیر آبدار
بے خرج و بے وسیلہ و بے ساز و بے نوا | چیزے کرم نمائی سخن را ہمیں مدار
برہاں سخن دراز مکن اختصار کن | دست دعا بر آر بدرگاہ کردگار

یارب دریں زمانہ کہ تا دور مشتری است ایں فیض بخش را بجہاں فیض بخش دار

زہے خفیہ نویس شیخ احمد وجودت آیۂ خلق محمد
جواں بخت و جواں دولت جوانے بذات خود جہانے را چو جانے
ز خاص و عام چوں وصفت شنیدم برائے خدمتت ایں جا رسیدم
پریشاں حالم و بس ناتوانم دریں شہر غریبم بے زبانم
بود نہ سال من بے روزگارم عجب منسوبۂ دشوار دارم
منم بے دست و پا و بے وسیلہ ندارم غیر الطاف تو حیلہ
توئی مخلص نواز و چارہ سازم ز لطف خویشتن کن سرفرازم
قبائل ہفت کس دارم بہمراہ ندارم جز توکل در جگر آہ
ہمہ عریاں و بے ساماں و بے دل پریشاں حالم و وقت است مشکل
ز تو آساں شود ایں مشکل من چو گل خنداں شود غنچہ دل من
بکام خویش برخوردار گردی قبول حضرت جبار گردی
گرہ از کار برہاں چوں کشائی کند ایزد ترا حاجت روائی

آنی کہ پناہ اہل رازت کردند بیچارہ نواز و چارہ سازت کردند
لطفی فرما بحال یاران قدیم شکرانہ آنکہ سرفرازت کردند

در صوبہ احسن آباد المعروف بہ گلبرگہ جاگیرے باو مرحمت شدہ بود کہ بست و چہار ہزار روپیہ محاصل سالیانہ داشت ۔ مگر مولوی محمد حسین بیدری از جاہ و حشمت دنیوی او اندیشناک بود و ہمیشہ اورا تاکید کرد کہ از کسب مال حرام بسیار اجتناب و در نوشتن اخبار ببارگاہ سلطانی بسیار احتیاط باید نمود ۔ اورا رقعۂ بایں مضمون نوشت

"مجمل آنکہ خود تصدیع باید کشید و از تصدیعات اندیشید و موت را نصب العین داشتہ و از حرام احتراز کردہ کہ سعادت دنیا و آخرت دارین است، در طعام ہم تخفیف بکنند بر شما فرض نیست کہ البتہ با چند کس بخورید و فرض است کہ از مال حرام احتراز ورزید اگر کسے رشوت بگیرد و بہ فقیرے بدہد یا بخوراند موجب ثواب نیست۔ بلکہ اگر امید ثواب در تصدق بمال حرام داشتہ باشد ہم کفر است و در حق آں فقیر ہم ظلم کردہ باشد کہ مال حرام بخورد و آں بیچارہ را دادہ۔ الحال شکر بسیار باید کرد کہ بہر حال منصب دارید و جاگیر ہست و از تصدیعات لشکر فارغ ہستید و جاگیر شما در محل خدمت شما واقع است و بہ نان جوار باید ساخت و اگر حرام را بر خود حلال بگیرید ظاہر است کہ چیزے نخواہد ماند و وبال تا ابد باقی است و در صورت اخذ حرام از رسوائی دنیا نیز امن نیست۔ غرض اینکہ خرچ بسیار دارم عذر ایں نمی شود کہ حرام بگیرم بر من لازم است کہ خرچ کم کنم و گرسنہ باشم و حرام نگیرم۔ زمین شما ہم ہست چند سال ازاں مارا خرچ می شد۔ الحال برائے خرچ خالہ صاحبہ و برادران خود بکنند کہ صورت حل بہم رسانند و از سابق کہ ما خرچ کردہ ایم امید داریم کہ ان شاء اللہ ادا بکنیم حساب نوشتہ نگاہ داریم"۔

"نوشتہ بودند کہ آنچہ می شنود و می بیند بلے کم و کاست حضور بر می نگارد۔ مشفق من! چوں احتمال آن است کہ نوشتہ شما بعرض بادشاہ رسد لازم است کہ در نوشتہا بسیار احتیاط بکار برند۔ بعضے چیزہا است کہ البتہ باید نوشت و زود باید نوشت مثل آنکہ فوج غنیم یا بیڈر فلاں جا

آمد و فلاں دیہ را تاخت و مویشی گرفت و چناں وچنیں کرد و فلاں سردار بادشاہی با فوج آمد و جنگ شد و بعضے چیزہا است کہ تا یقین نہ شود ہرگز نباید نوشت مثل آنکہ فلاں خان این قدر زر از مخالفان گرفت و این قدر زر نہی کرد و چوں باعث دشمنی مردمان و ضرر دنیوی نوشتن این قسم است پس دریں نوشتن بسیار احتیاط باید کرد تا آنکہ کالشمس فی نصف النہار برخود ظاہر نشود بمجرد گفتہ کسی نباید نوشت و بعضے چیزہا است کہ پیش از نوشتن آگاہ باید کرد مثل آنکہ متصدی بر کسے ظلمے کند اولا اورا بملائمت باید گفت کہ ظلم خوب نیست و ما نیک خواہ دنیا و آخرت شما ہستیم اگر از گفتہ شما از ظلم باز آمد ہم شما ثواب حاصل کردہ باشید و ہم مظلوم سلامت ماند و ہم ظالم از ظلم و مثل آنکہ مسکرات وغیرہ منہیات شرعیہ در جا عام بودہ باشد اولا اورا منع درخفیہ باید کرد کہ فلاں جا منہیات است و بر ما نوشتن لازم است کہ بادشاہ برائے ہمیں کار فرستادہ است و نیز اگر ننویسیم و خبر برسد بغضب بادشاہی گرفتار شویم بہتر آن است کہ چوں نفع سہل است و ضرر دنیا و آخرت بسیار، منع بکنند، اگر منع کرد فبہا و الا آخر باید نوشت۔ برادرا دریں صورت ان شاء اللہ ہم مردمان دشمن نخواہند شد و ہم فرض از ذمہ خود ادا کردہ باشیم" (رقعات خطی از مولوی محمد حسین)

و مکرر التماس نمود

"مکرر التماس آن است کہ بہ ہر تدبیر خود را از آفت خدمت مالی برآرند کہ خسران دارین می نماید. دنیا مشاعی نیست کہ عاقل از بہر آں دست

از دولت ابدی بشوید ۔ مع ہذا دریں خدمت سوائے درد سر و تصدیعات لاطایل چیزے نیست ۔ بہر نحو مسبب سببے سازد کہ ازیں بخوب ترین وجہ برآیند۔ حضرت والدہ سلمہا اللہ تعالی ہمیں الحاح دارند، مفصلا احوال خود برنگارند کہ جمعیت خاطر است"

بمجرد رسیدن ایں مکتوب از خدمت شاہی سبکدوشی حاصل کرد و گوشہ عافیت و قناعت اختیار کرد و ازاں پس از گلبرکہ ہجرت کردہ در محمد پور المعروف بہ آرکاٹ توطن گزید. ناظم آنجا نواب سعادت اللہ خاں (وفات ۱۱۴۳ھ) دو صد روپیہ ماہوار باو وظیفہ مقرر فرمود آخر بسیزدھم رمضان المبارک در ۱۱۳۴ھ پیک اجل را لبیک گفت و متصل توپخانہ در مقبرہ صادق در آرکاٹ مدفون شد .

او از شہربانو دختر میراں عبدالقادر و خواہر مولوی محمد حسین بیدری شہید کتخدا شد ازو دو پسر محمد عبدالقادر و محمد مخدوم و یک دختر بیگم صاحبہ متولد شد ۔ بیگم صاحبہ زوجہ نظام الدین علی پسر مولوی محمد حسین بیدری شہید بود ۔ **محمد عبدالقادر** در سال یکہزار و یک صد و پنج ہجری تولد یافت و از اساتذہ آرکاٹ تحصیل علم عربی و فارسی کردہ ۔ تدبر و دانائی بمرتبہ کمال داشت ۔ گاہ گاہ بسخن سنجی ہم رغبت می فرمود، مرید سید علی محمد قدس سرہ المتوفی ۱۱۳۸ھ بود۔ پیش از دو ماہ و دہ روز از شہادت نواب ناصر جنگ شہید بعمر پنجاہ و ہشت بہ ہفتم ماہ ذی قعدہ ۱۱۶۳ھ در آرکاٹ وفات یافت و در مقبرہ مرشد خود در تاچپورہ مدفون شد ۔

محمد مخدوم پسر خورد شیخ احمد سوانح نگار در ۱۱۱۵ھ تولد یافت، در فقہ و عقاید و ادب فارسی مہارتی بہم رسانیدہ و از علم باطن نیز حظے وافر داشتہ از مریدان خصوصی حضرت سید علی محمد قدس سرہٗ بود و بعمر ہفتاد سالگی بہ بست وششم شوال المکرم ۱۱۸۵ھ ازیں جہان فانی درگذشت و در مقبرہ تابیورہ بجانب غربی گنبد مرشد خود قدس سرہ مدفون شد، در قبول دعا مقبول ہمگناں بود. میر اسد اللہ خاں کہ از جانب نواب محمد علی والاجاہ المتوفی ۱۲۱۰ھ نیابت صوبہ داری آرکاٹ داشت ازو ملتجی شد کہ برائے نزول باران رحمت نماز استسقا ادا می کند. ہنوز از مصلی بر نخاستہ کہ آں قدر باراں بارید کہ در کوچہ و بازار گذر خلایق دشوار افتاد.

مولوی محمد ندیم اللہ ندیم پسر محمد عبدالقادر در ۱۱۴۸ھ متولد شد و از اساتذہ وقت علم عربی و فارسی حاصل کرد. در زبان پارسی مہارتے داشت کہ مزید براں متصور نمی شود خط نسخ خوب تر می نگاشت اکثر دوستان و شاگردان در فن خطاطی ازو بسیار مستفید گشتند. نہایت وجیہ و بالا قد بود و در اوصاف نیک و اخلاق جمیل ممتاز بود عم محترمش محمد مخدوم دو دختر داشت. دختر کلاں حسین بی بمولوی ناصرالدین محمد پسر قاضی نظام الدین احمد صغیر منسوب شد و دختر خورد شہر بانو بعقد نکاح مولوی ندیم اللہ ندیم در آمد. شہر بانو در صلاح و تقوی و عفت و اخلاق یگانہ روزگار بود. از سن ہفت سالگی تا روز رحلت بجز عذر شرعی ہیچ نماز و روزہ را قضا نہ کرد. بروز شادی ہم از نماز

غافل نہ شد ۔ چوں بر ادائیگی رسم جلوہ بر تخت عروسی نشست و بوجہ نغمہ پیرائی مشاطگان رسم جلوہ بطول انجامید بدایہ خود کہ از زمان طفلی مانوس بود گفت دریں رسم نامشروع نماز فرض عصر برباد می رود ۔ باید کہ پردہ نمودہ سامان برائے ادائیگی نماز مہیا کنی ورنہ ازیں حجاب عرفی بدر آیم و فرض خود را ادا کنم دایہ اش اورا بجانبے بردہ مصلی مہیا ساخت و بگسترد و شہر بانو بر و ایستادہ نماز ادا کرد ۔

بعد از یک سال و چند ماہ بتاریخ یکم ماہ صفر ۱۱۷۳ھ شب یکشنبہ ہنوز نماز عشا ادا نکردہ بود کہ درد زہ برخاست ۔ باوجود درد زہ نماز عشا ادا کرد ۔ بعد اندک وقت پسرے تولد شد کہ آں را بنام غلام محی الدین موسوم گردانید ۔ مادرش شہر بانو علیل و فریش شد و ہیچ علاج فائدہ نداد ۔ سر رشتۂ امید زندگانی از دست رفت ۔ بشب پنجم از ولادت ایں پسر شمع نور خانہ ہم گل شد ۔ مادرش بی بی مخدومہ اشرف دختر محمد عبد اللہ شہید کنیزک خود را ندا داد و گفت بزودی دریں جا شمع روشن کن ۔ شہر بانو گفت ای مادر عزیز مرا افروختگی شمع احتیاج ندارد ۔ چراغ نور ایمان کافی است ۔ و پس ایں شعر ہندی برخواند ۔

اگر شمع ایمان تجھ سات ہے
اندھیری لحد تجھ پہ شب برات ہے

یعنی اگر شمع ایمان ہمراہ تست قبر تاریک ہم برائے تو حکم شب برات دارد کہ درو روشنی بسیار چراغاں میشود ۔

و نیز گفت اے مادر من بمادر مادر تو یک دختر تولد شد و بفضلہ تعالیٰ کثیر الاولاد گردید و ہنوز سلسلہ نسل او جاری است ۔ من ایں پسر خورد

را بتو می سپارم خدائے تعالیٰ قادر است کہ ایں پسر را نیز معزز و طویل العمر گرداند و سلسلۂ اولادش تا قیامت جاری باشد۔ باید کہ بہ پرورش ایں نور دیدۂ من کما حقہ متوجہ شوی و بکسے دیگر اورا نہ سپاری۔ شہر بانو ہموں شب کہ شب جمعہ ششم ماہ صفر بود پدر و مادر و شوہر و ہمہ اقارب را الوداع گفت و سفر آخرت اختیار نمود و در مقبرۂ تاجپورہ با دوستان خود بیاسود۔

بعد رحلت زوجہ خود مولوی ندیم اللہ ندیم بخانہ داری ہیچ رغبت نفرمود۔ وقتیکہ نواب حیدر علی از میسور بر آرکاٹ لشکر کشی کرد اکثر ساکنان آنجا باطراف و جوانب منتشر شدند مولوی ندیم اللہ نیز با خویشان و دوستان خود بر کوہ ہی منڈل گڑھ کہ دراں وقت دار امن و سلامتی بود پناہ گزید۔ و کسان دیگر ہم دراں جا آمدند و سکونت ورزیدند۔ سوء اتفاق است کہ اکثر ساکنان ایں کوہ بعارضہ تپ مبتلا شدند و بعضے ازاں راہی ملک بقا گردیدند۔ بعد چندے مولوی ندیم اللہ نیز بیمار شد۔ روز بروز تپ او زیادہ شد و ہیچ علاج فائدہ نمی بخشید۔ آخرکار حاجی سید عبداللہ بن سید قاسم کہ داماد مولوی ناصرالدین محمد بود از کوہ ہی منڈل گڑھ بآرکاٹ رفت و از صوفی بزرگ عثمان خان سرور (وفات ۹ رجب ۱۱۹۰ھ) تعویذ گرفتہ باز بر کوہ ہی منڈل گڑھ بعد نماز جمعہ رسید۔ دید کہ مولوی محمد ندیم اللہ جان خود را بجان آفریں سپردہ۔ بسیار حزین و متاسف گشت۔ دوستان و خویشانش جمع شدند و تجہیز و تکفین کردہ بعد نماز مغرب اورا متصل دروازہ قلعہ دفن کردند۔ تاریخ وفاتش بست و دوم جمادی الاول ۱۱۸۰ھ بود و عمرش دراں وقت سی و دو سالہ بود۔

مولوی ندیم الله شاعر خوش فکر بود - ندیم و ندیمی تخلص همی کرد. دیوانے مشتمل بر غزلیات یادگار مانده. کلامش پخته و مضامین نازک و رنگین است - این جا سه غزلیات نقل کرده می آید -

شکست عارض صاف تو قیمت گل را   فگند زلف تو در پیچ و تاب سنبل را
فروخت عارض گل شمع وادی ایمن   بباغ منصب پروانگی است بلبل را
میان عاشق و زاهد مسافتے است بعید   که این جمال تو می جوید آن تجمل را
چمن شناخت که گلبن شداست فتنه بتو   نکرده بیهده زنجیر پاے سنبل را
فتیله از پر پروانه خوش بود اے عشق   چراغ مشهد بلبل اگر کنی گل را
به غمزه داده اجازت بجنگ گل چشمت   بهانه ساخته آشفته کاری مل را
ربوده دلم از عشوه لیک جانب من   نمی کنی نگهی بنده ام تغافل را

خموش بود ندیمی بگفت و گو آمد
شنید تا ز صراحی نواے قلقل را

گل چو داغ دل من ز باغ من غلط است
نسوخت لاله گر از رشک داغ من غلط است
به بحر حسن شدم محو قطره وار اے خضر
متاز بیهده کز تو سراغ من غلط است
ز داغ فرق نشد فرق در جنون یک مو
بداغ فکر صلاح دماغ من غلط است
کسی بداغ دل من نه سوخت جز دل من
که خانه سوزی غیر از چراغ من غلط است

بدور چشم تو کز جور پایمالم ساخت

بغیر خون جگر در ایاغ من غلط است

ندیم بے تو اگر باغ جنت است گلشن

ہوائے آں بدل بے دماغ من غلط است

تاکی افسردہ نشینی شررے پیدا کن — دلبرے غمزہ زنے عشق گرے پیدا کن

ہر طرف جلوۂ حسن است نۂ واقف ازاں — برو از بہر تماشا نظرے پیدا کن

تا بسر منزل مقصود کہ راہی است دراز — نہ رسی زیں تگ و دو بال وپرے پیدا کن

کاشت دہقان محبت بدلت تخم وفا — از پی نشو و نما چشم ترے پیدا کن

تاکی از کوہکن و وامق و مجنوں گوئی — از پی شہرت خود ہم سمرے پیدا کن

مفلساں را نبود پیش بتاں منزلتے — وصل ایشاں طلبی سیم و زرے پیدا کن

زہد خشکت نبرد راہ ندیمی جلے

میل خاطر بہ بتاں ہم قدرے پیدا کن

پسرش مولوی غلام محی الدین چنانکہ ذکر کردہ ایم در آغوش مادر مادرش بی بی مخدومہ اشرف پرورش یافت و تا سیزدہ سال چناں زندگانی گزراند کہ ہیچ وقت فقدان مادر خود را محسوس نمی کرد۔ اولا از اساتذہ آرکاٹ درس فارسی و خطاطی آغاز کرد و در ۱۱۹۰ھ با خویشان و اقارب خود بمدراس منتقل شد۔ و از میر محسن خاں امتیاز المتوفی ۱۱۹۹ھ و محمد عاصم خاں المتوفی ۱۲۱۶ھ و امیر الدین علی المتوفی ۱۲۰۸ھ و مولوی باقر آگاہ المتوفی ۱۲۲۰ھ و مولوی محمد غوث شرف الملک بہادر المتوفی ۱۲۳۸ھ علوم عربیہ و فارسیہ حاصل کرد۔ نواب محمد محفوظ خاں بہادر شہامت جنگ فرزند کلان نواب

سراج الدوله انورالدین خان بهادر شهید بسابقهٔ معرفت که با اولاد شیخ احمد سوانح نگار داشت غلام محی الدین را از کمال قدردانی تائید مالی می نمود۔ غلام محی الدین معجز تخلص می کرد و اشعار خود را از نظر مولوی باقر آگاه همی گزراند۔ و در اندک مدت نکات و غوامض شعری را یاد گرفت و مقدمات علمی و شعری را خوب می فهمید۔ او بیک واسطه شاگرد میرزا عبدالقادر بیدل بود و نسبت شاگردی از علی دل خاں مروت المتوفی سنه ۱۲۰۱ھ داشت که از مرزا عبدالقادر بیدل اصلاح گرفته۔ در اندک مدت فضایل و کمالات معجز شهرت گرفت و بلند آوازگی علم و هنرش به هر سو رفت ۔

روزے در تتبع سلطان قلمرو سخندانی حکیم افضل الدین خاقانی قصیدهٔ نعتیه که مشتمل که بر پنجاه بیت بود نوشته بخدمت آگاه روانه کرد تا دو روز پیش خود نهاد و بچشم انصاف آں را مطالعه کرد و باز آں را واپس کرد و نوشت :۔ کلام شما بسیار مربوط و مضبوط است۔ هیچ گنجائش اصلاح ندارد۔ ایں قصیده در گلدستهٔ اشعار معجز موجود است مطلعش این است

در شب هجر تو اے خورشید مه سیماے من
زد بهم نظم کواکب آه محشر زاے من

در زبان فارسی بعد آگاه شهر اوستاد بود۔ نواب امیرالامرا المتوفی سنه ۱۲۰۳ھ پسر خورد نواب محمد علی والا جاه المتوفی سنه ۱۲۱۰ھ اورا براے تعلیم و تربیت پسر خود عبدالعلی خاں که بعد ازاں بخطاب نواب عظیم الدوله بر مسند نشست مقرر فرمود۔ شش سال اورا تعلیم نمود و چوں نواب امیرالامرا وفات یافت نواب محمد علی والا جاه اورا براے تعلیم و تربیت دامادان و نبیرگان مامور کرد۔ چوں

نواب عمدۃ الامرا حیین فرزندانش بر مسند حکومت جلوہ گر گردید بسبب اختلاف مسلک و مزاج ازو بر گشت و در دور حکومت خود اورا حبۂ نداد حتیٰ وجہ یک سالہ کہ بر پدرش واجب الادا بود آں را ہم در خزینہ خود نہاد۔ در اوایل ریاستش منکوحۂ نواب محمد علی والا جاہ مسماۃ رئیس النساء بیگم اورا برائے تعلیم پسر خود معین فرمودہ بود۔ قریب یک سال در تربیتش سعی بلیغ بکار بردہ چناں حق یک سالہ ہم رائیگاں رفت۔ و چوں نواب عظیم الدولہ در ۱۲۱۶ھ بر مسند ریاست متمکن شد یک صد و چہل روپیہ ماہوار باسناد قدیم خود مقرر فرمود۔ کہ تا وفاتش جاری بود۔

معجز اکثر در زبان فارسی طبع آزمائی می نمود۔ گاہے گاہے در عربی و ہندی ہم سخن سنجی می کرد۔ اکثر غزل می سرود و قصاید نعتیہ و منقبتیہ ہم می نوشت۔ از مدح و قدح حکام و امرا و اہل دنیا بالکلیہ پہلو تہی کرد۔ در دیوانش ہیچ قصیدہ در مدح و منقبت امیرے از امرائے زماں یافتہ نمی شود۔ خود را غلام محی دین حضرت عبدالقادر جیلانی می پنداشت چنانچہ گوید

زہول این و آں معجز چہ می ترسی قوی دل شو
کہ داری در دو عالم محی دیں مشکل کشا پیرے

در یک بیت ہندی ہمیں مضمون را ادا کردہ است

کج روی سے چرخ کے معجز نہ ڈرنا زینہار
تو غلام محی دیں ہے ہر بلا سے پار ہے

یعنی اے معجز از کج روی چرخ بد رفتار ہرگز مترس۔ زیراکہ تو غلام محی دین است و از ہر بلا آزاد است۔

آخر در سال ۱۲۲۹ھ اورا مرض اسہال لاحق گشت و با این ہمہ روزہ ہاے رمضان را ترک نکرد و خواست کہ شش روزہ ہاے نفل شوال را نیز ادا کند۔ پسرانش مانع آمدند گفت نمی دانم کہ این سال بر من خواہد گذشت از روز دوم شوال روزہ شروع کرد درد شکم زیادہ شد۔ روز چہارم از شوال دستہاے خونیں آمدن گرفت پسرانش براے افطار اصرار نمودند پذیرا نفرمود۔ روز پنجم بہ جبر و اکراہ اورا از روزہ باز داشتند۔ حالت او روز بروز بتنزل رو گرفت تا آنکہ فرایش شد و از اشارہ نماز ادا کرد۔ بہ بست و چہارم ماہ شوال ۱۲۲۹ھ جان خود را بجان آفرین سپرد۔ روز دوم در مسجد انوری مدرسہ نماز جنازہ ادا کردند و در صحن مسجد میلاپور اورا دفن کردند۔ پسر کلانش مولوی غلام عبدالقادر ناظر تاریخ وفاتش چنین تحریر فرمود۔

حضرت محی دین ز صرصر مرگ چوں صبا رفت سوے باغ نعیم
بود سالار اہل فضل و کمال متصف با سخا و خلق کریم
ماتم آنجناب بے ہمتا دل این مضطرب نمودہ دو نیم
ہاتفم گفت با لب افسوس سال مرگ پدر کہ درد عظیم

۱+ ۱۲۲۸ = ۱۲۲۹ھ

دو دیوان قصاید و غزلیات یکی در فارسی و دیگر در ہندی دارد۔ بترتیب دیوان خودش نپرداختہ و اتفاق تصنیف ہم نیفتادہ۔ ذکاوت مزاج و رسائی فہم بمرتبۂ داشت کہ اگر بہ تصنیف و تالیف متوجہ شدے بسا تصنیفات و تالیفات کردے۔ رقعات بر طرز بیدل ہمی نگاشت پیش از سی سال از وفاتش قصیدۂ لامیہ مشتمل بر اصطلاحات علوم و فنون از صوبۂ

بنگالہ بمدراس رسید خواست کہ در تتبع ایں قصیدہ قصیدۂ لامیہ دیگر نویسد و لیکن اتفاقش نیفتاد بعد چندے آں قصیدہ را تلاش کرد۔ در ہیچ جا آں را نیافت ۔ باز بعد پانزدہ سال روزے در محفل یاران ذکر ایں قصیدہ آمد ۔ فی الفور بجوابش پرداخت و در یک نشست سی بیت نظم کرد و از تشبیب تا حسن التخلص رسید. باز گفت اکنوں ایں امر مشقت طلب است ۔مگر ان شاء اللہ المستعان بوقت فرصت ایں قصیدہ را باتمام رسانم. لیکن اتفاق اتمام و نظر ثانی ہم نیفتاد ۔ تبرکاً آں سی ابیات را ایں جا نقل می کنیم ۔

امروز منم مصدر انواع فضایل — در اہلِ کمالات مضاعف بجلایل
اجوف بود از علت ایراد کلامم — ہر طبع صحیح است ازیں مسئلہ قایل
منفی است ز فکرم اثر معنی ناقص — مثبت بود ایں صیغہ باصحاب فواضل
لفظم ہمہ با معنی سنجیدہ لفیف است — کو ہست نہاں از نظر مختل جاہل
ماضی بود امرم باقالیم معانی — مستقبل آں نہی نماید بہ کامل
تاکید کنم نفی مخاصم چو بیک حرف — بجحدم نبود قدرت حاسد بمقابل
مفعول بود واہمۂ خصم غلط کار — در درک کمالم کہ بود بر ہمہ فاعل
از دقت فکرم کہ بود مبتداء عقل — پر بے خبر آمد نظر جاہل غافل
از معرفتم صاحب ادراک رسا را — تنکیر مقالات فضولاں شدہ حاصل
در بزم ادب بسکہ منادیٰ شدہ اسمم — ترخیم پذیرفت ازاں نام افاضل
از رفع مقامم شدہ مجرور بد اندیش — نصب علم کردہ نگوں اہل رذایل
ہر گونہ کمالے کہ بود ہست مضافم — موصول منم باہمہ اقسام فضایل

متبوع بود جودت ذہنم بکمالات — باقی ہمہ اذہان بودش تابع و ناقل
معدول بود دشمنم از جادۂ تحقیق — تخمیر من از عدل و منم منصف عادل
وضعم ہمہ ظاہر و محتاج بیان نیست — ترکیب وجودم شدہ از حسن خصایل
وضعم نشود ہیچو خسان جمع بتانیث — موزوں بود افعال من از لطف شمایل
امکان حد کس نبود رسم لطیفم — جنسم ہمہ عالی است نہ از نوع اسافل
شد صلح کلم خاصیت از مبدأ ایجاد — از کینہ دہد فصل مرا طینت فاصل
کارم نبود ہیچ گہی با عرض عام — چوں جوہر من گشتہ مخمر بجزایل
کلی چو منم در ہمہ اخلاق معالی — با من چہ کند جزئی کم پایۂ سافل
واجب بود اقرار کمالم بجز و کل — شد ممتنع انکار ملامت گر عاذل
مدلول کمالم بدلالات ثلاثہ — ایں امر بدیہی است بر ناظر عاقل
با من نرسد خصم مرا لاف تساوی — باشد متباین ز ازل ناطق و صاہل
موضوع بود ذاتم و محمول مکارم — شرطیۂ من منفصل از صدق رذایل
طبعم چو بود مانعۃ الجمع بلا دست — شد منع خلو لازم اوصاف کوامل
مفہوم بسیط است قضایای کلامم — نی قول مرکب چو سخن وار مجادل
در نہر حیات دل من روح سخن تا — زد غوطہ و افشاند پر و بال بساحل
املاک معانی شدہ موجود ز رشحش — در کعبہ توحید مُسَبِّح بجلایل
توحید وحیدی کہ بود وحدت ذاتش — بیگانہ ز اعداد و مبرا ز اماثل
واریخت ز اوج قدمش سلّم برہاں — بگسستہ ز کاخ صفتش حبل دلایل

بعد از وفاتش پسر کلانش مولوی غلام عبد القادر ناظر بترتیب مجموعہ ہاے اشعارش در فارسی و ہندی پرداخت بغرۂ محرم از تسوید دیوان

فارسی و بغرۂ رمضان المبارک ۱۲۳۲ھ از تسوید دیوان ہندی فراغت حاصل کرد ۔ از دیوان فارسیش سہ غزلیات ایں جا نقل کردہ می آید ۔

تا بکی محروم داری ذرۂ بیتاب را ۔۔۔ جلوہ گر فرما زمانی مہر عالم تاب را
حسن جاناں بے نیاز از طعنہ بدبیں بود ۔۔۔ از خروش سگ چہ نقصاں پرتو مہتاب را
غنچہ اش تا گلفشانی کرد در صحن چمن ۔۔۔ سرفرو شد از خجالت ہر گل شاداب را
گل نہ تنہا خوں شدہ اے جان گلشن در غمت ۔۔۔ خار و گل باہم کشد ہر لحظہ خون ناب را
کی کشد باغ محبت منت ابر بہار ۔۔۔ ابر باشد گریہ ایں گلزار آتش تاب را
نیست غم، نخوت سرے کز بہر تعظیم نخاست ۔۔۔ مست لایعقل چہ داند شیوۂ آداب را
معجزا از درگہ سلطان جیلاں رُخ متاب
قبلۂ خود ہمچو باب اللہ ساز ایں باب را

ز دنیا حاصل رنگ وفا نیست ۔۔۔ گل ایں باغ جز جور و جفا نیست
گرفتاران دام عاشقی را ۔۔۔ پر پرواز جز آہ رسا نیست
چہ می جوئی ز گردوں ساز عشرت ۔۔۔ نوائے عیش در ماتم سرا نیست
ز اقبال کف پایش سرم را ۔۔۔ خیال سایۂ بال ہما نیست
بجان دردمند مبتلایم ۔۔۔ بجز لعل لبت حاجت روا نیست
برنگ عقد شبنم آب گردد ۔۔۔ بخورشید رخت چشمی کہ وا نیست
چو جوہر ہمدم شمشیر بادا ۔۔۔ سری کو در سر راہت فدا نیست
بہ بند کلفت و غم مبتلا باد ۔۔۔ دلی کو بندۂ زلف شما نیست
شود پامال ہمچوں خاک یارب ۔۔۔ ہر آنکو بر در تو جبہہ سا نیست
دل الفت پرست معجزم را
بجز وصل تو جاناں مدعا نیست

بدام زلف شب رنگ پری تا مبتلا گشتم
چو شمع از جلوہ صبح جمالش جاں فدا گشتم

پی اوج محبت جانکنی ہا کردم و آخر
سراپا شعلہ گشتم سوختم آہ رسا گشتم

دلا سر باختن در راہ اویش اجرہا دارد
بکویش تا فدا گشتم شہید کربلا گشتم

فگندم شعلہ ایمن بصحرائے جہاں یکسر
بباغ آرزو تا درغمش آتش نوا گشتم

نمودم خویش را تا خاک جولانگاہ شبرنگش
بچشم قدسیاں خلوت گزیں چوں توتیا گشتم

رسیدم در حریم وصل آں صبح چمن پیرا
برنگ رنگ گشتم ہمچو بو گشتم صبا گشتم

کشیدم سر ز اوج عرش ہم یک نیزہ بالاتر
بخاک آل احمد تا چو معجز جبہہ سا گشتم

مولوی غلام محی الدین معجز از این صاحبہ کتخدا شدہ بود کہ در ۱۱۸۱ھ تولد یافت و بعد مرگ شوہرش چہل سال زیست تا آنکہ بیازدھم رجب ۱۲۶۹ھ وفات یافت او دختر حافظ ابو محمد پسر حافظ محمد سعید پسر حافظ حسین قادری بودہ، اکثر افراد خاندانش حافظ قرآن بودند، حافظ حسین قادری در نصرت گڑھ المعروف بہ جنجی سکونت داشت، در زہد و تقوی و خدا شناسی و خدا رسی معروف و مشہور بود،

خرقہ خلافت از سید شاہ مصطفی قادری خواہر زادہ حضرت سید میراں محی
مدرس قدس سرہما پوشیدہ، بعمر ہشتاد و شش سال بہ ہفدہم محرم الحرام
سنہ ۱۱۵۸ھ در نصرت گڑھ وفات یافت۔ تاریخ وفاتش ؎

از کرم مصطفی بجنت برد۔
۱۱۵۸ھ

پسرش حافظ محمد سعید در فقر و خاکساری مشہور بود، از پدر بزرگوار خود خرقہ خلافت در بر کردہ، بیازدہم ماہ مبارک ربیع الاول سنہ ۱۲۱۶ھ بعمر نود و یک سال در میلاپور مدراس وفات یافت۔ مولوی باقر آگاہ قطعۂ در تاریخ وفاتش چنیں نوشتہ

چو حافظ محمد سعید آنکہ بود بفضل و کمال و بزرگی وحید
نشان سعادت ز نامش عیاں فروغ عبادت ز رویش پدید
بریں دار کلفت بر افشاندہ دست بنزہت سرائے تقدس رسید
بتاریخ سال رحیلش خیال سراسیمہ ہر جانبے می دوید
بگفت از سر بیقراری سروش ز خود وارہید و بحق آرمید
۱۲۱۶ھ = ۱۲۱۴ + ۲

از اولاد حافظ محمد سعید دو پسر نامور گردیدند یکی حافظ ابو محمد (ولادت ۱۱۵۵ھ) و دوم حافظ حسین قادری (۱۱۷۷-۱۲۵۹ھ) کہ داماد مولوی باقر آگاہ بود و در مکہ معظمہ وفات یافت حلیمہ بی دختر حافظ محمد سعید زوجہ مولوی محمد غوث شرف الملک بہادر و مادر مولوی عبدالوہاب مدار الامرا و مولوی محمد صبغۃ اللہ قاضی بدرالدولہ بود۔ در سنہ ۱۲۱۳ھ بسبب گزیدن مار در سدھوٹ قریب کڈپہ وفات یافت و دراںجا مدفون شد۔

پدر مادر ایں صاحبہ نیز حافظ قرآن بود۔ نامش غلام محی الدین بود

در دارالنصر نتھر نگر المعروف به ترچناپلی سکونت داشت، گاه گاه بمدراس رسید و چندے دریں جا اقامت ورزید. به بست و نهم ماه محرم الحرام ۱۲۱۳ھ روز شنبه بخانه امین صاحبه بیامد و بعد از فراغت طعام به بستر خواب رفت. بآخر شب سه بار ندائے الّا اللّٰه بگوش حضار رسید. گمان بردند که حسب عادت در ذکر الٰهی مشغول است چوں صبح شد و آفتاب برآمد و او از حجرۂ خود بیروں نیامد اندروں رفته دیدند که روح او از قفس جسد عنصری پرواز کرده است. انا للّٰه و انا الیه راجعون. و همچنیں شیخ مبراں باره هزاری پدر حافظ غلام محی الدین موصوف مردے مقدس و عابد و مرتاض بود هر روز دوازده هزار بار درود می خواند. بایں سبب اورا باره هزاری می گفتند تا دم واپسیں خود را ازیں نعمت عظمی محروم نداشت.

معجز را چهار پسر بود. یکی غلام عبدالقادر ناظر دوم غلام رضا سوم محمد صبغة اللّٰه چهارم محمد ندیم اللّٰه. محمد صبغة اللّٰه (۱۲۰۹-۱۲۱۷ھ) در طفلی مرد[۱]. غلام رضا و محمد ندیم اللّٰه از خوشه هاے شجر حیات ثمر بر چیدند و

---

[۱] تاریخ ولادتش از معجز

(۱) در خانهٔ بنده چوں پسر شد — از فضل خدائے بے ریائے

(۲) موسوم بنام صبغة اللّٰه — کش باد پناه ز هر بلائے

(۳) یارب بحمایت خودش دار — محفوظ بهر زمان و جائے

(۴) در سال تولدش بر آمد — فرخنده پسر ز دل ندائے

۱۲۰۹ھ

تاریخ وفاتش از معجز

اے جان عزیزم چو ازیں دار فنا رفت — خلقی زده آهی که عجب جان جهاں شد

لخت جگر من سمی نائب مختار — هیهات چه گویم ز بر من بجهاں شد

در جوشش الم خاطر آمادهٔ اندوه — در فکرت سال غم آں راحت جاں شد

زد ناله سوز عجبی با لب افسوس — هاتف ز فلک کاں گل خنداں بجناں شد

+ ۱۲۱۶ھ = ۱۲۱۷ھ

صاحب اولاد شدند غلام رضا بتاریخ ۲۸ رمضان ۱۲۰۵ھ متولد[۱] شده و بتاریخ ۲۸ ربیع الآخر ۱۲۹۲ھ وفات یافت و برادر او محمد ندیم اللہ در سال ۱۲۱۳ھ تولد یافت و به پنجم شعبان ۱۲۹۰ھ پیک اجل را لبیک گفت[۲]، تذکره ایشاں و ازواج و اولاد ایشاں که تا حال جاری است خالی از طوالت نیست. لهذا بر احوال مولوی غلام عبدالقادر ناظر فقط اختصار کرده می آید.

مولوی غلام عبدالقادر ناظر بتاریخ هفدهم ماه جمادی الاولی ۱۲۰۰ھ در ترملکھیڑی مدراس بخانه پدرش که قریب مسجد الوزری بود، تولد یافت پدرش تاریخ ولادتش بدینگونه نظم کرده

چوں ز فضل قادر بے ریب وعیب — شد بایں عاصی پسر فرخنده خو
ساختم نامی بعبدالقادرش — تامعین او شود محبوب او
کردم از دل بر در دانائے غیب — بهر تاریخ تولد سر فرو
از سر آیین بگفتا هاتفم — + والی بغداد بادا عون او
۱۱۹۹ = ۱۲۰۰ھ

---

[۱] تاریخ ولادت غلام رضا از معجز.

چو فرزند مسعود شد کمتریں را — غلام رضا شد باو نام نامی
شدم بهر تاریخ سر در تفکر — مناجی بدرگاه رب الانامی
دریں فکر بودم ز هاتف ندا شد — جناب امام رضا باد حامی
۱۲۰۵ھ

[۲] تاریخ ولادت محمد ندیم اللہ از معجز.

چوں ندیم اللہ از فضل خدا — جلوه آرا گشت در دار سرور
حضرت معجز ز جوش انبساط — گفت برخوردار تاریخ ظهور
۱۲۱۳ھ

تاریخ وفاتش این است

با عبادت زنده بود و در عبادت جاں سپرد — داد فضل عابداں داده ندیم اللہ خاں
حسب حالش سر به پیش افگنده فرمود آسماں — در نماز صبح جاں داده ندیم اللہ خاں
۱۲۹۱ = ۱۲۹۰ھ

روز تولدش مادرش بسیار ناتوان بود - معجز از ناتوانی او خائف شدہ بخدمت حضرت فتاح شاہ مجذوب بمتیال پیٹھ مدراس رفت - دید کہ مجذوب موصوف بکنار دریا می رود - بآہستگی درود خواند و گماں برد کہ موافق مضمون حدیث اگر آں مجذوب واقعی بود باو التفات آوردہ از مطلوب و مقصودش آگاہی نماید - مجذوب مذکور فورا بطرفش متوجہ گشت و بزبان ہندی گفت" سوہات کی پگڑی" یعنی " دستار صد دست" معجز مطمئن شد کہ حق تعالی اورا فرزند صالح و طویل العمر عطا خواہد کرد زیراکہ او کلمہ بد از زبان مجذوب نشنیدہ. بخانہ خود باز آمد و ہموں شب پسرے زائید کہ آں را بنام غلام عبدالقادر موسوم گردانید .

بعد از ادائے رسم مکتب و بسم اللہ خوانی بعمر چہار سال و چہار ماہ و چہار روز جزو الف بے را شروع کرد و در عرصہ یک دو ہفتہ آں را باتمام رسانید - پس ازاں قران مجید شروع کرد و در ضمن آں پند نامہ سعدی و رسالہ آمدن یاد گرفت، و منظومہ کفایت الاسلام در فقہ شافعیہ تصنیف حضرت شاہ نعمۃ اللہ ولی نیز حفظ کرد - بعد ازاں گلستان و بوستان سعدی و انشائے خلیفہ و یوسف زلیخائے جامی و رسالہ عقایدش و رسالہ احسن التبیین فی آداب المتعلمین مصنفہ مولوی محمد باقر آگاہ را سبقا سبقا از پدر خود خواند - و بعمر دوازدہ سالہ بدرس علوم عربیہ پرداخت اولا از مولوی محمد باقر آگاہ رسالہ میزان تیمنا و تبرکا شروع کرد و در مدت چہار سال اکثر کتب درسیہ مثل میزان و اوزان و صرف میر و ہدایۃ الصرف و زنجانی و مائۃ عامل و شرح مائۃ عامل و سجاوندی و مصباح و کافیہ

باتمام رسانید و در ضمن آں سکندرنامه و گلشن سعادت و دفتر اول انشاے ابو الفضل و رساله قانون فارسی مولفه عبدالواسع ہانسوی که بنام دستورالعمل نیز مشتہراست و رساله حسن و عشق نعمت خان عالی را با ہمدرسان دیگر سماع کرد ۔ معانی و مطالب سکندر نامه کما حقه ذہن نشین او نشده بود. بار دیگر پیش پدر خود قرات نمود.

بعد از وفات نواب عمدة الامرا چوں نواب عظیم الدوله مسند نشیں شد مولوی غلام محی الدین معجز بسابقه محبت که بااوداشت اوقات عزیز خود را در ہمنشینی او صرف می کرد ۔ لہذا پسر خود را حواله مولوی حافظ محمد حسین قادری برادر علاتی مولوی حافظ ابو محمد نمود تا اورا در علوم عربیه تدریس کند ۔ در خرد سالی ازو گلستان و بوستان سعدی خوانده بود ۔ اکنوں فواید ضیائیه المعروف بشرح ملا جامی و کتب منطق مثل رساله صغری وکبری و قال اقول و شرح تہذیب و شرح ایساغوجی خواندن آغاز کرد ۔ مگر بعمر بست سالگی مزاجش بعارضه نفث الدم علیل شد و سه سال تعلیمش موقوف گردید و چوں صحت یافت کتاب مختصر المعانی پیش پدر خود خواندن گرفت. فن اول و دوم که متعلق به معانی و بیان است ختم نموده فن سیوم که در بدیع است آغاز نمود ۔ چند اسباق ازاں یاد کرده بود که دشمنان معجز خلافش شورش برپا کردند معجز از دربار قطع تعلق کرده خانه نشیں شد ۔ دریں زمان مولوی غلام عبدالقادر ناظر دیوان ناصرعلی سرہندی و رساله عروض سیفی و رساله قافیه مولانا جامی و سه نثر و پنج رقعات ملاظہوری ترشیزی و رقعات مرزا عبدالقادر بیدل از پدرش خواند و مہارتے در زبان پارسی

بهم رسانید۔ در فارسی و هندی سخن سنجی هم می کرد و از پدر خود اصلاح می گرفت۔

عبدالعلی خان فرزند نواب امیرالامرا پیش از تخت نشینی خود ماهوار پانزده روپیه به مولوی غلام محی الدین معجز براے میوه خوری پسر کلانش از سن دو سالگی می داد و چون به بست و نهم ربیع الاول ۱۲۱۶ھ روز جمعه اورنگ نشین شد مولوی غلام عبدالقادر ناظر را منشی دربار مقرر فرمود و ماهوار سی روپیه می داد و بعد چندے اورا داروغه کتب خانه و میر سامان توشک خانه گردانید و به هفدهم ذی قعده ۱۲۱۹ھ بوقت جشن استقلال اورا بخطاب قادر عظیم خان بهادر و منصب دوهزاری و عطاے پالکی و دوشاله لاکهی و اضافه هفتاد روپیه ماهوار سرفراز کرد۔ شخصے قطعه تاریخ این خطاب یافتگی چنین تحریر کرده۔

خان قادر عظیم را چو خطاب　　شد بفضل عظیم بے همدم
سر دشمن بریده هاتف غیب　　گفت سالش بهادر اعظم
- ۱۲۲۳ = ۱۲۱۹ھ

در ۱۲۲۲ھ شال سفید مرحمت کرد و بعد چند ماه دو هزار روپیه بتقریب رسم خواستگاری کتخدائیش به مولوی غلام محی الدین معجز فرستاد و وعده کرد که بعد از وصول زر پنجم حصه محاصل ریاست کرناٹک براے اداے کار کتخدائی پنج هزار روپیه خواهد داد۔ معجز بامید وصول این زر قرض گرفته همه رسوم کتخدائی ادا کرد۔ مگر حسب دستور انتظام رقص و سرود نفرمود یکی از دوستان پدرش قطعهٔ بدینگونه گذراند

کرد قادر عظیم خان شادی　　بر رضاے پدر چه نیک پسر
بودم اندر خیال تاریخش　　هاتفم گفت شادیش بهتر
۱۲۲۲ھ

از زر موعود از جانب نواب ممدوح فقط نصف زر موصول شد.

هرگاه نواب اعظم جاه فرزند نواب عظیم الدوله برای زیارت جناب حضرت قادر ولی گنج سوائی و حضرت نتھر ولی قدس سرهما بجانب ناگور و ترچناپلی نهضت فرمود مولوی غلام عبدالقادر ناظر را بسر انجام و انتظام امور سفر میمنت اثر معین نمود و چون بشیالی رسید حکم کرد که وقائع و سوانح روز مره این سفر میمنت اثر را نگاشته بعد اختتام این سفر براه چینجی و چیت پیٹ و آرنی و آرکاٹ بصورت کتاب پیش کند چنانچه حسب حکمش کتابی بنام بهار اعظم جاهی ۱۲۳۸ھ که نام تاریخی است بحضور نواب ممدوح گزرانید و در اقران و اماثل خود علم عزت و اعتبار افراشت. مگر بعد از پنج سال به چهارم شوال ۱۲۴۴ھ ازین جهان فانی درگذشت.

یک تصنیف بنام روضة النساء بزبان هندی در فقه شافعیه و پنج کتاب ها بزبان فارسی گزاشته تفصیلش این است.

۱. گلستان نسب. رساله مختصریست مشتمل بر ۱۵۶ صفحات که در ۱۲۲۴ھ در احوال خانوادهٔ خودش نوشته بر یک مقدمه و سه ابواب و یک خاتمه منقسم است

مقدمه در بیان مولد و توطن آباو اجداد و برخی از احوال این عاصی (ای مولوی غلام عبدالقادر ناظر) عجز بنیاد عفی الله عنهم

باب اول در بیان فضیلت قوم بنو نابط

باب دوم در بیان نسب راقم سطور (ای مولوی غلام عبدالقادر ناظر) کان الله له فی جمیع الامور و آن متضمن است بر سه فصل

فصل اول در بیان سلسلہ پدری فصل دوم در بیان سلسلہ مادری
فصل سوم در بیان سلسلہ صہری
باب سیوم در بیان فضیلت اسلاف بزرگان خود
خاتمہ در بیان رسیدن سلاسل اقارب بجد اعلی رحمہ اللہ تعالیٰ و اختتام رسالہ۔نسخۂ خطی ازاں در کتاب خانہ مدرسہ محمدی موجود است و ہرچیکہ دریں مقدمہ مختصر از احوال ایں خانوادۂ بزرگ ذکر کردہ ام اکثر آں از ہمیں کتاب ماخوذ است۔

۲۔**روضہ دلکشا** شرح یوسف زلیخاے جامی۔ ایں ہم رسالہ ایست مشتمل برہشتاد و دو صفحات۔ در دیباچہ آں می گوید۔

" لہذا آنجناب کرامت انتساب (مراد ازاں پدرش مولوی غلام محی الدین معجز است) کہ زبان در محامد ذاتی و صفاتی او بس قاصر است زنگ شبہات مشکلہ ایں کتاب مستطاب کہ در سن دہ سالگی بقرات آمدہ بود از مرات خاطر عجز مآثر زدود و بحسب فہم و استعداد نارسا جادۂ تالیف ایں اوراق پیمود و موسوم بروضہ دلکشا شرح یوسف زلیخا نمود"۔

ایں رسالہ را در ۱۲۲۶ھ تالیف کرد و براے اصلاح بخدمت پدرش حاضر کرد۔ و او در اوایل جمادی الاخری سنہ الیہ آں را باتمام رسانید نسخۂ خطی ازاں در کتاب خانہ امیر نواز جنگ دیوان صاحب باغ مدراس موجود است۔

۳۔شرح سکندر نامۂ نظامی گنجوی۔ مسودہ اصلی ایں کتاب

نزد حاجی ابواحمد محمد عبداللہ، دیوان صاحب باغ، مدراس موجود است مگر اوراق پریشانش کہنہ گشتہ و چناں پر از حک و اصلاح و اضافہ است که ازاں استفاده کردن خیلی دشوار است.

۴۔ خلدستان شرح بوستان سعدی۔ یک نسخہ خطی ازیں کتاب در کتاب خانہ سعیدیہ حیدرآباد موجود است

۵۔ بہار اعظم جاہی ۔ یک نسخہ ازیں کتاب در کتاب خانہ مخطوطات شرقیہ حکومیہ مدراس موجود است، مصنف ایں کتاب را در چہار چمن منقسم ساختہ و ہر چمن مشتمل بر چند گلدستہ است۔ ایں کتاب بچند وجوہ دارائے اہمیت خصوصی است۔

یکی آنکہ مارا از مردمانی کہ در خاک مدراس آسودہ اند معلومات مہیا می کند۔ دوم آنکہ احوال وضعیہ سیاسیۂ آں زمان را ایضاح می کند و از امرائے مسلمین و راجگان ہنود ہم خبر می دہد سوم آنکہ از مساجد و باغہا و بناہائے شہرہائے قدیم مثل نتھر نگر المعروف بہ ترچناپلی و محمد پور المعروف بہ آرکاٹ کہ اکثرے از آنہا ویران شدہ احوالے فراہم میکند۔

مولوی غلام عبدالقادر ناظر شاعر خوش فکر ہم بود۔ بعضے از غزلیاتش در تذکرہ صبح وطن مذکور است آں را ایں جا نقل می نمائیم.

خداوندم بود آں صاحب تاج دو عالم بر در او می دہد باج
چو دیدم آب و تاب روئے اورا بلا شک شد دل من بحر مواج
شدہ چوں فوج عشق او صف آرا بیک دم قلعہ دل کرد تاراج
کماں ابرو نگاہی کرد بر من خدنگش را دل من گشت آماج

بدرگاہت چنین ناظر کند عرض
خداوندا مکن محتاج محتاج

کفر و ایماں را فدا سازم بروے یار خویش
تار زلفش ساختم ہم سبحہ ہم زنار خویش
کردہ ام آہنگ کسب عشق از قانون او
می کند ساز دل من نغمۂ دلدار خویش
جور بد اصلاں باقصاے مدارج سر کشید
بر خدا تفویض کردم جملہ کاروبار خویش
گشت بر اعدا مظفر ناظرم از فضل حق
چونکہ دارد در حمایت حیدر کرار خویش

جلوہ تا کرد در آئینہ دل شوخ مہک
نشدم سایہ وشی از مہر جمالش منفک
وصل او دست نداد از فلک کج رفتار
گرچہ مانند فلک ساختہ ام گردش و تک
خال مشکیں برخت طرفہ تماشا دارد
سورۂ لیل و ضحی جمع شد اللہ معک
تا دلم سوخت بیاد لب میگون کسی
محو شد از دل من لذت صہبا و گزک
دیدۂ ناظر ما ابر صفت می گرید
برق ساں می زند آں شوخ ستمگر چشمک

بیند بچشم تیز اگر آں نگار گل	از حدت نگاہ شود تار تار گل
ہرگاہ کرد زاں رخ چوں مہر ہمسری	بر روے ہر دکاں شدہ بے اعتبار گل
از رشک چہرۂ بت نازک ادلے من	از خوی انفعال شدہ آبشار گل
گر بہر سیر آں بت گل پیرہن رسد	از سر شود بپاے بت من نثار گل

ناظر شود بسوی چمن چون نگار من
خندد بدلکشائی صبح بہار گل

نوک مژگان تو شد از جگرم	نیست اندیشہ ز تیر و تبرم
بستہ ام خاطر خود با زلفت	مثل زنجیر مکن در بدرم
تخم مہر تو بدل کاشتہ ام	کردہ حاصل بخدا برگ و برم
در خیال گہر دندانت	ہر زماں ابر صفت چشم ترم

گشتہ ام ناظر روے محبوب
ہست چتر کرم او بسرم

بہر نظارہ ات ز عدم وا رسیدہ ام
از سر نمودہ پا قلم آسا دویدہ ام
چوں گشت یار من بخط سبز جلوہ گر
بر خط دلبران جہاں خط کشیدہ ام
زنار کفر و سبحہ اسلام را بہم
جز تار شمع و دانہ اشکش ندیدہ ام
دل منقبض ز صحبت اغیار گشتہ است
عنقا صفت ز مجلس اینہا رمیدہ ام

یارب بپاس احمد مختار و آل او
ناظر برحم شو کہ مضرت چشیدہ ام

زہد بہتر بہ شباب است تو ہم می دانی عمر خود پا برکاب است تو ہم می دانی
تکیہ بر ہستی فانی مکن اے بادہ فروش زندگی مثل حباب است تو ہم می دانی
غرہ زنہار مشو یار بر افسانۂ دہر این جہان صورت خواب است تو ہم می دانی
مصحف چہرۂ خویش بنظر دار مدام مونس مرد کتاب است تو ہم می دانی

ناظرا بر سخن یار چرا دل بستی
وعدہ اش نقش برآب است تو ہم می دانی

مولوی غلام عبدالقادر ناظر از خیرالنساء عرف خیرو بی دختر عبدالقادر مخاطب بقادر علی خاں پسر محمد اولیاء کتخدا شد - و این خیرالنساء کہ خواہر خورد رقیہ بی زوجۂ مولوی عبدالوہاب شرف الملک مدارالامرا بہادر بود از ناظر دو دختر و یک پسر داشت و بعد از وفات شوہر خود قریب پنجاہ و دو سال زیست و بہ پنجدہم ربیع الثانی ۱۲۹۵ھ وفات یافت۔ دختر کلانش شہربانو[1] عرف بڑی بی بہ بست و دوم رمضان المبارک ۱۲۲۴ھ متولد شد و بہ چہاردہم ذی حجہ ۱۲۴۳ھ از محمد رحمت اللہ پسر غوث محمد خاں کتخدا شد و بیازدہم شعبان المعظم ۱۲۵۹ھ وفات یافت و خواہر خوردش بی بی مخدومہ عرف اشرف بی

---

[1] زہی اختر بافزایش سرانبساط تاریخ ولادت است۔ قطعہ تاریخ از مولوی غلام عبدالقادر ناظر ۱۲۲۴ھ

بمن دختر عطا فرمود قادر قدوم او مسرتہا بیفزود
زجوش دل جناب قبلگاہی بتاریخش زہی اختر بفرمود
۱۲۲۴ھ

به بست وششم ذی حجه ۱۲۴۵ھ از حکیم صبغة الله خاں (المتوفی ۶ ربیع صفر المظفر ۱۲۶۶ھ) کتخدا شد و به بست و یکم جمادی الاخری ۱۳۰۴ھ وفات یافت برادر ایشاں اعنی مولوی محمد حسین[۵] مخاطب بقادر عظیم خاں ثانی در ماه صفر ۱۲۲۷ھ تولد یافت، و از صاحبنی صاحبه عرف زہرا بی دختر حضرت صاحبه خواہر خیر النساء کتخدا شد و به ہشدہم محرم الحرام ۱۲۹۹ھ وفات یافت. سلسله اولاد ایشاں ہنوز جاری است. و تفصیلش دریں مقدمه مختصر گنجائش ندارد. لهذا برخے از احوال مولوی محمد حسین مخاطب بقادر عظیم خان ثانی ایں جا ذکر کرده می آید.

مولوی محمد حسین از پدر خود مولوی غلام عبد القادر ناظر و دیگر اساتذۂ بزرگ مدراس مثل قاضی ارتضا علی خاں خوشنود (المتوفی ۱۲۷۰ھ) وغیره تحصیل علم نمود. در خطاطی و خوشنویسی مہارتے تام داشت. بعضی از کتابہائے عربی و فارسی که او بدست خویش نوشته در کتاب خانہائے شخصی مدراس یافته می شود. بعد از وفات پدر خود از نواب عظیم جاه خطاب قادر عظیم خاں ثانی یافت و صد روپیه ماہوار بنامش قرار گرفت. وقتیکه غلام محمد غوث خاں بہادر در ۱۲۵۸ھ مسند نشین شد و در مشاہرات ملازمین سرکار تخفیف بعمل آمد پنجاه روپیه از مشاہره مولوی محمد حسین کم نمودند. بعد چندے یک قطعه عرضی متضمن

---

[۵] قطعه تاریخ ولادتش از مولوی غلام عبد القادر ناظر

بفضل خدا چوں محمد حسین		بعزت سرائے جہاں گشت ظاہر
با فزایش سال تاریخ او			بفرمود جدش بود فضل قادر

۱۲۲۷ھ

تکلیف و تباہی خود بحضور نواب معلی گذرانید۔ و او بدستخط خاص خود حکم اجرائے پنجاہ روپیہ مخففہ در دفتر سرکار خود ارسال نمود۔ مگر پیش ازیں کہ براں عمل شود نواب موصوف در ۱۲۷۲ھ وفات یافت و ہمۂ اختیارات حکومت ریاست کرناٹک نیز بدست صاحبان انگریز ایسٹ انڈیا کمپنی East India Company رفتند۔

مولوی محمد حسین یک عرضداشت[1] بخدمت صاحبان انگریز روانہ کرد و مترصد بود کہ در بارۂ اجرائے معاش قدیمیش کہ یک صد روپیہ بود حکم خواہند فرمود و نیز در بارۂ مرحمت کردن وجہ بقیہ پنجاہ روپیہ مخففہ از زمان دستخط نواب غلام محمد غوث خاں بہادر اجازت خواہند داد۔ نمی دانیم کہ ایں وجہ مخففہ بحال شد یا نہ۔

اکنوں کلماتے چند متعلق تصحیح و تحشیۂ کتاب بہار اعظم جاہی گفتہ می آید۔ سوائے یک نسخہ خطی کہ در کتاب خانہ مخطوطات شرقیہ حکومیہ مدراس Government Oriental Manuscripts Library, Madras. محفوظ است از ہیچ جا نسخہ ہاے دیگر بدست نشد ناچار براین یک نسخہ اکتفا کردہ از روزنامچۂ مولوی عبد الوہاب شرف الملک مدار الامرا بہادر و کاغذات دیگر قدیم کہ بنزد حاجی ابو احمد محمد عبد اللہ موجود است استمداد نمودہ حواشی ضروری نوشتیم۔ و بعد اتمام تصحیح و تحشیۂ مسودۂ کتاب بہار اعظم جاہی را حوالہ چاپ خانہ کردیم۔ بعد چندے

[1] مسودۂ ایں عرضداشت تا ایں زماں نزد حاجی ابو احمد محمد عبد اللہ پسر مولوی حاجی عبد الرحمن پسر مولوی غلام محمد شرف الدولہ پسر مولوی عبد الوہاب شرف الملک مدار الامرا موجود است۔

وقتیکه زیاده از نصف کتاب بهار اعظم جاهی نوشته شد در دوران تلاش و تحقیق صندوقی پُر از مسودات تصانیف اصلی مولوی غلام عبدالقادر ناظر نزد حاجی ابو احمد محمد عبدالله برآمد - و چون مطالعه کردیم دیدیم که در هر مسودهٔ کتاب حک و اضافه بسیار است و این مسودات در ترتیب و تسوید عبارات از نسخه‌هاے خطی که در کتاب خانه‌ها یافته می‌شوند. اختلاف کلی دارند - چناں معلوم می‌شود که ناظر هر یک کتاب را دوباره نوشته است و هر یک را بر ترتیب جدید مرتب کرده - ازین سبب از مسودهٔ بهار اعظم جاهی مقابله کردن خیلی دشوار بود - و هیچ فائده نداشت - البته در یک دو جاهاے مشکوک مسودهٔ اصلی را مطالعه کردیم - مثلاً در بیان ارادت حضرت شیخ نتهر ولی که در ترچناپلی مدفون است در مسوده اورا مرید حضرت شیخ شهاب الدین ابوحفص عمر بن محمد السهروردی المتوفی سنه ۶۳۲ه گفته و لکن در نسخهٔ خطی اورا مرید مرید حضرت شیخ موصوف ظاهر کرده و چون او از نام این مرید خبر نداشت آن نام را بیاض گذاشته.

درین کتاب هرجا نامهاے دیهات و قریه جات که بعضے ازانها تا این زمان موجود است یافته می‌شود - مقامات معروف را در حروف لاطینی نیز نقل کرده ایم تا تلفظ نامهاے غیرمانوس آسان شود. هرکجا که حروف (R. S.) در قوسین است مراد ازان Railway Station است - یعنی آن مقام اکنون محطهٔ قطار شده است.

ناظر در ہر جا نام روز و تاریخ نوشتہ مگر ماہ و سنہ را ذکر نکردہ ۔ برائے سہولت خوانندگان کتاب ما مناسب دانستیم کہ بمقابل روز و تاریخ ماہ و سنہ ھجری و عیسوی یعنی مسیحی را نیز ذکر کنیم ۔

باوجود سعی و جد و جہد بلیغ در تصحیح و تحشیۂ کتاب غلطی ہا در طباعت راہ یافتہ ۔ قلت وقت و ضیق مجال فرصت نداد کہ پیش از طباعت ہر یک غلطی را درست کنیم ۔ امید کہ خوانندگان کتاب بچشم اصلاح بینند و غلطی ہا را درست کنند ۔ و ما توفیقنا الا باللہ ۔ علیہ توکلنا و الیہ انبنا و الیہ المصیر ۔

محمد یوسف کوکن عمری (ایم ۔ اے ۔ افضل العلماء)
ریڈر، شعبۂ عربی و فارسی و اُردو
دانشگاہ مدراس

روز شنبہ
۳۰ ر شعبان المعظم سنہ ۱۳۸۰ھ
۱۱ ر فروری سنہ ۱۹۶۱ء

بسم اللہ الرّحمٰن الرّحیم ط

حمد و سپاس بے منتہا سزاوار درگاہ قادرے است کہ بقدرت عظیم خود جادہ پیمایان دشت غربت را بسر منزل مراد رسانید و بدل رنج دیدہ آرزومندان قدیم باعانت فضل اعظم شاد گردانید۔ جلّ جلالہ و عم نوالہ، گلدستۂ صلوٰت و سلام نذر بارگاہ عرش پایگاہِ جناب شہنشاہی کہ گروہ تقدس شکوہ حضرات انبیا علیہم السّلام بجلوداری او دست بسر و گرد و غبار لشکر نصرت اثر آں قافلہ سالار شاہراہ قلمرو حق یقیں سرمہ بصر، آل باکمالش بدرجہ سفینۂ نوح است کہ تمسک ازاں واسطہ نجات و رستگاری، و سرتابی بداں کشتی مقصود باعث سرگشتگی و گرفتاری اصحاب فیض انتساب او بمنزلہ نجوم برکات منظوم اند کہ اقتدا ازانہا ذریعہ ہدایت دارین است بلا خلاف، و اعراض باں کواکب نورفشاں قطعا سبب سیاہ روئی و ضلالت نشا ئتین است بے گزاف، صلی اللہ علیٰ محمد و آلہ الامجد و صحبہ الاسعد من الازل الی الابد، تحفۂ منقبت ہدیہ خلوت سرائے محبوبی کہ بچہار سوے عالم از پنجہ ولایت طبل الاولیاء رعینی بلند آوازہ ساخت، و از ارشاد قدمی ھذہ علی رقبۃ کل ولی للہ بحکم حاکم مطلق علم ناموری درشش جہت افراخت، الغرض انیس غریبان است و سرشکن گردن کشاں، محبتش زاد راہ آخرت، و مآل عداوتش وصول اسفل السافلین و خانہ براندازی عاقبت اللّٰھم بطفیلہ اعطنا سعادۃ السرمدیۃ و ارنا طریق ھدایۃ الابدیۃ،

اما بعد از کمترین بندگان ربّ غافر، غلام عبد القادر المتخلص بناظر، کان اللہ لہ من الاول الی الآخر، بن غلام محی الدّین معجز[۱] تخلص مغفور مبرور، ملاء اللہ قبرہ بالنور، کہ بعنایت و قدردانی خداوند ہنگام طفلی خود یعنی حضرت نواب رحمت مآب نواب والاجاہ امیر الہند مدار الملک عظیم الدولہ عبد العلی خاں[۱] بہادر شوکت جنگ سپہ سالار علیہ الرحمۃ و الغفران مخاطب بقادر عظیم خاں بہادر گردیدہ معلوم سامعان باد کہ جناب خداوند زادہ قدیم کہ بعونہ تعالیٰ اکنوں رئیس مسلمین و ولی نعمت من خاکسار است اعنی امیر صاحب تدبیر، خلائق پرور روشن ضمیر، نیر اعظم برج ریاست، ماہ منور فلک کیاست، امیر الہند والاجاہ حال ادام اللہ تعالیٰ ایام دولتہ کہ ہنگام صاحب زادگی بخطاب نواب اعظم جاہ فخر الامرا مختار الملک روشن الدولہ محمد منور خاں بہادر بہادر جنگ بہچار سوے عالم مشہور بود۔ و وصف خوبیہاے آنجناب معلی القاب

نگنجد دریں تنگ میداں کتاب

بمقتضاے کمال قدرشناسی و نوازش دلی کہ آفتاب جہانتاب را پرورش ذرّہ منظور است بایں خاکسار کہ از عدم لیاقت و ہیچیت مشتہر آفاق گشتہ در سفر ناگور فیض معمور بمنزل شانزدہم کہ شبالی نام داشت بشب ہفتم ماہ جماوی الاخرے سنہ یکہزار و دو صد و سی و ہشت ہجری کہ شب چہارشنبہ بود وقت یازدہ گھڑی درباب تحریر احوال منازل

---

۱ فرزند نواب امیر الامرا بہادر المتوفی ۱۲۰۳ھ ۱۲ محرم فرزند نواب محمد علی والاجاہ المتوفی ۱۲۱۰ھ نواب عظیم الدولہ بتاریخ ۴ رمضان ۱۱۸۹ھ تولد یافت و بتاریخ ۱۹ ربیع الاول ۱۲۱۶ھ مسند نشین شد و بتاریخ ۱۰ شوال ۱۲۳۴ھ وفات یافت۔

صحت وفات ۱۲۲۹ھ

ایما فرمود۔ استماع ایں معنی براقم مضمون مصرع

افتادہ کاہ من بمیان دو کہربا

یاد دہانید یعنی بے مشقی و عدم استعداد ایں قلیل البضاعت بممانعت ایں کار می پرداخت، و امتثال امر جلیل القدر مستعد می ساخت، چار و ناچار موافق فہم ناقص خود بہ تحریر ایں اوراق کمر ہمت بست و ہر روز بقدر جادہ پیمائی آنچہ بدریافت می رسید با قید اسمائے دیہ و مقابر آسودگان گوشہ راحت و مساجد و سرا و امکنہ و دکاکین و جدول و نہر و تالاب و چشمہ و باغ وغیرہ کہ دراں مقام ضرور افتاد بحیز عبارت درآمد بلکہ احوال منازل مابقی ہم اجمالا بقید قلم درآورد۔ التماس ایں ناچیز بخدمت اہل کمال اینکہ بمعائنہ نقصان عبارت و قصور ربط مطلب باصلاحش پردازند، و بریں ناظر بہار اعظم سخن و گلچین چمن قابلیت بار منت نہند، و از ستم ظریفی و غلوے جہل و حسد کہ شعار ابنائے دہر شدہ خاصۃ بعضے اشقیا کہ ازیں خانہ زاد جناب غوث الوری علی جدہ و علیہ التحیۃ والثنا بخباثت باطن انواع عناد دارند ہمچو آں ہردودان چشم عیب بینی نکشایند، و لب بہ ہزل و بدگوئی وا نہ نمایند، کہ عیب چینی کارے است ذمیم، و پیشہ ایست نامستقیم، خندہ بیجا نمودن گل فضیحتی خود چیدن است، کہ جناب مخبر صادق علیہ الصلوۃ والسلام می فرماید "من عاب عیب" خوش گفت کسے کہ گفت

سینہ صافاں را تمسخر می کنی ہوشیار باش

خندہ بر آئینہ کردن خندہ بر ریش خود است

میر غلام علی آزاد بلگرامی[1] کہ مرد مستثنٰی و جامع الکمال بود بآئین
ہمیں بریں مضمون جرس می جنباند

عیب مردم فاش کردن بدترین عیبہا است
عیب گو اول کند بے پردہ عیب خویش را

خدایا ایں ذرّہ ناچیز کہ بمتابعت حکم جہاں مطاع مہرِ منور خود بہ بیاض
ایں اجزا پرداخت منظور نظر خورشید اثرش باد و بمعاندین کہ ہمشکل
موشک کور یعنی شپرِ بے نور اند سیاہ روئی ابدی نصیب کناد، کوکب عمر و
اقبال نیر اعظم ما تا ابد روشن باشد، و اختر طالع ہمایونش ضیا افروزِ
عالم گردد، آمین بحق طٰہٰ و یٰسٓین ہر کہ ملاحظہ ایں منفعتے بردارد،
برائے غفران راقم بر جرم و خطا از دعائے خیر بیاد آرد، "دعاء الغائب
للغائب اسرع بالاجابۃ"

ایں کتاب مسمی بہ بہار اعظم جاہی گردید، چہ ایں لفظ
بطور الہام از اعانت روح جناب اُستادی و قبلہ گاہی روح اللہ روحہ الزکیٰ
بوقوع آمد کہ ہم اسم و ہم تاریخ است (۱۲۳۸ھ) وچنیں اتفاق بندرت دست
می دہد، باید دانست کہ ہر کتاب منقسم بمقدمہ و باب و فصل و خاتمہ
می شود لہذا راقم برعایت نام بجائے مقدمہ گل سرسبد و بجائے باب چمن
و بجائے فصل گلدستہ و بجائے خاتمہ خیاباں طرح نہاد، و یک گل سرسبد و
چہار چمن و پنجاہ گلدستہ و خیابان ترتیب داد، نخلبند ازل بچہار چمن مدعا
سرسبز کند، و نہال وجود ممدوح ما از خزان حوادث درپناہ خود

[1] در سنہ یک ہزار و دو صد ہجری وفات یافت

دارد، بالنون والصاد

چمن اول ـ در بیان جلوه آرائی از مدراس عشرت اساس بجانب ناگور فیض معمور و آں منقسم بر هشده گلدسته است.

چمن دویم در بیان جلوه افروزی ازاں مقام برکت اثر بطرف صوبه دارالنصر نتهرنگر و آں منقسم بر هشت گلدسته است ـ

چمن سوم در بیان جلوه فرمائی از صوبه مذکور بسمت صوبه دارالنور محمد پور و آں منقسم بر پانزده گلدسته است.

چمن چهارم در بیان جلوه پیرائی ازانجا بسوے دارالامارۂ مدراس عشرت اساس و آں منقسم بر نه گلدسته است ـ

گل سرسبد

بعون الله تعالے و حسن توفیقه رئیس ذی اقتدار ما صاحب همت و عزم و مرد بزم و رزم است، از حین حیات جناب رحمت مآب اسکنه الله تعالے بالجنان و البسه خلعة الرحمة و الغفران، که مادر دهر از ولایت چنیں سرور والا گهر که جامع کمالات خیر و خوبیهاے دین و دنیا بود اگر هزار سال عقیم ماند می تواند شد هواے زیارت مزار فیض بار حضرت سید عبدالقادر المشهور به قادر ولی[1] قدس سره الزکی که نسبش بدرجه یازدهم

---

[1] یکی از اکابر اولیاء هند جنوبی است در سنه نهصد و ده هجری در مانکپور متولد شد و تعلیم تصوف و سلوک و اشغال و اوراد از شیخ محمد غوث گوالیاری المتوفی سنه ۹۷۰ھ گرفت و بعد از زیارت حرمین شریفین وارد ایں دیار گشت و بر ساحل سمندر در ناگور سکونت ورزید و در انجا بتاریخ یازدهم جمادی الثانی سنه ۹۷۸ھ وفات یافت و مدفون شد.

منتہی می شود بجناب عرش قباب مالک رقاب اولیا غوث الوری مظہر قدرت قادر بے ہمتا علی جدہ و علیہ التحیۃ و الثنا در سر می داشت ازانجاکہ مضمون "کل امر مرھون باوقاتھا" متحقق و پیش از وقت ظہور آں امکان ندارد بموداے۔

کار موقوف بوقت است کہ چوں وقت رسید
خوابے از بند رہانید مہ کنعاں را

تمنائے صاحبزادگی در ہنگام ریاست بعرصہ ظہور آورد یعنی از استصواب دوستان شفیق خود موست نوبل[1] مارکویس آف ہیسٹنگس بہادر گورنر جنرل ہندوستان و میجر جنرل سر طامس[2] منرو بہادر گورنر کونسل مدراس بانتظام تہیہ سفر پرداخت، و آمادگی اسباب لشکر ساخت، از جانب ارباب حکومت اشتہار نامہ کہ آنرا بزبان انگریزی نیوس[3] پیپر می نامند متضمن شوکت وشان حضور و احوال نہضت چھاپہ شدہ چنانکہ ترجمہ اسش قلمی می گردد۔

" بندگان نواب صاحب بروز دوشنبہ وقت شام از چیپاک جنوب رویہ بارادہ سفر تشریف فرما شدند و بوقت تشریف فرمائی در باغ دارالامارہ القاب تعظیم شاہی بلند آوازہ گردید، بدستور در قلعہ ہم سر شد، و نوزدہ ۱۹ نوزدہ ۱۹ توپ تعظیم حضرت نواب بیگم صاحبہ[4]

---

[1] Most Noble Lord Moira Marquis Hastings (1813—1827)

[2] Sir Thomas Munro (1820—1827)

[3] News Paper

[4] زوجۂ نواب عظیم الدولہ بہادر و مادر اعظم جاہ و عظیم جاہ بہادر۔

و پرنس نواب عظیم جاہ بہادر نیز سرگردید ۔ بکمال شان و شوکت عظیم تشریف فرمائے سفر گردیدند ۔ و سوائے جلوس نواب صاحب کاٹ عزت باڈیگاڈ[۱] ہانربل گورنر و فوج گورنمنٹ ہمراہ نواب صاحب بودہ وقت غروب آفتاب سواری نواب صاحب از راستہ فرنگی کنڈہ[۲] بآراستگی جلوس کمال شوکت و نور نظر آمدہ، شاید گاہے بدین طور بطرف کرناٹک بہ نظر نیامدہ باشد، آں روز نواب صاحب وقت مغرب بامیر باغ رسیدند، و روز سہ شنبہ بمانبلم[۳] یعنی موضع است کہ روشن باغ درانجا واقع گردیدہ روانہ شدند ۔ و ازانجا پیش آں روانہ خواہند شد، معلوم می شود بناگور می روند و ازانجا برامناتہ[۴] و ترچناپلی[۵] و آرکاٹ[۶] جلوہ فرما شدہ باز بہ چیپاک تشریف خواہند آورد، روز چہارشنبہ وقت صبح از سر شدن اتواب تعظیم در فرنگی کنڈہ[۷] معلوم گردید کہ نواب صاحب ازاں طرف تشریف بردند انتہی"

روز چہارشنبہ ۲ جمادی الاول ۱۲۵۲ھ مطابق ۱۸ اگسٹ ۱۸۳۶ء

برائے انتظام امور اینجا بہ ممتاز الامرا امیر الملک عماد الدولہ محمد عماد الدین خاں بہادر ظفریاب جنگ[۸] کہ خال خرد حضور و مرد زیرک است و فی الحال چنیں اشخاص در دولتخواہی ولی نعمت و خیر طلبی خلائق خال خال خواہند بود نصب فرمود، ہزاراں روپیہ بہ تیاری اسباب فراش خانہ بصرف درآمد و بمقتضائے صلاح و تقوی و تشرع و دینداری

---

[۱] Body Guard [۲] آں را اکنوں سینٹ تھامس ماونٹ گویند

[۳] Mambalam (R. S.) [۴] Ramnad (R. S.) [۵] Tiruchirapalli (R. S.)

[۶] Arcot [۷] St. Thomas Mount [۸] وفات ۸ شعبان سنہ ۱۲۵۴ھ

بمضمون صدق مشحون حدیث شریف "السعید من سعد فی بطن امہ"
کہ محقق است، و دریں زمان در ہنگام حکومت و آغاز جوانی خصوصًا بایں
خاندان چنیں جوانان صالح حکم کیمیا می دارند و خیمہ عالی شان مسجد
با مینار و کلس ملمع طلائی و حوض چرمی برسم سلطان دین پناہ ابوالمظفر
محی الدین محمد اورنگ زیب عالمگیر بادشاہ غازی خلد مکانی طاب ثراہ،
تیار کرد تا مسافرین از نماز جماعت محروم نشوند، پس ازاں ہر اسبابیکہ
شایان شان ریاست و لایق طریق امارت است بایں مرتبہ کہ ہیچ چیز
در عسکر ظفر پیکر مفقود نباشد از عطاے زر تقاوی برعایا مہیا نمود،
و از علما و مشایخ و اہل خاندان و منصبداران و مدد خرچ و اہل کمال
ہر قسم و حکما و اہل قلم بجمع کثیرے ہمراہ رکاب سعادت انتساب حکم
فرمود، و بہر واحد براے صرف باورچی خانہ و سواری و باربرداری سواے
وجہ مقررے ماہواری معین شد، آنانکہ از اہل عزت درماہہ سواری
نمی داشتند بہر فرد نود روپیہ تقرر یافت الّا راقم را باوجودیکہ پیش از
یک سال و چہار ماہ بسبب بے وسیلگی بر درماہہ سواری خط نسخ کشیدہ
شد، براے مصارف سفر مبلغ شصت روپیہ ہمچو ارباب سواری مقرر
گردید، ازیں معنی چناں متیقن دل صدق منزل می شود کہ حقیقتاً بدفتر
تقدیر الٰہی معاش ایں امیدوار فضل کریم مطلق بفحواے کلام برکت انضمام
حضرت شیخ مصلح الدین سعدی شیرازی روح اللہ روحہ الزکی

او چارہ کار بندہ داند
چوں ہیچ وسیلتش نماند

سالم وکامل است و بظاہر ناقص لہٰذا این قسم تعین پذیرفت، بہرحال رضینا برضاء اللہ۔ ؎

بدرد صاف ترا حکم نیست دم درکش
کہ ہرچہ ساقی ما ریخت عین الطاف است

علیٰ ہذاالقیاس اہل سواری را نیز فراخور رتبہ معین گشت و چند کس را رعایتاً نوبت بصدہا ہم رسیدہ، غرض دریں سفر خیر اثر لکوک روپیہ و خلاع وکمخواب و دوشالہ وغیرہ بخرچ درآمدہ، و صندوق خزینہ مفتوح گردیدہ، سواریہاے محلات مع علاقہ داران زنانہ و اہلِ امتیاز و فوج سرکار با احتشام و شاگرد پیشہ و متفرقات مثل بہل و بنڈیہا و افیال و اشترہا و اسپان و کہاران و مشعلچیان و خلاصیان و مزدوران وغیرہم و اہل بازار و لشکر انگریز از بار و سوار یعنی یک بٹالین بار و دو صد ترب سوار با سرداران آنہا خصوصاً گورنمنٹ ایجنٹ میجر مکڈانل و کرنل منرو مع احمال و اثقال خودہا کہ ہمراہ رکاب بود ہمگی لشکر بہیئت مجموعی تخمیناً زیادہ از بیست ہزار کس بودہ باشد جمع شد و اسباب بار برداری اینقدر ترتیب گرفت کہ در حکومت روساء دیگر شاید بلکہ پنجاہ ہزار نفر ہم اشتباہ دارد کہ بہیل و بنڈی زیادہ از پانصد منزل و کہار و مزدور سواے ملازم قدیم و کہاران اہل سواری کہ ہمراہ رکاب ظفر انتساب اند زیادہ از پانصد نفر و زنجیر فیل و چہار شتر قریب صد و اسپان طویلہ خاص نہ اید از یکصد راس فراہم گشت، سواے خدمات سابق بوقت روانگی در عسکر نیز خدمتہاے تازہ تقرر یافت، خدمت میرمنزلی

بصفی الدین محمد خان[1] و در اثنای راه بعد تغیری داروغگی فراش خانه از
از نبی نواز خان بخان مذکور مفوض گردید، و در مقام وندلور[2] بشرف الملک[3]
حال خدمت آمادگی اسباب ضروری لشکر از تحصیلدار مقرر گشت، چنانکه
نامبرده از صبح تا شام در خیمه مشار الیه حاضر می بود و موصی الیه آنچه حکم
سرکار می رسانید دست بسته بسربراهی آن می پرداخت، چنانکه همان روز
خود بدولت به کلکٹر چنگل پیٹھ که مسٹر اسمالے نام دارد دریں باب بمبالغهٔ بالغه
تاکید فرمود، هر کاریکه ضرور افتد شخص مرقوم به تحصیلدار تاکید کند و او بلاعذر
و حیله ادا نماید، همان وقت بر کلکٹران دیگر که عبارت از مسٹر هیڈ و
مسٹر گاٹن و مسٹر لننگٹن و مسٹر کوک مع پیشدستان آنها است و
تحصیلداران علاقه شان حکم نافذ شد بر همان اسلوب در سرحد خودها
بسربراهی لشکر می پرداختند، و کلکٹران مذکور تا حدود خودها دایر و سایر
سواری مبارک بوده بشرف ملازمت مشرف می شدند، زیراکه پیش از خروج
موکب اقبال در مقاماتیکه گذر سواری خاص خواهد شد دریں باب از
جانب گورنر کونسل بهادر حکم مستحکم صدور یافت، در منزل ششم خدمت
هراول یعنی پیش خانه بغلام عبدالقادر بیجاپوری که از بلدهٔ فرخنده بنیاد
حیدرآباد بقدامت نمکخواری بامید پرورش دریں جا رسیده بود از پیشگاه

---

[1] صفی الدین محمد ناصر فرزند قادر علی خان بهادر فرزند محمد حبیب الله بن محمد جعفر برادرزادهٔ مولوی باقر آگاه بود. بتاریخ ۲۴ رجب ۱۲۴۳ھ در حیدرآباد وفات یافت.

[2] Vandalur (R. S.)

[3] یعنی مولوی عبدالوهاب شرف الملک مدارالامرا بهادر فرزند مولوی محمد غوث شرف الملک بهادر در ۱۲۰۸ھ متولد شد و در ۱۲۸۵ھ در مدراس وفات یافت.

عنایت حضور[۱] مفوض گشت، موصی الیہ خوف خداوندی بدرجۂ کمال ملحوظ داشتہ بر کار سرکار کمال سرگرمی داشت، چنانکہ در حالت خواب ہم بزبان او کلمات اہتمام بر فراشان وغیرہ برائے نصب خیمہ ہا و سراچہا سر می میزد، و داروغگی کہاران سواری خاص مع محلات بمحمد صفدر حسین[۲] کہ بسبب نمک حلالی و سلیقہ شعاری تا عرصہ بیست سال بخدمت خانسامانی نزد محمد خانجہان خان بہادر تہور جنگ مرحوم خال خرد حضرت نواب رحمت مآب علیہ الرحمہ مامور بود معین شد، و بقادر محمد خان خدمت داروغگی کہاران متعینہ و بہنگی ہا عنایت شد، و خدمت داروغگی بنڈیہا بمسیح الزمان خان، و بعد تغیری و در منزل سلمبر بداروغہ مزدوراں و بہل و بنڈی صندوق بہ سید ولی اللہ و بعد عزلش بہ اعظم نواز خان بہادر پسر حاجی محمد مغربی[۳] مرحوم کہ مرد مشخص و ہشیار است، و تولیت مسجد الوری و مسجد والا جاہی می دارد قرار گرفت، و داروغگی گاواں بہ برہان اللہ و در نہر نگر خدمت لنگر خانہ بغلام مصطفیٰ[*] فرزند غوث محمد خان بہادر مقرر شد، چوں خدمت بنڈیاں و مزدوراں از نامبردہ در تلور عزل گشت فرزند حاجی مذکور بر خدمت اول و سید حبیب اللہ[۵]

---

[۱] ایں جا عبارتی است کہ قلم زدہ شدہ "بخدمت داروغگی مقبرۂ نواب سراج الدولہ محمد انوار الدین خان بہادر شہامت جنگ کہ بحضرت نواب شہید مشہور است سرفراز شدہ بود" ازینجا ہویدا میشود کہ قبل از ورود درینجا میر غلام عبد القادر بیجاپوری داروغہ مقبرۂ نواب شہید بودہ۔ غلام عبد القادر بیجاپوری بتاریخ بست و دوم شوال المکرم ۱۲۴۶ھ در حیدر آباد وفات یافت

[۲] وفات ۹ محرم ۱۲۴۳ھ [۳] بتاریخ ۷ شوال ۱۲۳۷ھ وفات یافت [۴] وفات ۱۵ محرم ۱۲۵۹ھ [۵] فرزند سید محمد قاسم خان افغانی فرزند سید محی الدین شافعی۔ ولادت سید حبیب اللہ بغرۂ رجب ۱۲۱۷ھ در مدراس بود و بتاریخ ۱۴ جمادی الاخری ۱۲۹۲ھ وفات یافت۔

[۶] وفات ۵ ربیع الاول ۱۲۴۲ھ　　[*] وفات ۱۶ شعبان ۱۲۸۰ھ در ترچناپلی

بہ خدمت ثانی نصب شد، و خدمت چنڈول یعنی پس خانہ بوجیہہ[1] اللہ خاں تقرر یافت، علیٰ ہذا القیاس اکثر خدمات جزئی عزل و نصب گردید۔ تا کجا بشرح آں پردازم، خدمات دیگر کہ از سفر تعلق نمی دارد بحالی و موقوفی در منازلی کہ بعمل آمد بہ تحریر خواہد آمد۔ قصہ مختصر کریم مطلق و معین برحق کہ موصل الی المطلوب است بجناب خداوندی مع لواحق و ہوا خواہاں بلکہ سایر لشکریاں مع الخیر و السلامہ بمنزل مقصود رساند و بطفیل جناب رحمۃ للعالمین صلوات اللہ و سلامہ علیہ فی کل آن و حین، و وسیلتنا رئیس المحبوبین علیٰ جدہ و علیہ التحیۃ والثنا بوطن مالوف کہ ؎

حب الوطن از ملکِ سلیماں خوشتر

پیش اہل شعور متحقق است سالم و غانم آرد، و ہر واحد را باہل و عیال او براحت و دلجمعی فائز کند، و بتوفیق نیک و ترقی روز افزوں و خلایق پروری و عدالت گستری و ترحم باحوال مادر کلاں و دفع مفسداں برئیس ما دیرگاہ سلامت داراد بمحمد و آلہ الامجاد ؎

بریں دعا نہ از ساکنان عرشِ بریں
باتفاق سرایند نغمہ آمین

---

[1] وفات ۲۲ محرم ۱۲۰۸ھ

چمن اول در بیان جلوہ آرائی از مدراس عشرت اساس بجانب ناگور فیض معمور

و آں منقسم بر ہشدہ گلدستہ است

گلدستۂ اول

دوشنبہ ۲۱ جمادی الاول ۱۲۳۸ھ ۳ فروری ۱۸۲۳ء

بفضلہ تعالےٰ بتاریخ بست و یکم شہر جمادی الاولی سنہ ۱۲۳۸ ہجری روز مبارک دوشنبہ مطابق سوم ماہ فیبروری سنہ ۱۸۲۳ عیسوی بعد فراغ نماز عصر رئیس اعظم ما بخلعت زر تار گراں بہا و جواہر آبدار نور فزا بسراپاے خود زیب کمال بخشیدہ بر نالکی سبز رنگ مخملی چنانکہ مہر عالمتاب از برجے جلوہ افروز می شود، با یزنہ[۱] خویش نجم الملک ضیاء الدولہ غلام صمد خاں بہادر قیصر جنگ جلوس فرمودہ بشکوہ تمام و تجمل تمام کہ کثرت پالکی نشیناں و جلو سرکار و بٹالین بار انگریز مع سواران باری گارڈ[۲] و اجماع اہل تماشاے آں روز تفوق بر ہجوم تماشائیاں عید می ربود، با سواریہاے محلات کہ عبارت از حضور قدسیۂ حضرت نواب بیگم صاحبہ یعنی والدہ ماجدۂ حضور است کہ

۱؎ شوہر خواہر نواب اعظم جاہ یعنی شوہر عظیم النساء بیگم دختر نواب عظیم الدولہ

۲؎ Body Guard

شرح نیک طینتی آنجناب و ہمت بلند و ترحم بر حال بیکساں و
پرورش غریباں دریں اوراق مختصر گنجائش پذیر نیست و محل عالیہ
کہ عبارت از محل خاص جناب خداوندی است، و ہمشیرہ بیگم صاحبہ
و غیرھن از دارالامارۂ چیپاک[1] یعنی خاص باغ بامیر باغ کہ از یک
میل زیادہ مسافت دارد نہضت فرمود و برادر والا اختر نواب عظیم جاہ
امیرالامرا عمدۃ الملک اسدالدولہ محمد علی خاں بہادر ذوالفقار جنگ
بر اسپ تیز رو بہ ہمراہ حضور چوں نور بدنبال نیر گیتی افروز حاضر بود
ہرگاہ سواری متصل باغ گونر رسیدہ، بر قلعہ نشیناں تعظیم برپا
گردید و توپہاے عزت حضور و توقیر حضور قدسیہ و صاحبزادہ سرشد
ہر فردے از زن و مرد چہ کافر و چہ دیندار در مفارقت حضور کہ
گاہے اتفاق سفر نشدہ بود دست بدعا بودند، و در طبق چشم گوہر
اشک آمادہ می داشتند، زیراکہ دعاے ہنگام بارش و وقت گریہ
مستجاب است، الغرض بوقت نماز مغرب جلوہ افروز باغ مذکور شد
و اکثرے از ہمراہیان رخصت یافتہ بایں ارادہ عازم فرودگاہ خود شدند
کہ فردا منزل قیصر است بامور ضروری خودہا پرداختہ محرم حضور خواہند شد
چنانکہ براقم ہم رخصت فرمود، و بسبب شب تار مشعلچی ہمراہ
نمود، خداے تعالےٰ چراغ ایمانش منور دارد و بایں التفات و وارسی
بر اہل حقوق خود طول حیات و اعتلاے درجات نصیب کند،

---

[1] Chepauk

گلدستهٔ دویم

روز شنبه ۲۲ جمادی الاول سنه ۱۲۶۰ھ ۹ جون سنه ۱۸۴۴ء

بفضله تعالی بتاریخ بست و دویم بوقت طلوع آفتاب بر سواری بهل اسپان سوار شده بروشن باغ که از منزل گذشته زیاده از مسافت شش میل است در عرصه قلیل جلوه فرما گردید و بمضمون بیت عاشق بلند پرواز جناب بلبل شیراز ؎

منعم بکوه و دشت و بیابان غریب نیست
هر جا که رفت خیمه زد و بارگاه ساخت

در انجا آنقدر اجماع عالم گردیده که اگر آن قطعه را بخطهٔ اعظم نگر شهرت دهند بجا است. بوقت شب مسٹر عود[1] چیف سکریٹری گورنمنٹ مدراس که از عصر حضرت نواب رحمت مآب محب قدیم و دوست صمیم است بمقتضای الفت دیرینه بملاقات جناب خداوندی فائز شده تا دیر جلسه نمود و رخصت یافت.

گلدستهٔ سوم

روز یکشنبه ۲۳ جمادی الاول سنه ۱۲۶۰ھ ۱۰ جون سنه ۱۸۴۴ء

بفضله تعالی بتاریخ بیست و سیوم هنگام برآمدن دو گهڑی روز بر اسپ رکوب فرموده بمنزل وندلور[2] که مسافت پانزده میل دارد قریب دو پاس روز جلوه پیرا گردید. تحصیلدار و رعایا

---

[1] چون مسٹر مکڈونل رخصت رفتن بادرنگ آباد حاصل کرد درعوض آن مسٹر عود (Wood) بتاریخ ۱۰ ذی قعده ۱۲۵۶ھ چیف سکریٹری گردید و بتاریخ ۲۸ رمضان ۱۲۶۳ھ وفات یافت.

[2] Vandalur (R. S.)

و رقاصگان وغیرهم علاقه داران آن سرحد برسم استقبال حاضر رکاب شده تا منزل گاه مثل خدمت گذاران می دویدند، و بعد ورود بخیمه نذرو خوانهاے میوه بنظر انور می گذرانیدند، فراخور رتبهٔ هر واحد بعطاے انعام سرفراز می فرمود، حکم مذکور بر همیں اسلوب است که در هر منزل ایں قسم خدمت گذاری بعمل آرند، و ناخوشی مزاج وهاج حضور را موجب خرابی خودها دانند، لهذا هر یکے از علاقه داران حدود خود آنقدر باطاعت و خوف می پردازد که مزیدے براں متصور نباشد، دریں راه منزل آبادی فرنگی کنڈه که کیارنٹیین[1] عمده دارد و قریه میینم[2] پاک و ارملور و چاوڑی کولر و دو تالاب و منرو پیٹھ آمده. چوں سواری مبارک داخل سرحد فرنگی کنڈه شدند، توپها سه دفعه موافق معمول سر گردید و نشان بر قلعه کوهی آں برپا گشت و اهل فوج به سلام صف آرا بودند.

گلدستهٔ چهارم

بفضله تعالی بتاریخ بیست و چهارم به وقت طلوع آفتاب بسواری باد پا باراده منزل رضا قلی پیٹھ که براج[3] کویل پیٹھ زبان زد عوام است و مسافت پانزده میل دارد متوجه گردیده. بوقت نه ساعت ورود آمد، دریں منزل سه دیه یکے موسوم بنچیری دوم کارا و سیوم تشکم واقع شده، جاے که مضرب خیام بود تالاب جنگل پیٹھ ازاں اتصال

روز پنجشنبه ۲۴ جمادی الاول سنه ۱۲۳۸ھ

۶ فروری ۱۸۲۳ء

Rajakilipakkam ۳ه Minambakkam (R. S.) ۲ه Garrison ۱ه

داشت و بکنار آں مقبرۂ حاجی عمر است کہ از فقرائے حضرت شاہ علی
گنج گوہر قادری قدس سرہٗ بود و بمستر اسمالی کلکٹر ضلع چنگل پیٹھ
دریں جا قورۂ پنج خواں عنایت شد۔

گلدستہ پنجم

روز جمعہ ۲۵ جمادی الاولی ۱۲۳۶ھ ۲۸ فروری ۱۸۲۱ع

بفضلہ تعالیٰ بتاریخ بست و پنجم بعد نماز صبح بسواری
فرس بمنزل گرنکٹ[ھ۱] پالہ و آنرا کرنگلی نیز گویند و فاصلہ پانزدہ میل
دارد گرم جولان شدہ بوقت نہ ساعت رونق افزا گشت۔ در راہگذر
چنگل پیٹھ وارد شد کہ جاگیر عمدہ و آباد است و قلعہ محکم می دارد
و در زمان گذشتہ بحکومت نواب صلابت خاں ملقب بنگاہبان بود
بعد تسلط نواب والا جاہ جنت آرامگاہ و نظر بدر تنخواہی و جانفشانی
اہل کمپنی ہمراہ کنجی[ھ۲] بطریق جاگیر بآنہا مرحمت گردید۔ بعد ازاں سہ دیہ
و یک رود بنظر آمدہ میور[ھ۳]، مامنڈور[ھ۴]، یک تنری[ھ۵] رود پالار کہ دریں
ہنگام اگرچہ ایام برشکال نیست لکن بعبور عرض آں عرصہ بست دقیقہ
کشیدہ وجہ تسمیہ اش اینکہ پال در زبان اردی[ھ] شیر را می گویند
و آر بمعنی رود باشد یعنی آب ایں جوے مثل شیر سفید و صاف
است گرنکٹ پالہ در قدیم الایام جاگیر جعفر علی خاں بہادر مہکری بود
نسبت بدیہات گذشتہ البتہ رونق و آبادی دارد و درانجا قلعہ

ھ۱ Karunguli (R. S.)	ھ۲ Conjeevaram (R. S.)

ھ۳ Maiyur	ھ۴ Mamandur	ھ۵ یعنے تالاب

ایست کہ بے حرمت محض و ویران شده ، متصل آں مقبرہ مراد شاہ مستان است کہ مرد صاحبدل بود و عرس او بہفدہم شہر ذی قعده بوقوع می آید

گلدستہ ششم

بفضلہ تعالے بتاریخ بست و ششم بعد فراغ نماز صبح بسواری توسن تیز رفتار بمنزل اچھرواک[۱] کہ فاصلہ یازدہ میل دارد بوقت ہشت ساعت سی و پنج دقیقہ زیب افروز گردید و در گذرگاہ سہ قریہ رسیدہ مذنانت پاکم[۲] پڑولور[۳] دراں سہ تالاب و یک جدول کہ آں را عوام الناس نالہ میگویند و قبر سید شاہ احمد برادر شاہ علی مستان است عرس او بہ پانزدہم ماہ رمضان شریف می شود۔ (روز پنجشنبہ ۲۶ جمادی الاول ۱۲۵۹ھ / ۲۲ جون ۱۸۴۳ع)

گلدستہ ہفتم

بفضلہ تعالے بتاریخ بست و ہفتم بعد طلوع خورشید بسواری نالکی سبز بمنزل ولکور[۴] کہ مسافتہ دہ میل دارد قریب نہ ساعت فائز شدہ بہ گذر قریہ ترپتور و شہ جدول درآمد ازیں منزل تا سلیم علاقہ مستر ہیڈ کلکٹر ضلع ورداچلم[۵] داخل است (روز جمعہ ۲۷ جمادی الاول ۱۲۵۹ھ / ۲۳ جون ۱۸۴۳ع)

---

۱ Acharapakkam (R. S.)
۲ Madurantakam (R. S.)
۳ Pakkam (R. S.)
۴ Olakkur (R. S.)
۵ Vridhachalam (R. S.)

گلدستهٔ هشتم

بروز دوشنبه ۲۸ جمادی الاولی ۱۳۳۸ھ ۱۰ فروری ۱۹۲۰ع

بفضله تعالے بتاریخ بست و هشتم بوقت شش ساعت یازده دقیقه بسواری راهوار بقصد منزل تنڈی ولم[۱] که عرصه هفت میل دارد متوجه شده قریب ۸ ساعت رونق بخش گردید و یک قریه بنظر منور گذشت که مسمی است بآلم بری و آں دو تالاب و یک جدول دارد ۔

گلدستهٔ نهم

بروز سه شنبه ۲۹ جمادی الاولی ۱۳۳۸ھ ۱۱ فروری ۱۹۲۰ع

بفضله تعالے بتاریخ بست و نهم بوقت پنج ساعت چهل دقیقه بسواری ادهم برق رفتار بقصد منزل وکرواندی[۲] که مسافت شانزده میل دارد و تالاب وغیرهم که سواری ازانجا جلوه پیرا گردید بشرح می آید گذر سواری جانب جنوب بود و سمت مشرق کوهے وارد شده و بسوے مغرب دهانه تالاب تنڈیولم است و ازانجا قریه پیسار[۳] رسیده و بطرف مشرق تالاب ورومتی نمایاں گردیده بعده صحراے لق و دق و ریگستان هویدا شد که تعلق از قریه پنڈه منگلم[۴] که غربی است دارد و خارج از شارع عام است ۔ پس ازاں مابین شمال و مغرب دیه کوٹیری پیٹه[۵] و وِلُکَّم باڑی[۶] در رسید

---

۱ Tindivanam (R. S.) ۲ Vikravandi (R. S.) ۳ Pasar

۴ Pandamangalam ۵ Kutteripattu ۶ Vilukkam

دریں مقام خود بدولت از سواری مذکور فرود آمده بر سکہاسن جلوس فرمود جانب مشرق تالاب و سمت مغرب کوه ہاے چنجی ظاہر گشتہ. پس ازاں قریہ شنور رسید کہ کشت تور و بیدانجیر بکثرت دارد و در اثناے راه دہانہ تالاب پہَوائلی است و سنگستان دہانہ چند تالاب درانجا اجتماع پذیرفتہ، بعد ازاں نہر پہَوائلی حایل شد، پس ازاں قریہ کُتّا بلی است کہ زراعت جوار می شود و صحراے است وسیع کہ درختاں بفاصلہ دارد دریں مقام بکلکٹر ضلع مرقوم پنج خوان توره مرحمت شد.

گلدستہ دہم

بفضلہ تعالیٰ بسلخ ماه مرقوم بوقت پنج ساعت و پنجاه دقیقہ بسواری سکہاسن شہر دہاں بعزم منزل بیلپور[2] کہ مسافت ہفت میل دارد متوجہ گردید. و ہنگام ہشت ساعت و بست و ہفت دقیقہ بجاده مقصود رسیده بضیافت میز بسرداران انگریز پرداخت مسٹر ہیڈ کلکٹر ضلع مذکور مع ہر دو کلکٹر پیشدست خویش بملازمت حضور مشرف شد و شریک ضیافت میز گردید و توره پنج خوان مرحمت شد.

روز چہارشنبہ بیستم جمادی الاول ۱۲۳۸ھ
۱۳ فروری ۱۸۲۳ء

درہمیں منزل از قصور کارپردازاں تعلقہ فی الجملہ تکلیف در فراہمی اسباب بلشکریاں رو داد. از صدور ایں حرکت مزاج مبارک منغص گشت و بعتاب حضور زہرهٔ کارپردازاں آب شد بہ ندامت بیشی

Villuppuram (R. S.) ۲ Gingee ۱

آورند و عفو جرائم خواستند و بتدارک مافات پرداختند - ازانجا که مضمون این مصرعه حضرت کعب بن زهیر رضی الله تعالے عنه که از اجل صحابه بود متحقق است متوجه انتقام نشد و الا بس دشوار بود سه

العفو عند کرام الناس مامول - دیهات و نهر که سواری خاص ازان عبور یافت بنوک خامه می آید - رود تروامانور[۱]، پاپن پیته[۲]، منڈم پاک[۳] درین جا بطرف مغرب نیل خانه است و ریگ بکثرت دارد چنتامنی[۴] کشت زار نیل دارد و بجانب مشرق نیز نیل خانه هست وینکتا تر باگرم[۵] پنجی پاله[۶] که نهر چنجی درانجا است -

گلدستهٔ یازدهم

پنجشنبه غره جمادی الاخری ۱۲۳۸ھ / ۱۳ فروری ۱۸۲۳ء

بفضله تعالے بغره ماه جمادی الاخری روز پنجشنبه بسواری گلگون صبا رفتار بوقت پنج ساعت و سی و نه دقیقه متوجه سر منزل پنتوتی[۷] که مسافت پانزده میل دارد گردیده بوقت نه ساعت زیب بخش خیمه خاص شد - در راهگذر بطرف مغرب بیراگی منڈف و دیهات که واقع شد مرقوم می شود ترپاشانور که باشناء راهش رود پنار[۸] درآمد و نهایت عریض و طویل است - ترپتلور[۹] که درختان تاڑ بکثرت دارد -

---

۱ Tiruvamattur ۲ Papanpettai ۳ Mundiyambakkam

۴ Chintamani ۵ Venkatadriagram ۶ Panruthi

۷ Tiruppachchanur ۸ Pennar

بنی پیٹھہ کہ آنرا روشن پیٹھہ نیز گویند وجہ تسمیہ ثانی اینکہ نواب امیرالامرا بہادر فردوس مکان برعایت نام صاحبزادگی کہ روشن الدولہ بود ہنگام مہم تنجاور[۱] بآبادی آں پرداختہ بایں اسم مسمی فرمود۔ رنگا ریڈی پالم[۲] پنوتی کہ درانجا مردے از رجال اللہ موسوم بحضرت نور محمد قادری چراغ ہستی خود را بہ کاشانہ خاک بتاریخ بست و ہفتم ماہ محرم محترم روشن کردہ ہر آئینہ دراں مقام نور اسلام از نام ہماں بزرگوار است ولبس الحق گنبد او عالی شان و زیارتگاہ مردان است و مسجد و مسافر خانہ وچشمہ آب دارد حضور ہنگام سواری بر مزار فیض بار او بخضوع و خشوع حاضر شدہ چشم خود منور نمود و باداے فاتحہ و نیاز گنج سعادت حاصل فرمود۔ عیدگاہ آنجا بفاصلہ اندک خارج از دیہ مذکور است۔

گلدستہ دوازدہم

بفضلہ تعالےٰ بتاریخ دویم بوقت شش ساعت و ہفدہ دقیقہ بجلوس سکہپاسن شیر دہاں بسمت مشرق متوجہ جلوہ آراے گردید و بوقت یازدہ ساعت دہ دقیقہ بکنار رود بکنار منجہ کپم[۳] کہ عرصہ دوازدہ میل دارد و متصل کوڈلور[۴] واقع کہ آبادی خوب و عمارات کثیر انگریز دارد رسید، درآغاز سواری قبر سید شاہ عبدالرحیم روز جمعہ ۲ جمادی الثانی ۱۲۳۸ھ ۱۴ فروری ۱۸۲۳ء

[۱] Thanjavur (R. S.)
[۲] Nannattampalayam
[۳] Manjakuppam (R. S.)
[۴] Cuddalore (R. S.) وآں را اکنوں کڈلور می نامند۔

خلیفۂ شاہ مرتضیٰ اند نمایاں شدہ جناب خداوندی بزیارتش
مستفید گشت و دیہاتے کہ از نظر انور گذشت بقید قلم می آید
چِبیلِ پالہ ترویدی کوتر پتّی درانجا سوے شمال سراے است کہ مردان
اینجا چھتر می نامند و براے راحت مسافرین احداث می نمایند - پِنّان پاک
درانجا مزار قلندر شاہ است حضور بعادت معہود فاستعینوا من
اھل القبور حاضر شدہ بقرات فاتحہ سرمایہ برکت اندوخت - تِرکنڈیشورم
و آٹّی پٹّہ بطرف شمال چھتر و جانب جنوب عیدگاہ ترُکیم است
شو لوالی شمالی است - تلی کیم مسجد و دو تربت مردان خدا دارد کہ بشیخ محمد
صاحب و شیخ میران صاحب اشتہار دارند - رئیس ما بمقتضاے توفیق خیر
بفاتحہ راحت بروح ہر دو شیخ بزرگوار رسانید، و از انجا تا منزل بر
سواری مہا ڈول جلوہ افروز گردید - کارامنی کیم جنوبی است - وِیرا ریڈی پالم
نوسٹّی پٹّہ کنّو ڈور شمالی است -

گلدستہ سیزدہم

۱۵ ... ۱۸۲۳

بفضلہ تعالیٰ بتاریخ سیوم بوقت پنج ساعت چہل دقیقہ
بسواری نور بیرق رنگ باراد منزل اگرم شد کہ مسافت نہ میل دارد

Attipattu ص۳ Tirukandeswaram ص۴ Tiruvadi ص۱

Nattapattu ص۱ Karamanikuppam ص۵ Nellikuppam (R. S.) ص۴

Agaram ص۵ Kondur ص۶

بجانب مشرق بمضمون شعر شیخ محمد علی ماہر اکبرآبادی ؎

نہند گرم رواں گر براہ او پا را
چوں آفتاب بسے سر کنند دنیا را

متوجہ گرم روی گردیدہ طی ارض مشرق نمود و در فرصت اندک رُخ بجانب جنوب فرمود، و بوقت دہ ساعت و پنجاہ دقیقہ فائز منزل گردید۔ زہے فارس مضمار فراست ویکہ تاز عرصہ ریاست کہ بچشم برہم زدن تسخیر دو جانب ساخت امیدوارم کہ اگر فضل قادر متعال مشمول حال شود از دعاے عاجزاں وجبر خاطر شکستہ حالاں بمضمون نشید جاں فزاے حضرت خواجہ شمس الدین حافظ شیرازی قدس سرہ الزکی کہ ؎

تیغے کہ آسمانش از فیض خود دہد آب
تنہا جہاں بگیرد بے منت سپاہی

بحکومت و تسلط بچار سوے آفاق خواہد پرداخت. برخی احوال راہگذر امروز قلم آشنا می شود، در اثناے راہ رود کڈنم و چند دیہ حایل شدہ ترپاپلی شیل پیم دراں نہر آب شور یعنی کہاری است. کوڈلور کہ پرنڈ چاوڑی ازاں اتصال دارد و تنڈہ مانتم[1] آشوری کہ دراںجا صحراے وسیع و رستہ پہلچری کہ بندر قدیم نصاراے فراسیس است ملحق میشود، اگرچہ تا مدت دراز بندر مذکور در قبضہ اقتدار نواب والاجاہ جنت آرامگاہ بود اما دریں ولا برہگذر مصالحت قوم انگریز باآنہا بدستور قدیم گذاشت یافتہ است. دریں مقام اکثرے از لشکریاں

---

[1] Tondomanattam

علی الخصوص حالاں بمغالطہ اتصال دو راہہ جادہ مقصود فراموش نمودہ براہ دیگر اُفتادند و مشقتہا برداشتند و بعد درنگ بسیار افتان و خیزان بسر منزل فائز شدند۔

گلدستۂ چہاردہم

روز سہ شنبہ سیوم جمادی الاخری ۱۲۵۹ھ ۱۶ فروری ۱۸۴۴ء

بفضلہ تعالیٰ بتاریخ چہارم بوقت شش ساعت پنج دقیقہ بسواری خیل تیز رو بقصد منزل کورنجی پاڑی[۱] کہ مسافت یازدہ میل دارد نہضت فرمود و بہنگام ہشت ساعت و دہ دقیقہ بخیمہ گاہ زیب و رونق افزود در راہ گذر دو مقام کہ بکنار دریا است لاحق گشت تیل گڑنہ پٹن، گنجنہ پٹن

گلدستۂ پانزدہم

روز دوشنبہ چہارم جمادی الاخری ۱۲۵۹ھ ۱۷ فروری ۱۸۴۴ء

بفضلہ تعالیٰ بتاریخ پنجم بوقت پنج ساعت و سی دقیقہ بر سکہپاون طلائی نو خرید کہ مشابہ پادشاہے بہل اسپان است سوار گردید و بمنزل چلمبر[۲] کہ جنوبی است و مسافت پانزدہ میل دارد ہنگام بلند شدن دہ ساعت بست و پنج دقیقہ رونق و عزت بخشید، در اثنائے راہ موضع بہونگیری[۳] در آمدہ و رودے دارد عریض و طویل و عیدگاہ و مسجد قدیم است کہ اکثر مومنین بصحن آں دفن یافتہ اند و بیشترے ازانہا علما و فضلا و قضات ہستند، بہ ثبوت پیوست کہ بنائے گورستان را عرصہ دو صد سال

Bhuvanagiri ۳ Chidambaram ۲ Kurinjipadi ۱

بل زاید است، معہذا دراں احاطہ دو مرقد اند کہ دو کس بمضمون ؎

درویش صفت باش و کلاہ تتری دار

در صورت جامہ پوشاں سبقت بر اہل خرقہ می ربودند و سیاحان قلمرو لاہور یا پنجاب بودند، باز مقبرہ ایست کہ بنام خان محمد درویش اشتہار دارد۔ سلبر شہرے است مختصر آباد کہ دو مسجد سنگ بست در احاطہ واحد دارد، بانی یکے عبدالنبی خاں صوبہ دار سدہوٹ و بانی دیگرے لعل خاں جاگیردار سلبر کہ مرد صالح بود۔ سلسلہ بیعت از حضرت خواجہ حاجی رحمۃ اللہ[1] نقشبندی رحمہ اللہ تعالے می داشت۔ خان مذکور درہمیں مقام بصحن مسجد مع اقارب خود بخواب عدم رفتہ است، و حوض ایں بہ نہایت خوبی و خوش قطعگی است۔ معہذا نیز مسجدے است قدیم کہ بالفعل چنداں آباد نیست، و دراں احاطہ یکے از بنی فاطمہ موسوم بہ سید حسین کہ صاحبدل بود مدفون شدہ و بفاصلہ ازاں مقبرہ ایست کہ سید امین الدین چشتی درانجا دفن یافتہ، قریب ہشتاد سال میشود۔ معہذا متعدد تکیہ فقراء و عیدگاہ است، حضور بعد فراغ نماز عصر برائے فاتحہ اش بسواری نالکی نیز تشریف فرما شدہ، و راقم نیز ہمراہ بودہ بعد ادائے فاتحہ و ملاحظۂ شہر بمسجد جاگیردار مرحوم تشریف فرمودہ بجماعت نماز مغرب ادا نمود و بروشنائی مشعل و قنادیل بہ خیمہ خاص معاودت فرمود، دریں آبادی امکنہ اہل اسلام بقلت و خانہائے ہنود

---

[1] در سنہ ۱۱۹۵ھ وفات یافت قطعہ تاریخ وصالش کسے چنیں گفتہ

شہ ملک ولایت رحمت اللہ ز دنیا سوئے عقبی رخت بربست
اگر پرسند تاریخ وصالش بگو بار حمتِ اللہ پیوست

۱۱۹۵ھ

بکثرت است اگر بکفار پورتشہیر کنند سزا است، احوال بتانِ آنجا چہ رقم کنم بپہلوے لات و منات و ہبل و عزیٰ است کہ در عالم جاہلیت بسرحدِ عرب زور و شور می داشت ۔ و بتکدہ و قلعہ ایست مستقل و مستحکم میگویند کہ دیو آنجا از اکسیر است و سفالش از طلا و مس، و غلط عوام کالانعام است کہ سریر با توقیر جناب فرمانروائے انس و جاں حضرت سلیمان علیٰ نبینا وعلیہ الصلوٰۃ والسلام ہم دراں جا متمکن است ۔ چنانکہ بعض ہمراہیاں لمغالطہ ایں کار نمایاں اندرون بتخانہ اقدام گذاشتند چوں خلاف گفتار یافتند پسپا شدہ بہ ندامت پرداختند عفی اللہ عنہم و اکثرے پست اعتقادان و ناقص الایمانان از سر لہو و لعب دراں مقام ضلالت انتظام بتبرک ہدایت بار یافتند و خوف حاکم برحق و منتقم مطلق از خاطر بدر کردند ۔ نعوذ باللہ منہم و من سیٔات اعمالہم او تعالےٰ برئیس ما دیرگاہ سلامت دارد کہ باستماع ایں معنی از حرارت اسلام نایرۂ غضبش برنگ شعلۂ جوالہ مشتعل گردید و پہرہ جوانان سرکار و کمپنی بتاکید اکید و قدغن شدید بر در بتکدہ ہا فرستاد و بہ تحصیلدار وغیرہ کارکنان آنجا حکم محکم داد کہ ہر کسے از اہل اسلام دراں جا پا گذارد دخل نیابد ۔ و اورا حاضر حضور سازند ۔ اگرچہ آں گمراہان از خوف سلطان مطلق بے فکر بودہ باقدام ایں کار می پرداختند لکن خشم و تقید رئیس دین پناہ ما باآنہا ازیں حرکت باز داشت ۔ و الا بس دشوار بود یا الٰہی بخداوند ما کہ درخطہ کرناٹک حامی دین متین و مرجع مومنین است بایں توفیق خیر و عالم پروری و تشرع و دینداری بہ درازی عمر و عطاے ولد صالح بسلم مراد رسانی و ہمیشہ از صحبت اہل بدعت و فساد درظل حمایت خود داری آمین ۔

از تحریر چند فقرات بعض ابنائے روزگار ازیں خاکسار از غبارہ نفاق در دل کدورت منزل خواہند داشت و ہمت بر عداوت خواہند گماشت زیراکہ دیوانہ را ہوے بس است معہذا اکثر اشقیا خذلہم اللہ تعالے بے وجہ ازیں غلام محبوب کبریا عناد می دارند و بہ اصناف بدی لب کشائی می سازند لہذا بآں جماعہ روسیاہ بر منتقم حقیقی سپردہ ام۔ ہرآئنہ وسیلہ اعظم ما بحول و قوت قادر مطلق بحمایت ناظر خود خواہد پرداخت و تدارک ایں عاجز درماندہ از ہمہ حاسدین و اعدا بواقعی خواہد ساخت رحمہ اللہ علی قائلہ

با صاف دل مجادلہ از خویش دشمنی است
ہر کس کشد بہ آئنہ خنجر بخود کشد

کلکٹر سوم ضلع مذبور بسبب اتمام سرخود دریںجا رخصت یافت و تورہ چہار خواں عنایت شد۔

گلدستہ شانزدہم

بفضلہ تعالے بتاریخ ششم بوقت ہفت ساعت پنج دقیقہ بعزم منزل شیالی[۱] کہ فاصلہ سیزدہ میل دارد بسواری سکھاسون سمت جنوب تشریف فرما کردند و بہ ہنگام بر آمدن یازدہ ساعت مع الخیر بمقام مذکور رسید، در اثناے راہ بسوے مغرب یک چہتر و پس ازاں رود کولرم[۲] بمیان آمد دیہاتے کہ گذر سواری ازانجا بوقوع آمد بقلم می آید۔ تپرودا گرتی رود مذکور دریں جا ہم لاحق گشت آرپی گارم و کتیرہ ازیں منزل تا سنگا پٹری

۶ روز شنبہ جمادی الآخر ۱۲۳۸ھ ۱۸ فروری ۱۸۲۳ء

۱ Shiyali ۲ Coleroon

عمل مسٹر گاٹن کلکٹر تجاور است کتور[1] پر کوره آرچپورم[2] چند نگرپاَن آرملی پلکہ جهبرہ۔

گلدستهٔ هفدهم

روز پنجشنبه ۲ جمادی الاخری ۱۲۸۳ھ ۹ فروری ۱۸۶۶ء

بفضله تعالیٰ بتاریخ هفتم بعد بسر آمدن هفت ساعت روز خود بدولت و اقبال بر سکهپاسون شیردهان جلوس فرموده در اندک زمان تا کنار کهاری نتّہ نزول اجلال نمود، بر خنگ پدرام سوار شده تا بر آمدن ده ساعت همانجا قیام فرمود، بمقتضائے ترحم بر بندگان الٰہی لشکریان بلکه عامهٔ مسافران را مع احمال و اثقال سوار کشتی ها کنانیده عنانش منعطف کرد و از آب مذکور با همراهیان رکاب سعادت که عبارت از فیل نشان و نقاره و اسپان نوبت و شتر سوار و سواران ترپ و جوانان بار و غلامان حبشی و اهل احشام و شاگرد پیشه وغیرهم اهل متفرقات است که به هیئت مجموعی همگی از سه صد نفر متجاوز خواهند بود و همین قدر جلو بیشتر اوقات همراه سواری خاص می باشد، بنزل کتور که مسافتِ چهارده میل دارد و قریب نصف النهار رونق افروز گردید و بوقت جلوه پیرائی سواری خاص از انجا براقم سطور حکم شد که مردمان باقی را با اسباب پس آئنده از زودر فها عبور کنانیده به منزل فایز شود موافق ایما چناں بامتثال امر پرداختم که احدمن الناس را بفرصت قلیل همکنار کنار نهر ندیدم، معهذا حسب الحکم احتیاطا بهمراه احسن الله خان[3] داروغه هودی خانه که شخص ذی عزت و سلیقه شعار است با چند

---

[1] Kuttur [2] Arichchapuram [3] وفات ۲۲ شوال ۱۲۹۲ھ

جوانان رسالہ جیش و دو پہرہ ترپ سواران رجمٹ درانجا گذاشت کہ آنچہ سامان پس ماندہ درانجا رسد ہمچو امر جلیل القدر بر زورقہا عبور کنانند درین اشتغال آفتاب جہانتاب از خط معدل النہار درگذشت راقم عازم منزل گردید۔ دیہاتے کہ بزیر قدم لشکر ظفر اثر درآمد بقید قلم می آرد، تِمّبارڑی دیہے است شرقی کہ چشمہ آب و باغ و نود و پنج خانہ و چہار دوکان و اگرار یعنی محلۂ برہمنان دارد، سُتّاورم ہم مثل اوست و در طول ازاں زاید لکن باغ و دوکان نمی دارد و راستہ وسیع و مصفا است و رود پَلّوار از پائین آں می گذرد و ملحق شدہ است باکہاری مرقوم کارامُوڈ دیہے است غربی کہ سہ چہار خانہ و چاوڑی دارد، تِلُنگرِی نیز دیہے است غربی مانند آں و یک چشمۂ آب دارد، کَرِی کُڑی دیہ شرقی است کہ چند خانہ و درختان سایہ دار دارد و نہر صغیرے میان ہر دو دیہ می گذرد و جدولے ہم ازانجا جاری است۔ بعدہ کریوۂ رسیدہ کہ بہر دو جانب چہار دیہ مختصر دارد۔ پاتّشالی تیتیاگُڑی غربی است، کیسا اشالی میلاشالی شمالی است کاتیرپور دیہے است کہ قریب بست خانہ و دو دوکان و دو چشمہ دارد چجّنی نرپُو جنوبی است دہ خانہ و یک چشمۂ آب دارد میلانا نگور شرقی است چند خانہ دارد کَلّی وِلَاوُن ہم دیہے شرقی است کہ درانجا جدولے از نہر کاویری می گذرد و چشمۂ آب و چاوڑی است مسمی بکُرُنک چاوڑی و دہ خانہ میدارد۔ نرآیلی چاوڑی سمت جنوب واقع است

ح ۱ Karaimodu ح ۲ Tirunagari ح ۳ Karaikudi

جدولے از نہر کاویری ازاں جاری است چند خانہ و دوکان و یک چشمۂ آب دارد و گرداگرد آں درختان نارجیل است، کُرونا وَرَم ده خانہ و چشمۂ آب دارد، نَل چِنگاڑ دیہے است شرقی قریب بست خانہ و سرچشمہ دارد۔ پونٹاالن چاوڑی نیز بآں سواست یک چشمۂ آب و چہار خانہ و باغ مختصر می دارد۔ آکور نوو پنج خانہ و سہ چشمہ دارد، آنپا پونی چہار خانہ و چشمہ و چاوڑی دارد، ترنگتور نسبت بدیہات امروز آباد است یکصد و ده خانہ و ده دوکان و چہار چشمہ و فی الجملہ کثرت مردمان و وسعت مکان دارد و دریں سفر خیر اثر عادت حضور چنین است کہ بعد فراغ نماز عصر برائے ملاحظہ آبادی منزل بسواری نالکی یا اسپ بکمال آہستگی و سنجیدگی جلوه فرما می شود۔ عالمے از گرد و پیش آں نواح جمع شده بمنتہائے آرزو بدیدن ماہ منور ما برنگی چشم وا میکنند کہ گویا بقول جنت مکانی نورالدین محمد ابوالمظفر جہانگیر بادشاه غازی ؎

ہلال عید بر اوج فلک ہویدا شد

گلدستہ ہشتدہم

روز پنجشنبہ ۸ جمادی الاخری ۱۲۳۸ھ ۲۰ فروری ۱۸۲۳ء

بفضل قادر مطلق و معین برحق ہشتم شہر مرقوم روز پنجشنبہ بعد فراغ نماز صبح در اول وقت بارادۂ منزل مقصود کہ عبارت از ناگور فیض معمور است و مسافت ہشده میل دارد بسواری شبدیز نسیم آسا با ملازمین معتبر کہ زیاده از پنجاه شخص پالکی نشین و اسپ سوار خواہند بود و سواران ترپ و جوانان بار و احشام و شاگرد پیشہ و تحصیلدار مع رعایاآں

سر زمین و دیگر ہمراہیان سواری و اہل تماشا متجاوز باشند از پانصد نفر بنا رَاینْ نگڑی چہتر کہ جانب جنوب واقع است و چند خانہ و دو سہ دوکان و یک چشمہ آب دارد فائز شدہ در عرصہ ۳۰ پہار گہڑی بآبادی پُرّیاز کہ بندرے است آباد در حکومت نصاری ڈینْ مَارْ ملحق بتنرنگم باڑی کہ بالسنہ از تِلنگَنَم بَاڑی مشتہر است فائز گردید۔ بمجرد داخل شدن سواری مبارک در شروع سرحد موافق معمول اتواب عزت سر شد و چیف سکریٹری آنجا کہ موسوم است بمسترکُفِ بایک سردار فوج بجلوداری تا آخر حد خود ہمراہ بود بر قلعہ نشان تعظیم برپا ساخت و ہم توپہا سر یافت برائے ملاحظہ سواری بآں مرتبہ ازدحام خلایق گشت کہ عرصہ تنگ آمد۔ غرض آبادی خوب است کہ شمار خانہا مع دوکان بمرتبۂ الوف رسیدہ۔ عمارات و باغات کثیر دارد و مسجد و دو مقبرہ سفالی با محجر چوبی ازاں اتصال دارد۔ میگویند کہ ہر دو قبر اہل دل است یکے ازاں میاں خال و دیگر خواہر زادہ است۔ معہذا اندرون قلعہ تربتے است کہ مدفون آں شیخ اسمٰعیل صاحب است احوال آں مرد خدا چناں مفہوم شد کہ پیش از یکصد و پنجاہ سال در حکومت قوم مذکور صندوقے باموالج دریا شناوری میکرد آنہا قریب شدہ خواستند کہ بیروں آرند معًا از مخالفت جنس بعید گردید پس ازاں اہل اسلام بکمال ادب بقرأت و درود و مولود مستقبل شدند از ایشاں نزدیک شد بر دوش کشیدہ آوردند و بخاک سپردند کسانیکہ بخدمت آں مرد راہ حق بجاں کوشیدند در عالم رویا بمشاہدۂ جمال باکمال و تعارف اسم مشرف شدند، ہرآئنہ ایں امر اشتہار یافت۔ واللہ اعلم بحقیقۃ الحال۔

ازانجا تا فرودگاہ از دیہاتے کہ سواری خاص جلوہ افروز گردید بقید خامہ می آید۔ کیتو رسِٹی چاوڑی دیہے است بر کنار کہاری تینڈلار جانب جنوب کہ چند خانہ سفالی و کلبہ خس پوش و سہ چہار دوکان و یک چشمۂ آب و چھتر دارد۔ وَرَنچ کرڈی دیہے است ملحق با چاوڑی مذکور کہ یک دوکان و چاوڑی و چند کلبہ و باغ و سہ چہار چشمہ دارد و فقیرے از فقرائے شاہ جلال حسینی درآنجا آسودہ است، کوٹہ چیری دیہے است مائل بجنوب خانہ و کلبہ دراں قریب صد باشد و یک دوکان و دو چشمۂ آب دارد و چند درختِ انبہ و مہوا فراہم است، کاسا کڑی جنوبی است باغ و چشمہ و چاہ و چند کلبہ و دوکان دارد، کلکٹر ہم دیہے است بآں طرف چند خانہ و دوکان و یک باغ و دو چشمہ و دو رستہ درختِ بڑ می دارد، کوئی پٹو نیز جنوبی است قریب صد کلبہ و خانہ سفالی و یک چاوڑی و سہ دوکان و سہ باغ و سہ چشمہ دارد و راہش وسیع و بہ ہر دو جانب سایہ درختان است۔

کاریکال بندریست از علاقہ نصارائے فرانسیس کہ قریب آبادی ثلث بندر مرقوم باشد دو رستہ عمارات و مکانات و چند باغ و دوکان اند و چشمہ ایست کلاں کہ برکنارہ آں کارفرمائی آنجا با چند جواں بار اقامت دارد و مجذوبے ہم دراں مقام از مدت ممتدہ طرح سکونت انداختہ و باسم امام شاہ مستان مشہور شدہ، مردے است معمر و خمیدہ پشت ژولیدہ موے و لیست قامت حضور مع ہمراہیاں بملاقات آں شخص مقدس

Karikal (R. S.) ۵۱

از سواری فرود آمده تا اندک زمان اقامت فرمود و حسبۃً للہ از اشرفی و روپیہ تواضع او نمود چوں خود بدولت رخصت یافت کلمہ نیک بر زبان آں مجذوب سرزد حاصلش اینکہ بخدائے تعالیٰ اعتقاد باید داشت بعد یک گھڑی راقم ہم درانجا رسیده بملاقاتش مستفید گردید بمقتضائے کرم عاجز نواز بلحاظ نسبت غلامی ایں خاکسار سراپا نیاز کہ با جناب سلطان الاولیا علیٰ جده و علیہ التحیۃ والثنا متحقق است بے درخواست لیموے تر و تازه عطا فرمود و برسم سلام دست بسر گذاشت شرف دستوری یافتہ سوار شدم دیدم کہ از چهرهٔ آں مرد راه خدا آثار بزرگی ہویدا است، و اکثرے از کافر و دیندار بمضمون ؎

کہ در ہوائے شکر مور پر برآورده است

آنقدر ہجوم کرده بودند کہ گذر دشوار افتاده اگرچہ خاکساراں در نظر حقیر اند امّا عنداللہ با توقیر، رحمۃ اللہ علیٰ قایلہ ؎

خاکساران جہاں را بحقارت منگر
تو چہ دانی کہ دریں گرد سوارے باشد

کشون چاوڑی نیز جنوبی است کہ پانزده کلبہ و یک دوکان و چشمہ دارد۔ اَگْرِی وَتْھَمْ مابین جنوب و مشرق است بر کنار نہر شیریں، تِرْوَا تَایَمْ پٹن بعض کس تِمْرَاج پٹن ہم میگویند فی الواقع تِرُمَل رَایَن پٹن است کہ بمرور ایام تبدل یافتہ و آں بر جانب دوہم نہر مذکور واقع شده در آغاز آبادی زیارتگاہ است کہ صاحب آں سید عبد القادر یمنی است بر مرقد او مکان سفال پوش چہار دری است۔ پٹن مسطور بندرے است در علاقۂ نصارائے مزبور کہ

ہم پہلوے کاریکال باید گفت چند عمارت و حویلی و دوکان دارد درین معمورۂ آلقدر
چشمہ آب است کہ در منازل گذشتہ ہیچ جا بنظر نیامدہ، ناظم آنجا با چند جوان
بار دراں دیار مقیم است ۔ وانچی اُور[^۱] ہم جنوبی است قریب صد کلبہ و خانۂ
سفالی وشش دوکان و یک چشمۂ آب دارد، تنگچی منڈوا[^۲] کہ آنرا تنگچی منڈفم
نیز می گویند در ابتدا ویرانہ بود کہ خواہر راجۂ تنجاور[^۳] برائے زیارت پادشاہ ناگور
قدس سرہ وارد شدہ معمور نمود یعنی یک سرا بنا کرد و یک دوکان حلوائی
و دو سہ دوکان دیگر قریب دہ خانہ ترتیب داد وجہ تسمیہ اش اینکہ خواہر را
بزبان اروی تنگچی میگویند چوں اخت راجہ باحداث آں پرداخت بایں اسم
شہرت پذیرفت، بعد اندک فاصلہ کہاری ناگور شریف رسید احوالش چہ نویسم
کہ بعرض وطول و عمق بحرۂ دریاے است خطرناک و بے کشتیہا عبور محال،
معائنہ آں زہرہ خورشید سواراں آب می نماید از انجا کہ ورود خدیو عالم پرور
ما گردید ۔ ازیں کنار تا کنار دیگر بہ تختہ بندی مثل صراط المستقیم شد ہر یکے
از اعلیٰ و ادنیٰ بلا مشقت چنانکہ بصحن خانہ خرام میکنند بآسانی تمام بساحل
رسید الحمد للہ علی ذٰلک ۔ جناب خداوندی باوجود ریاست آلقدر عجز و
فروتنی و پاس ادب ملحوظ می دارد کہ دیگرے دریں امر مقابل او نتواند شد بمودائے

سہ
فروتنی است دلیل رسیدگان خدا
کہ چوں سوار بمنزل رسد پیادہ شود

بہ تعظیم آں بارگاہ گردوں پایگاہ از سواری فرود آمدہ زیادہ از یک کروہ تا

---

[^۱]: Vanchiur
[^۲]: Tangachchi Mandwa
[^۳]: تنجاور

خیمہ بپیادہ پا رسید، و بحسب تمنائے دیرین بہ رہنمونی با توفیق فائز منزلِ مقصود گردید، خداوندا بآں نوبادہ دولت و جاہ از خزان حوادث در امان داری و بمقتضائے فضل عظیم خود سرسبز و بارور فرمائی۔

اکنوں سطرے چند از احوال آں معمورہ ارجمند بہ تحریر می آید تا بر دل مشتاقان زیارت آں مزار فیض بار بمضمون بیت جناب مولانا نورالدین عبدالرحمن جامی قدس سرّہ السامی کہ ؎

نہ تنہا عشق از دیدار خیزد
بسا کیں دولت از گفتار خیزد

ولولہ شوق مستولی شود، عجب شہر خوش اسلوب است و استحکام عمارات و طرح چشمہائے آب و باغات بس مرغوب، خاصۃً احاطہ درگاہ عالی و جایگاہ و مسجد و چاہ کہ بسکندر باوڑا مشتہر است و قطعہ باغچہ خاص کہ بالنواع ریاحین مرتب گشتہ تازگی بخش دماغ و نضارت دہ بصر، قبہ گردوں شکوہ و کلس ملمع طلائی براں چناں ماند کہ بشب چہاردہم بدر منور طلوع شدہ، و امکنہ و کارخانجات آں بارگاہ خواقین سجدہ گاہ و چہار مکان کہ معروف است بچہار چوک و نشیمن چہار گروہ فقرا و گنبد مختصر شاہ یوسف کہ فرزند لطفے آں جناب بود و مساجد متعدد دراں احاطہ مع حوض بکمال درستی انتظام پذیرفتہ۔ چہار مینارش بچہار سوے آفاق در ارتفاع و خوش قطعگی مشتہر، و نظارۂ دوکان جوہریاں و مشامۂ خوشبوئیہا و عطریات طبلہ عطاراں باعث تقویت مشام و افزائش نور نظر، علی الخصوص کہ مینار پنجم کہ خارج احاطہ است در رفعت با فلک ہفتم سرساقی نمودہ، و روشنائی چراغانش بلا تصنع کہ آسمان خود را

بکواکب آراستہ تا کجا بوصف آں پردازم کہ زبان عجز زبان در تقریرش قاصر و خامہ خام بہ تحریرش عاجز القصہ اگر بلحاظ برکت آنرا نمونہ بغداد گویم بجا است، و باعتبار آبادی ایام عرس شریف مقابلہ بجہاں آباد دہم ہم زیبا، بروز دویم ورود کہ نہم ماہ بود محمد صبغۃ اللہ[1] پسر عموی شرف الملک شرف الدولہ مولوی محمد غوث خاں بہادر غالب جنگ مرحوم نور اللہ تعالے مرقدہ کہ مخاطب بمعتمد جنگ است بخدمت صدر الصدوری و خلعت کارچوبی از پیشگاہ مراحم خداوندی سرفراز و مفتخر شد و ہماں روز محمد علی مرکای کہ انتظام امور درگاہ و مصارف آنجا و تقسیم حصہ ہائے مجاورین متعلق ازوست از ملازمت حضور مشرف شدہ بعنایت فرد شال گلناری عزت و اعتبار حاصل نمود و بعد فراغ نماز عصر از جانب محلات حضور یعنی حضور عالیہ[2] کہ عبارت از محل اول است و مختار النسا[3] بیگم کہ عبارت از محل دوم است نشان گوم سرخ زر دوزی کہ شوخی رنگش سبقت بر اطلس شفق می ربود و کار زرتارہ آں بشعاع خورشید شرمندہ می نمود، درہا ڈول نور افروز گذاشتہ و پالکی جھالردار با جلو شائستہ باہتمام تام و تجمل تمام بدرگاہ عالی جاہ بوقفہ اندک اندک روانہ کردند و بر ستون علم مینار کلاں افراشتند، حضور ہم از جانب محل نو برسم ادائے نیت مثل نشان مذکور ببارگاہ بلند پایگاہ روانہ کرد و ہماں شب

روز جمعہ ۹ جمادی الاخری ۱۲۵۸ھ / ۲۱ فروری ۱۸۴۳ع

---

[1] پسر دوم مولوی محمد غوث شرف الملک بہادر المعروف بقاضی بدر الدولہ ولادت ۵ محرم ۱۲۱۱ھ وفات ۲۵ محرم ۱۲۸۰ھ [2] والدۂ نواب غلام غوث خاں بہادر بتاریخ ۲۸ جمادی الاولی ۱۲۶۵ھ وفات یافت [3] بتاریخ دوم ربیع الثانی ۱۲۹۴ھ روز شنبہ وفات یافت۔

بعد نصف اللیل بکمال خضوع وخشوع سبوچۂ نقرئی کہ از صندل مملو بود بر سر خود گذاشتہ با جماعۂ ملازمین اعلی و ادنےٰ و تمامی اسباب جلو بروشنائی کثیر و جم غفیر بقبۂ نور بار آں محرم اسرار قادر مطلق در رسیدؔ و بوقت صندل کہ ہنگام طلوع صبح صادق بر مزار رحمت بار می مالند باریاب گردیدؔ و بعد الفراغ ازاں بخلوص دل و اعتقاد کامل مبلغ کثیر بحضور فیض معمور آں جگر گوشۂ حضرت غوث الورٰی مظہر قدرت قادر بے ہمتا علی جدّہ وعلیہ التحیۃ والثنا حسبۃً للہ گذرانیدؔ وبخوش نصیبی از نتیجۂ نیک طینتی خود و حسن نیت والد ماجد علیہ الرحمۃ والغفران چنانکہ باید و شاید مردانہ وار زاد دنیا وعقبیٰ حاصل نمود و در ظہور ایں حسنات و امور خیرات نام نامی پدر بزرگوار زندہ فرمود الحق

سہ زندہ است کسے کہ در دیارش
ماند خلفے بیادگارش

بادائے نماز صبح در مسجد احاطۂ آں روضۂ مقدس کہ بنا کردۂ جد امجد خود است پرداختؔ بعد فراغ نماز تا حاضر شدن بدرگاہ معلی عالےآنجناب را بمشابۂ مرشد کامل خود دانستہ بہزار تمنا برائے پائے بوس چوں پروانہ بشمع بر قدم حضور می افتادؔ ہر واحد می خواست کہ پیشدستی کند و بایں رتبۂ اعظم فائز گردد ؔ غرض تا وصول رئیس ما مرۃ بعد اولی بزیارت مرقد مبارک و بعد مراجعت ازانجا تا بیرون احاطہ قریب دہ ہزار کس از اہل اسلام وہنود بکمال فخر و مباہات بدرجۂ مصافحہ و قدمبوس رسیدہ باشدؔ ازانجا کہ احدے بجز محرمان بحضور روسا دخل نمی یابد نسقچیان مطابق قانون دربار باہتمام و دورباش پرداختند۔ از ملاحظہ ایں معنی شعلۂ غضب جناب خداوندی مشتعل

شد و قریب بود کہ خرمن جمعیت آنہا پاک سوزد، زیراکہ دراں مقام تقدس التمام اہتمام علاقہ داران خود منافی ادب پنداشت ۔ غرض از خوف حضور ترسان و لرزان کنارہ گیر شدند۔ از وقوع ایں امر بمضمون ؎

برہس خوان یغما چہ دشمن چہ دوست

ہر کس و ناکس ہمیں جا با دوش بدوش شدہ دولت جبہہ سائی و دست بوس حاصل می ساخت و ہزاراں دست بے خواستہ بدعا برخواست، بیرون احاطہ سواریہاے متعدد ہمچو جھاڑول و نالکی لاجوردی عنایت سلطانی و پالکی سبز زردوزی و سکھساون شیر دہان و سکھساون طلائی و اسپان حاضر بود بپاس ادب برکوب اقدام نفرمود و تا بلند شدن آفتاب بقدر یک نیزہ نیر اعظم ما با ذرہ ہا کہ وابستہ دامن ضیا فشانش بودند بخرام آمدہ توجہ بمشرقستان کہ عبارت از خیمہ گاہ است نمود ۔ جہانے بتماشائے مہر منور ما برنگ گل خورشید چشم وا کردہ و بآداب تسلیم مشغول شدہ خود بدولت و اقبال بفرط اخلاق بفحواے تخلقوا باخلاق اللّٰہ بر ہریکے نور التفات می افشاند یعنی دست بر سر گذاشتہ، عزتے می بخشید ۔ قریب یکپاس روز داخل خیمہ گردوں شکوہ گردید ۔ و بمقصود دلی کہ از دیر باز اولے نیت مرکوز بود رسید ۔ ہماں روز کہ تاریخ دہم بود بعد فراغ نماز ظہر با جماعۂ متوسلان احرام بند آں بارگاہ با رتبہ و جاہ گشتند بیرون احاطہ از سواری شیر دہاں فرود آمد تماشائیان مانند کثرت نہار ہجوم آوردند ۔ دریں ازدحام خود بدولت را با ہمراہیان قدم برداشتن دشوار افتاد الغرض بعد زیارت ضریح مقدس بہ تہیۂ نماز عصر قصد مسجد موصوف فرمود باز مضمون شعر نواب آصف جاہ غفران پناہ کہ ؎

روز شنبہ ۱۰ جمادی الاخری ۱۲۳۸ھ ۲۳ فروری ۱۸۲۳ء

نیم ساغر نبرد تشنگی مستاں را

صادق آمد یعنی از مجمع آرزومنداں دراں جا چنداں ضیق شد کہ بر مصلیاں قافیہ تنگ گردید۔ و دراں حالت ماجرائے عجیب روداد کہ بلا تشبیہ اشارہ بر قصہ حضرت یوسف صدیق علیٰ نبینا و علیہ الصلوٰۃ والسلام کہ پیرزنے بعوض چند تار رشتہ مستعد خریدی شدہ بود نمود و آں اینست کہ دراں جماعہ کثیر مردان تنومند را رسائی مشکل گشت کہ عورتے نود سالہ احوالش مخبر کلام حکیم افضل الدین خاقانی شروانی علیہ الرحمہ ؎

بود مرگے بصورت زندگانی

بود یعنی اضمحلالش بکمال رسیدہ و قوت باصرہ اش یعقوب وار مبدل بہ نابینائی شدہ بہزاراں مشقت ہیچو روباہ ناتواں بمعرکہ شیراں دخل یافت ولی نعمت ما بعطائے انعام فرمود و خود متوجہ نماز عصر گردید۔ پیرزال در خود می گفت کہ مقصود من دیدار اوست نہ انعام انتہی کلامہا۔

اے ہم نفساں بگوش دل بشنوید کہ ظہور چنیں امور فضل جناب سبحانی است و نتیجہ ترحم و وارسی بر حال غربا و حق شناسی و حق رسانی نہ جاہ و شوکت دنیائے فانی زیرا کہ روسائے سلف ایں قلمرو تسلط و اقتدارے می داشتند و ہرگز بایں منصب مقبول دلہا نشدند۔ جناب بابائے عاشقاں افاض اللہ لنا برکات انفاسہ بر ہمیں مضمون بطرز خوش زمزمہ سرائی می فرماید ؎

چندیں کمال شیخ نیرزد بہ نیم خس

راحت بدل رساں کہ ہمیں مشرب است و بس

حاصل اینکہ راحت دلہا دولتے است عظمیٰ کہ حضرت حق جل و علا بکسے ازاں

محروم نسازد؛ دریں باب نقلے می نویسم کہ جناب استادی و قبلہ گاہی[۱]
روح اللہ روحہ الزکی کہ دیدۂ جہاں و دیدہ آفاق چنیں فرد مستثنے و
جامع الکمال و متصف بحسن خصال نخواہد دید یعنی اوقات برکت آیاتش
بعد ادائے امور مفروضہ بمضمون ؎

تا توانی نکنی در حق کس تقصیرے
بدمے یا درمے یا قدمے یا قلمے

بخدمتگذاری بندگان و انجاح مرام محتاجان آں قدر مصروف بود کہ
بہ تحریرش دفترے باید؛ روزے ہنگام خورد سالی راقم سطور کان اللہ لہ فی کل الامور
در کلمات نصیحت آمیز ارشاد فرمودہ بود کہ بزرگے از اولاد حضرت شاہ محبوب عالم
گجراتی قدس سرہ بعد وفات نظیری نیشاپوری کہ شاعر بلند مرتبہ بود در عالم
رویا معائنہ نمود کہ خوش آمدہ است و علامات بخشایش یافتہ میشود؛ پرسید
کہ کدام چیز واسطہ مغفرت تو گردید۔ بلسان فصیح گفت کہ ایں شعر من بجناب
کریم بے نیاز قبول افتاد و بخلعت مغفرت زینتے داد۔ ؎

ز خود ہرگز نرنجانم دلے را
کہ ترسم اندرو جائے تو باشد

الٰہی بطفیل مقبولان بارگاہ تو از جانب ایں خاکسار بہ ہیچ دل غبار رنج
نرسد و بقہر و غضب تو کہ آں عذابے ہو العذاب الالیم واقع شدہ،
بذلت و اذیت رسانان خانزاد من محبوب کبریا خسران دنیا و عقبیٰ نصیب
شود؛ بعد ادائے صلوات رئیس ما باز بفاتحہ شرف اندوز شدہ قریب شام

---

[۱] مراد از و والد خود مولوی غلام محی الدین معجز است۔

روز شنبه ۱۱ جمادی الاولی ۱۲۳۶ھ ۲۳ فروری ۱۸۲۱ع

بسرا چه خاص معاودت فرمود و بیازدهم شریف قریب یکپاس روز مجلس فاتحهٔ معلی بعمل آمد و همه اهل امتیاز شریک دعوت بودند بفقیر محمد عالم و پیر محمد مجاور کلان درگاه تورهٔ دو خوان و محمد علی مرکاری تورهٔ پنج خوان عنایت شد، از شب دهم تا شب یازدهم حفاظ و درود‌یان و مولود خوانان برائے شب بیداری حاضر بودند، همان روز بعد نماز ظهر خود بدولت مع جماعهٔ ملازمین عمده و جلو بسواری سکهپال طلائی با برادر والا اختر بزیارت مضجع نور بار آں ولی الله بهره اندوز گردید و سرآمد مجاورین درگاه دستار سفید بهم تبرک بر سر سردار ما و برادر ممدوح پیچید. چوں ازیں کار فراغت یافت بجلوس نالکی سبز مع میرزا الٰهی بخش بهادر[1] شاهزاده که از نبسه زادگان امیر تیمور گورگان صاحبقران است بکنار دریا که چله گاه جناب تقدس انتساب باشد برائے ملاحظهٔ فقیر پیری نشیں که درانجا بمرور دوش نمونهٔ عرس نمایاں می شود جلوه فرما شد، وقصه اش اینکه فقیرے را از فقرائے ملنگ که بالفعل موسوم بخدمت علی شاه است در ایام عرس شریف بمقام تحلیل روح جناب معلی به چار بالش مربع می نشانند و طفلے نابالغ برو مورچل جنبانی میکند از روز نشست تا روز برخاست مطلق غذا و آب موقوف می نمایند اما برائے بقائے نفس گاہے یک دو موز دو جرعه شیر می رسانند قدرت خالق مطلق است که ازانجا بر نمی خیزد و چوں

---

[1] او بتاریخ ۲ ذی قعده ۱۲۳۶ھجری از لکهنو بمدراس رسید و تا پنج سال درینجا اقامت ورزید باز بتاریخ ۱۲ ذی قعده ۱۲۴۱ھ از نواب عظیم جاه بهادر و مادر نواب بیگم رخصت گرفته از مدراس روانه شد. نواب عظیم جاه یک دوشاله و یک خلعت مع کمخواب و دو هزار روپیه و یک توره اورا مرحمت کردند و از طرف نواب بیگم نیز خلعتے عنایت شد و باز برائے ملازمت بمدراس آمد و بتاریخ ۱۳ شوال ۱۲۵۲ھ وفات یافت.

آئینہ نقش دیوار می باشد و بول و براز موقوف میکرد، بروز مذکور بوقت عصر دست بدست گرفتہ سبک روحانہ چوں بوئے گل می برند، احوالش از ضعف و ناتوانی چنان مشاہدہ می شود کہ طایر روح از پنجرہ جسمانی پرواز کند و در دیگر گلی شیر برنج می آرند، سرگروہ آنجا کہ میرن شاہ نام می دارد بضرب خنک آنرا می شکند اندکے ازاں بفقیر مرقوم می رسانند و باقی ہمہ کہ بزمین می افتد عالمے از ہمہ تبرکات آنرا افضل دانستہ بنحوے جست و خیز میکنند کہ ہیچو مور بطبرزد و مگس برعسل می افتند کہ مجال مقاومت نمی ماند۔ اگرچہ ہر سال کثرت خلایق بمرتبہ صد ہزار می رسید۔ امسال بنزول خداوندی از مضاعف متجاوز گردید کہ چشم روزگار چنیں مجمع کثیر کم خواہد دید۔ او تعالیٰ جلوۂ مردان خدا تا ابد باقی داراد و ہمیں ما کہ بذریعہ او بے خواستہ بایں دولت عظیم رسیدیم بمقاصد دلخواہ رساناد، چوں از چلہ گاہ فارغ شد باز بتقریب زیارت بدرگاہ معلے حاضر شد و بعد ادائے نماز مغرب و فاتحہ چہار قطعہ پر تکلف مطلا متضمن مدح و استمداد و عرض حال کہ در دارالامارہ از دست خوش نویساں نویسانیدہ بود بر دیوارہائے اندرون گنبد شریف نصب کنانید و ابیاتش اینست درقطعۂ اول ؎

اے شاہ بدرگاہ تو شاہاں چو گدا
مقبول بود ہر آنچہ خواہی ز خدا
ایں بندۂ کمتر کہ منور نام است
امید عنایات تو دارد ہر جا

درقطعۂ دویم :-

ایں مشہد پر نور کہ عالی جاہ است
مردعوت خلق را اجابتگاہ است

نذرِ گلِ تسلیم گزار اے زایر
کیں بارگہ ابن رسول اللہ است

درقطعۂ سوم:-

نواب اعظم الجاہ چو کرد عزمِ ناگور
بہر ادائے نیت دولت دراز بادش
این زمزمہ جہانے برداشت از تہ دل
یارب دہی بحق قادر ولی مرادش

ایضاً :-

سرور اولیائے کرناٹک
افسر اصفیائے کرناٹک
ہست قادر ولی غوث انام
مہترِ اتقیائے کرناٹک

ایضاً :-

آمدہ ام بر درت کن نظرے از کرم
اے جگر مصطفےٰ حضرت قادر ولی

درقطعۂ چہارم:-

اے مظہر ولایت قادر ولی مدد کن
وے مصدر عنایت مخدوم اہل عالم
آمد بشان و شوکت سوے تو اعظم الجاہ
بہر ادائے نیت با جیش و خانماں ہم

تاریخ پر کرامت خوش یافتم ز ہاتف
از فیض ذات سبحاں در یاوری اعظم

راقم ہم بروز عرس شریف یازدہ بیت مشتمل بر مدح آنجناب و اظہار پریشانی خود کہ از وسایل ظاہری آزاد است و ہیچ فردے را وارس حال نمی داند و بمضمون

بہر وقت و بہر حالت پناہم شو
خداوندا کہ در ہر دو سرا دارم امید از تو

بلبہاے توقع اعانت ازاں جگر پارۂ وسیلۂ اعظم خود میدارد، بر سر دروازۂ قبہ فلک شکوہ کہ بعون قادر مطلق و کارساز برحق باب کشایش مقصود است بطور قطعہ تیار کردہ نصب نمود چنانکہ ابیاتش زیب صفحہ میشود ؎

اے کہ ہستی تو جگر گوشہ محبوب خدا
بر من دل شدہ فرما نظر لطف و عطا
خرق عادات و کرامات تو از حد بگذشت
چہ بظاہر چہ بباطن ز سمک تا بسما
مثل آئینہ بود فیض صفایت مشہور
کہ نگہباں شدۂ کشتی طوفانی را
دستگیرم بشو اے پادشہ کرناٹک
زورق مقصد من ہست بگرداب بلا
گشت بیمار مزاجم ز ہجوم افکار
از شفا خانہ فیض تو عطا ساز دوا

فکرِ شش شادی اطفال و برادر دارم
از عنایات خود ایں حاجت من ساز روا
بار قرض است بدوشم کہ ز بارش کاہم
کمکے ساز بحالم کہ شود زود ادا
زاید از سال شود یافتہ تخفیف معاش
زیں سبب لاحق حالست عجب رنج و عنا
من غلام ابن غلام شہ جیلاں ہستم
بہر آں روح مقدس نگہ رحم نما
دفع کن لشکر اعدا کہ بہر آن و زماں
می زند بر دل من ناوک صد ظلم و جفا
مستغاثی بدرت ناظر درماندہ رسید
بخدا حامی او باشی تو در ہر دو سرا

مجیب الدعوات بطفیل روح سراسر فتوح جناب ممدوح بایں ابیات رنگ تاثیر بخشد، و براقم درماندہ کہ بانواع تفکر ہمچو پرکاہ زرد و ناتوان شدہ است بکمال سرسبزی و سرخروئی بحدیقۂ مدعا رساند۔ ؎

سرخرو کیجے مجھے سرسبز ہو میرا سخن
جا بجا محفل بمحفل یا حسین و یا حسن

روز دوشنبہ ۱۲ جمادی الاخری ۱۲۰۱ھ ۲۴ فروری ۱۷۸۷ع

بدوازدہم بہ عبدالباسط خاں بہادر خلعت ماتمی و شال سفید بہ تقریب انتقال اہلیۂ مشار الیہ کہ بدہم از دبازدگی بوقوع آمد مرحمت گشتہ، قریب شام بر سواری شیر دہاں جلوہ افروز شدہ از ادائے نماز بجماعت و زیارت درگاہ

روز شنبه ۱۳ جمادی الاخری سنه ۱۲۳۹ھ ۲۵ فروری سنه ۱۸۲۴ع

سعادت اندوز گردیده بوقت یکپاس شب معاودت فرمود، بسیزدهم همان وقت
بسواری سکهپاسن طلائی رونق افزا گردیده از نماز جماعت و ادای فاتحه
مشرف گشته پیش فقیر پیری نشین وغیره قدم رنجه فرموده چیزے بآنها تواضع
نمود، مجاورین بطریق شگون از مصارف درگاه خلعت مهتابی بوٹه دار هدیه
داده دستار بر سر حضور و کمربند بمیان بستند بعد یکپاس شب باجماع ملازمین

روز یکشنبه ۱۴ جمادی الاخری ۱۲۳۹ھ ۲۶ فروری ۱۸۲۴ع

ختم فرقان مجید درانجا کنانید و حفاظ وغیره جماعه کثیر از جانب سرکار بشب
بیداری پرداختند و بنصف اللیل بدولت سرا نهضت کرد، بچهاردهم بخت
طعام بافراط و تقسیم خیرات و روشنی وغیره لوازم عرس از طرف سرکار درهمان
حریم بظهور آمد و بپیاده پا برائے ادائے نیت بوقت نماز ظهر بدرگاه تشریف
فرما شد و بر سر سرور ما که جعد نیت در ایام صاحبزادگی گذاشته بودند بشب
تراشیدند و بمو تراش یکدست خلعت کارچوبی بوٹه دار با چیزے نقد انعام عنایت

روز دوشنبه ۱۵ جمادی الاخری ۱۲۳۹ھ ۲۷ فروری ۱۸۲۴ع

شد و بعد نیم شب مراجعت فرمود. بپانزدهم بعد نماز عصر ادائے فاتحه معلی
بر سواری سمند جلد رفتار با جلو مختصر معه میجر میکڈنل صاحب گورنمنٹ ایجنٹ
سرکار کلکٹر تنجاور به بندر ناگاپٹن به تقریب سیر جلو فرما شده بعد یکپاس

روز چهارشنبه ۱۷ جمادی الاخری ۱۲۳۹ھ ۲۹ فروری ۱۸۲۴ع

شب بسراچهٔ خاص بقدوم میمنت لزوم منور فرمود، بشانزدهم هنگام طلوع صبح
صادق که احدے دران مقام حاضر نبود الا راقم سطور برسم دربانی که نمونه
بارگاه عرش پایگاه جناب جلال مشکل کشا حاجت روائے اعلی و ادنی مظهر
قدرت قادر بے همتا معین و ظهیر این بے سر و پا محبوب کبریا انیس غربا
غوث الوری سلطان الاولیاء علی جده و علیه التحیة و الثنا دانسته همه شب

جبه سائی میداشت، جناب خداوندی وارد شده بادائے فاتحه پرداخت و بادائے نماز قصد مسجد ساخت و بوقت نماز جمعه هم فائز گردید و بعد نماز مغرب نیز مع محلات حاضر آں آستان فیض نشان شد، سوائے روز دخول و خروج که اتفاق هشت مقام افتاد بعد ادائے امور مفروضه خدمت درگاه و زیارت بر ذمت همت خود لازم میداشت و هر وقت که بزیارت مستفیض می‌شد چیزے از مبلغ میگذرانید و منجمله تحصیل باغات نتهرنگر برائے مصارف آنجا و تقسیم لنگر ماهوار معین کنانید، بهماں تاریخ بمحمد علی مرکای که سابق یک فرد شال گلناری مرحمت شده بود باز یک فرد همان قسم مع یکدست خلعت سه پارچه مهتابی کارچوبے بوٹه دار و یک فرد شال لاکهی بمحمد قاسم که از مجاورین درگاه معلی است و یک فرد شال سفید به تحصیلدار آنجا و دستار مهتابی بوٹه دار به کوتوال عنایت شد۔

چمن دوم در بیان جلوه افروزی ازاں مقام برکت اثر بطرف صوبه دار النصر نتهرنگر

و آں منقسم به هشت گلدسته است:۔

گلدستهٔ اول

روز شنبه ۱۷ جمادی الآخری سنه ۱۲۳۰ھ ۱ مارچ سنه ۱۸۱۵ع

بفضل قادر ذوالجلال و معین متعال بتاریخ هفدهم شهر مرقوم روز شنبه جناب خداوندی بوقت برآمدن شش گهڑی روز بزیارت درگاه معلی رسید، و تا نماز ظهر دراں مقام برکت انتظام حاضر بوده بعد ادائے صلوة

بر سکھاسون طلائی سوار شده با جماعهٔ معمولی بمنزل کیوالور[۵] که دیه عزبی است و از ناگور فیض معمور مسافت هشت میل وارد فائز گردید، خود بدولت از راه محاذی درگاه فلک جاه قصد منزل فرمود، لشکر از راه ناگاپٹن که نسبت بآں راه دور و دراز دارد از احتمال سواری خاص که از کدام طرف رونق افزا میشود جاده پیمائی می نمود. اولا تفصیل دیہات که عبور عسکر ازاں بعمل آمد بقید قلم می آرد و بعده مقامے که سواری حضور و راه لشکریاں دراں باہم شد می نگارد. پاپن چری دیہے است قریب پنجاه خانه و شش دوکان و دو باغ و پنج چشمهٔ آب دارد و مقبره ایست که بنام اسمٰعیل صاحب شہرت پذیرفته دراں جا چند قبور است. کارم باڑی دیه شرقی است شمار خانہا تا چہل رسیده و ہشت چشمهٔ آب و چہار دوکان و یک چھتر و بست و پنج قطعهٔ باغ کلاه پوشان است و دو مقبره دارد یکے مقبره عرب صاحب دوم مقبره مبتلا شاه بفاصلهٔ اندک ازاں وقوع یافته، میگویند که ہر دو کس از ہمراہیان ولی عہلے بودند و کچہری کلکٹر تجاور که مسٹر کاٹن نام دارد بآخر آں دیه واقع است، وتی پالیم که امکنه آں بسمت شرق و غرب مرتب شده بپانصد رسیده و سی دوکان و چہار چشمه و سه باغ علاقه انگریز و ده باغ متعلقه بتخانه و چلندری است که بفارسی آبدار خانه باشد و بآخر دیه دو رسته درختان است و بت خانه ایست بلند که اکثر جا شکست پذیرفته و بیڈپولی گوپرم تشہیر یافته. بتکده ہا دریں دیہات آنقدر کثیر اند که به بیان نمی آید، ازانجاکه اعادهٔ چنیں جاہا موجب ملال خاطر

---

[۵] Kivalur

است قلم انداز نموده شد مگر در مواضع که بتخانه ہاے مشہور براہگذر می آید از بس شہرت بقید رقم می آید۔ ناگاپٹن بندر بیست بنامی از نصاراے ولندیز که بالفعل در تصرف انگریز است اگرچه در قدیم الایام نہایت آباد بود و بعدازاں رو بخرابی نہاده زیراکه فراسیس ہنگام تسلط خویش درانجا کار بند جفا شدند و از ہندی صندل ولی معلے که از قرون متطاوله ازانجا بر می آمد باساءت ادب پرداختند و بکیفر تابش تیغ آں جگر پاره جناب سیف الله المسلول چناں مستاصل شدند که نام آنہا ازیں جا چوں نقش بر آب شد آرے

جو که ظالم ہے وه ہرگز پھولتا پھلتا نہیں
سبز ہوتے کھیت دیکھا ہے کہیں شمشیر کا

بعد سالہاے دراز که در بیولا بواسطہ مصالحت با انگریز گورنر قوم مذکور که به پھلچری رسید بکمال اعتقاد در احاطۂ بیرون درگاه گردوں جاه حاضر شده خواست که بدروازه قدم گزارد، خدام آں مقام بدور باش ادب پرداختند که موزه از پا برکش و بسر نگونی داخل شو جواب داد که ازیں مراتب کمال آگہی دارم ہرگز چنیں جرأت و بے ادبی نمایم به یقین می دانم که جناب او اعلی و با جلال است و سبب دفع قوم ما ازیں بلاد جسارت ادب بود که بسنا دانی شائع گشت، الحاصل به نہایت عجز و فروتنی مبلغ ده ہون نذر درگاه رسانید و برگردید۔ بالفعل قریب پنج ہزار خانه و شصت دوکان و سیزده چشمۂ آب می دارد، اکثر اہل اسلام بقلت و خانہاے اقسام کفار بکثرت است، و قلعه الیست بساحل که انہدام گرفته و اثر اندک باقی است، میگویند که اندرونش گنبدے است صغیر که سید مبارک حسینی دراں آسودگی یافته و چند کلیسا ہم

متصل قلعہ موجود دروازہ آنجا متین و مستحکم است و بیرون آں پل
مضبوط و بکہاری کشتیہا بسیار - پیتور شمالی است قریب صد کلبہ و خانۂ
سفالی و دو دوکان و سہ قطعۂ باغ و دو چشمہ آب و کوٹھہ نمک دارد و
دو راستہ درختان است، سنجاگلی ہم شمالی است یک مسجد و دو تکیہ فقیر دارد
و امکنہ مثل دیہ گذشتہ و شش قطعۂ باغ و سہ چشمہ آب و پنج دوکان ہست
پروا چیری دیہے است کہ شمار خانہایش بہ یالصد رسیدہ و بچہار طرف واقع شدہ
پانزدہ دوکان و پنج چشمہ دارد - سکل[۵۱] کہ آغاز رستہ اش کج مج است و
بعدہ وسیع و درخت نارجیل بسیار است چہتر و ہفت صد کلبہ و خانہ و
پنج دوکان و دو قطعۂ باغ و پنج چشمہ دارد - چکپولم دیہ جنوبی است کہ
درخت انبہ و تہا کثیر دارد و بست و پنج خانہ و یک دوکان و سہ چشمہ
و یک منڈف و دو رستہ درخت پارس پیپل است، آلیور دیہ غربی است مسجد
و دو مقبرہ یکے مقبرہ سید عنایت اللہ درویش کہ از ہمراہیان جناب
معلے بود دوم مقبرۂ کہ دو قبر مجاذیب دران است یکے محمد مستان و دیگرے
میراں حسین، دیہ مذکور منجملہ شانزدہ دیہ است کہ پرتاب سنگھ راجہ تنجاور
نیاز درگاہ معلے کردہ بود قریب صد کلبہ و خانہ و دہ دوکان و دہ چشمہ
و پلی کڈم[۵۲] کہ بزبان اردی مکتب ہندو بچگان است کڈمنور شمالی است خانہ
و کلبہ آں بچہل رسیدہ و چہار چشمہ و دوکان دارد - کیوالور[۵۳] غربی است دو
صد و پنجاہ خانہ و دوازدہ دوکان و دو چشمۂ آب و یک چہتر و دو قطعہ باغ

Kivalur ۵۳ Pallikudam ۵۲ Sikkil ۵۱

میدارد حضور از سمتے که جلوه فرما شد تفصیل دیهاتش اینکه وڈکڑی[1] ده خانه و یک دوکان و بتخانه کلاں دارد که در احاطه آں باغ کلاں و چهار چشمه است و یترب دیهے است که چند کلبه سیندی فروشاں دارد - پیرم کڑمنور قریب شصت خانه و دو دوکان و پنج چشمه دارد. تی منگلم[2] دوازده خانه و دو دوکان و سه چشمه دارد پلیور[3] سی و پنج خانه دارد و از چکیولم که قریه نهم است از راسته ناگاپٹن ملحق میگردد -

گلدستهٔ دوم

روز یکشنبه ۱۸ جمادی الاولی سنه ۱۲۵۹ھ ۱۹ مارچ سنه ۱۸۴۳ع

بفضله تعالی بشب هشدهم بکمال جاذبه عقیدت و ولولهٔ محبت بمضمون "المرء مع من احب" از فرودگاه بر سبیل یلغار بعد نصف اللیل بجماعه قلیل سواری سکهپاسن باداے فاتحه آں تربت سراسر برکت راهی گردید - و بعد فراغ نماز صبح باستمداد حصول رخصت نموده بخیمه گاه رسید و ازانجا بوقت بلند شدن چهار گهڑی روز بر سواری شیر دہاں با توزک مقررے متوجه منزل آمیاپن که سیزده میل بعید است گردیده بنصف النهار داخل سراچه خاص شد، زیارتگاه مردان خدا و دیهات که آں روز از نظر الانور گذشت بهمین عبارت می آید اورچیری مابین مغرب و جنوب بود و بآغاز آں مکانے است خس پوش که دو اهل الله آسوده اند یکے پیر قطب الدین و دیگر سید محمد شریف خلیفه او - دراں پنجاه کلبه و یک چشمه و دو باغ و شش دوکان است - سرکڑکتی عربی است متعلق

---

[1] Vadakudi [2] Temangalam [3] Palaiyur

از دیہ کوٹور[۱] کہ بشروع آں گنبد حضرت سید حسن قادری المعروف بہ پیر غیب صاحب است، احوال خیر اشتمالش چناں بدریافت رسید کہ نواب ذوالفقار خاں بہادر نصرت جنگ عالمگیری صوبہ دار ملک کرناٹک برائے نصب راجہ تجاور بایں سمت ورود یافتہ حکم کرد کہ بآں صحرا از خس و خار و تراکم اشجار خالی کنند و خاربن از بیخ و بن برکنند، حسب الامر او بتقدیم ایں امر پرداختند بوقت ہموار کردن زمین تیشہ بپابوس آں مرد خدا بچناں بے ادبی و جرأت در رسید کہ فوارہ خون جاری گردانید، کارکن بہ بیحواسی تمام ایں ماجرا بکار فرما برد استماعش رنگ اورا پرواز داد دریں تشویش روز گذشت و شب رسید وبہمیں اضطراب خوابید می بیند کہ شخصے ظاہر شدہ می فرماید من کہ موسوم بسید حسن قادری و از چند صد سال بایں مقام مقیم چرا پائے مارا مجروح کردی، لعدہ از آغاز و انجام مدفن خود آگہی دادہ چند گل براں گذاشت بہادر ممدوح ہنگام گریباں چاکی صبح صادق تا دامان صحرائے مسطور بے اختیار دوید و بجائے معلوم گل شب ماندہ یافت بکمال اعتقاد بہ تیاری قبر و بنائے گنبد پرداخت و راجۂ مذکور بست و پنج کانی زمین نذر درگاہ نمود، ہرگاہ نواب جنت آرامگاہ بہ تسخیر تجاور کمر ہمت بست بزیارت آں مرد غیب سرمایہ جمعیت اندوخت و ترمیم آں ساخت و ارادۂ تیاری مسجد عقب آں داشت، و بعد تسخیر ملک مزبور سید عاصم خاں بہادر مبارز جنگ و محمد نجیب خاں بہادر سالار جنگ کہ ارکان دولت و مشیر ریاست بودند و کریم الدین خاں اوستاد نواب جنت آرامگاہ و مرد مخیر و جلیل ہر کار بود و رحمان علی خاں کہ بنیابت صوبہ دار النصر داشت بہ بنائے مسجد واگذاشت زمین مرقوم حکم محکم فرمود ہنوز ظہور ایں

---

[۱] Kuttur

امر نشدہ کہ بانقلاب روزگار باعانت لارڈ بکٹ خطۂ مذکور از قبضہ جنت آرامگاہ درگذشت و بدست راجۂ مذکور در رسید و بمو واے

فرصت کم است خیمہ نشین حباب را

در عرصہ چند فوت شد و دیگرے بجائے او نشست دریں تغیر و تبدل تمام و کمال زمین انعام گذاشت نشد بالفعل پنج کانی زمین بحوالی گنبد و کافی زمین زراعت کہ باندک فاصلہ از ان است برائے مصارف درگاہ بعلاقہ خادمان آنجا است و بمحاذی آں مقبرہ ایست کہ مدفون آں سید محمد شہید باشد میگوید کہ او بحکم جنت آرامگاہ از نہر نگر بنا گاپٹن در رسید و بمقابلہ فرانسیس پرداختہ شربت شہادت چشید و سر خود را بمضمون ؎

جدا اس راہ میں جو سر نہ ہو سو بار گردن ہے

درہماں جا سپرد و حاصل ایں شعر بر احوال مغفرت اشتمال صادق آورد ؎

سرور سر راہ تو فدا شد چہ بجا شد
ایں بار گراں بود ادا شد چہ بجا شد

ازانجا کہ درحق سربازان معرکہ شہادت نص قطعی "لاتحسبن الذین قتلوا فی سبیل اللہ امواتا بل احیاء" ورود یافتہ است باثبات حق خود بہ تن بے سر کہ سیل خون می افشاند بر سواری اسپ تا گنبد موصوف فائز گردید۔ خدام آنجا بجوار ممدوح بمنزل خاک رسانیدند، حین روانگی از نگر مذکور برائے مقاتلہ کفار مزبور بعلاقہ دران گنبد موصوف اعلام کردہ بود کہ بیک ہفتہ از دست اعدائے دین مقتول خواہم آمد دریں ہمسایہ دفن باید کرد انتہی۔ القصہ بروز سوم شہادت سر آں شہید بمدفن رسید و پیوند تن گردید رحمہ اللہ تعالی رحمۃ کاملۃ،

خداوندا بطفیل خاصان درگاہ تو کہ ہیچ سائل ازاں محروم نیست براقم پُرجرم و خطا جام محبت خود عطا فرمائے و از زنگ مکروہات زمانہ آئینہ دل را مصفا نمودہ بر حال سراپا اختلال او بمضمون این شعر جناب والد ماجد مغفور ملاء اللہ قبرہ بالنور صادق آرے ؎

از الفت اغیار تہی ساز ضمیرم
بر صدر حرم جائے مفرمائے صنم را

تنیلاپاڑی[له] ہم سمت مذکور دارد چہاردہ خانہ و شش دوکان و سہ چشمہ و یک چھتر مع باغ است و مقبرہ ایست کہ دو فقیر ملنگ یکے موسوم بچمن شاہ و دیگرے داول شاہ از ہمراہیان جناب ولی معلی کہ بخدمت دربانی مامور بودند بخواب عدم رفتہ اند ہیچ دخل مقرر برائے صرف آنجا نیست و می گذرد کہ ؎

خدا خود میر سامانست اسباب توکل را

پنتلم[ہے] ہم غربی است قطعہ باغ و پانزدہ کلبہ و دو دوکان و سہ کوٹھہ نمک میدارد ۔ از پیکا منگلم بآں طرف است ہفت صد خانہ و کلبہ و سی دوکان و شش پاوڑی دارد و در اکثر سطور زیادہ از دو صد مکان لبابین است و جماعہ مذکور برائے تعظیم حضور بر شارع عام دار بند یعنی منڈوہ بستہ بمقدم فیض لزوم از حمیت اسلام مضمون ؎

کرو نقارہ شادمانی کا

طبل سرور می نواختند بعد مفارقت از ناگور فیض معمور کہ نمونہ بارگاہ عرش

له Tannilapadi

اشتباہ جناب قدوتنا وسیدنا غوث الوری علی جدہ وعلیہ التحیۃ والثنا داشت نہایت رنج و ملال راہ یاب خاطر فاتر بود علاوہ آں در ہر دیہ کہ اتفاق گذر می افتاد صورت اہل اسلام بنظر نمی آمد و بتکدہ بکثرت معائنہ می شد وصوت ناقوس و درا بگوش می رسید بداہتہ ایں بیت بخاطر خطور نمود ؎

تباہ باد صنم خانہا ز قہر الٰہ
بحق اشہد ان لا الٰہ الا اللہ

الحمدللہ ہرگاہ جادہ پیمائے ایں منزل گردیدم تا حالت تحریر کثرت اسلام یافتم و مضمون ایں شعر میرزا رفیع سودا بیاد آوردم ؎

پڑھئے درود حسن صبیح و ملیح دیکھ
جلوہ ہر ایک پہ ہے محمد کے نور کا

کدّاراکُندن غربی است و متعلق ترواَلُور[۱] تحصیلدار ہمانجا اقامت میدارد ہفتاد خانہ وسہ دوکان و دو کوٹھہ نمک و چاوڑی و سہ چشمہ و دو قطعہ باغ است و جانب شمال رودے میگذرد موسوم است بکرکنگال تحصیلدار ہر دو ضلع برائے تہیہ اسباب لشکر حاضر گردیدند و بجلدوے خدمت گذاری موافق معمول بانعام سرفراز شدند در ہر منزل بہ تحصیلداران وغیرہم کہ برسم استقبال از آغاز سرحد تا منزل جلو داری میکنند موافق رتبہ آنہا مرحمت میشود چوں دریں تحریر طول کلام است ازاں اغماض نمودم۔ وجی پرم[۲] مابین شمال ومغرب است و نہر مذکور تا ایں راہ می گذرد بست وپنج خانہ و ہمانقدر دوکان و دو باغ و یک چشمہ دارد و جانب جنوب خارج از شاہراہ گنبدے است کہ بزرگے از

---

۱ Tiruvalur ۲ Vijavapuram

اولاد حضرت سلطان حسن سنجری خواجہ معین الدّین چشتی ہند الولی قدس
سرہ الزکی مسمیٰ بہ سید سلطان مخدوم علیہ الرحمہ دراں دفن یافتہ و ببازوے
او قبرے دیگر ہست ۔ معہذا بفاصلہٴ اندک مقبرہ ایست بنام سید فقیر محمد
اشتہار پذیرفتہ و جانب شمال خارج از شارع عام آبادی تروالور است کہ
نسبت بدیگر دیہات کثرت خلایق و قریب ۳ہ ہزار خانہ وصد دوکان و چند
چشمہ آب و دو تالاب و باغات و بنجا ہہاے بسیار دارد و تشکلِ اہلِ اسلام
بصورت کیمیا کمیاب، دراں موضع دو دیہ صغیر است یکے گوشاَل پاَلیم کہ دو
مقبرہ دارد اول مقبرہ حضرت تاج فراق کہ از گروہ بڈن شاہی بود و بر ہماں
چبوترہ بر ہر دو بازوے او دو کس از رجال اللہ خواب راحت یافتہ اند یکے موسوم
بہ ہدایت شاہ کہ از گروہ ارزاں شاہی بود و دیگرے مسمی بیار شاہ کہ از گروہ
حسین شاہی بود، غرض ہر ۳ہ گروہ فیض یاب سلسلہ علیہ جناب سلطان الاولیا
علی جدہ و علیہ التحیۃ والثنا است، تاَج فراق نام جدید است و وجہ تسمیہ مشتہر
نگردید و بفہم این ناچیز چنیں میگذرد کہ آنجناب بفراق دنیا و ترک ماسوی تاج
محبت مولے بر سر گذاشت و بایں اسم شہرت یافت ۔ بیرون احاطہ نیز قبریست
دوازدہ گز طولانی مدفونش بسلطان رومی دوازدہ گزی زبان زد عالم گردیدہ ۔
چوں پیمایش آں نمودند بدرازی بست و پنج دست یافتند واللہ اعلم بحقیقۃ الحال ۔
ثانی مقبرہ شاہ عبدالرزاق و شاہ عبدالفتاح ۔ دیہ دوم گرڈ کپاَل پاَلیم دراں
مقبرہ سید مخدوم حاجی و سید مخدوم جہاں شاہ مع مسجد است کہ ہر دو از اولاد
حضرت مخدوم جہانیاں جہاں گشت قدس سرہٗ بودند از ہمہ زیارات خود بدولت
بہرہ یاب شد، بفضلہ تعالے در ہر دو دیہ اکثر مومنین اللّٰھم انصرھم الی

یوم الدین بکثرت واقع شده وپّی کل دیهے است مایل بشمال و مغرب که از دو سه منزل آینده رود کاویری[1] استقبال میکند درین مقام برود اوڑ پنی مشهور شده، پل کلان دارد و از سواد تروالور[2] ملحق میشود و قریب پنجاه خانه و یک چشمه دران هست، تندلی[3] هم بر طریق مذکور واقع شده پانزده خانه و سه دوکان و یک چشمه و باغ و آبدار خانه دارد، راه این قریه و چند دیه گذشته مثل دیهات سابق وسعت نمی دارد زیاده از دو پالکی ازانجا نخواهد گذشت، فیمابین دیه مزبور و دیه آینده که فرودگاه لشکر ظفر اثر است، چهتر کلان و چشمه رام سامی مدلیار پٹا میراث دار واقع شده که برای راحت خلق احداث نموده و او مالک شصت قلبه است، آمیاپن که آنرا آمّی پَن و آتا بجکیڑا نیز گویند مابین مغرب و شمال است، در ابتدای آن چهتر و چشمه ایست که مشروع باقی از بهر آرام مسافران بنا کرده و بعد اندک فاصله باز چهتریست که رام ساکن چیناپٹن ترتیب داده، درین دیه دو صد کلبه و خانه و سی دوکان و چهار قطعه باغ و پنج چشمه است.

گلدستهٔ سوم

روز دوشنبه نوزدهم جمادی الاخری ۱۲۳۸ھ ۳ مارچ ۱۸۲۳ء

بفضله تعالیٰ بنوزدهم هنگام طلوع آفتاب حضور بر سواری سکهاسن سیاه جلوس فرموده بمنزل نیدامنگلم[4] که سیزده میل است از منزل گذشته نهضت فرمود و بوقت یکپاس روز داخل خیمه خاص شده زیب و عزت افزود

Tandalai [3] Tiruvalur [2] Kavari [1]

Nidamangalam (R. S.) [4]

دیہاتے کہ بنظر منور گذشت نوکریز قلم می‌شود منوندا نور بست خانہ ہنود و
محلۂ برہمنان دارد کہ چہل خانہ باشد و قطعۂ باغے است کلاں مع چہتر و
چشمہ ۔ پنڈاپرپو بست خانہ و دو دوکان و یک چشمہ و چاوڑی دارد
کٹہ واسل چہتر کلاں مع چشمہ و سی خانہ دارد ۔ اورا اوڈی سی خانہ و سہ
چشمہ می دارد ۔ ترہ واسل پنجاہ خانہ و سہ چشمہ و چہتر دارد ۔ کرڈاچیری[۵۱]
قریب پنجاہ خانہ و دو دوکان و چہار چشمہ و منڈف دارد ۔ کلپیریم منڈف عالیشان
و چشمہ و چہتر و سی خانہ و دو دوکان و یک باغ دارد و رود ونّار[۵۲] در آخر
آں از سمت مغرب میگذرد، ازیں جا حد ترووالور منتہی شد و از دیہ آئندہ سرحد
تعلقہ منّار گڑی[۵۳] است ۔ نیڈامنگلم[۵۴] نہایت آباد است ہزار خانہ و صد دوکان
و یک چہتر راجۂ تجاور کہ بہ محتاجان تازہ وارد روزمرّہ می رساند و ہشت
چشمہ و چند قطعۂ باغ و یک چاوڑی و منڈف دارد و رودے ازانجا جاری
است از دو سہ روز جادہ پیمایان بشدت تابش آفتاب آب و تاب خود درباختہ
بودند و خلاصہ ایں رباعی حضرت خواجہ ابوسعید ابوالخیر قدس سرہ ورد خود ساختہ

یارب سبب حیات حیواں بفرست
وز خوان کرم نعمت الواں بفرست
از بہر لب تشنہ طفلان نبات
وز دایۂ ابر شیر باراں بفرست

چونکہ رحمت عام الٰہی شامل حال بندگان عاصی است و بہ سفائے ابر حکم

Mannargudi (R.S.) ۵۳ Vennar ۵۲ Koradacheri ۵۱

Nidamangalam ۵۴

آبپاشی و بسوکل باد حکم مروحہ جنبانی شد تا اہل غربت کہ از خانمان خود چون عندلیب گم کردۂ آشیاں جدا افتادہ اند مبتلاے کربت حرارت نشوند۔ بفرمان واجب الاذعان از شب ترشح پیدا گردید و ہواے سرد می وزید۔ در چندیں منازل منزل امروز بمنتہاے خوبی و لطافت بنظر آمدہ کہ جانب راست جویبار و بکنارش و جانب چپ سبزہ زار جلوہ دادہ، بسبب توفیر زراعت تنگی راہ بود علاوہ اینکہ در زمان وارد آمد حضور مع محلات و لشکر و احمال و اثقال و اسباب بازار عجب کیفیتے پیدا کرد کہ بہ بیان نمی آید و چنیں اتفاق بندرت دست می دہد، خیابان بند ازل کشت عمر و دولت خداوندی بہ سرسبزی جاوید رساند و بواسطہ آنجناب عالمے را کامیاب فرماید آری۔ ؎

کشت امید غریبوں کی جو کوئی سبز رکھے
اس کے اقبال کی کھیتی بھی ہری رہتی ہے

بعد[۱] ورود در منزل حضور بترتیب میز پرداختہ مع برادر والا اختر و ہمراہیان مفصلۂ ذیل و چند سردار انگریز ذائقہ آشنا شد، شرف الامراء بہادر خال کلاں حضور و نجم الملک بہادر و میرزا محمد امین الدین بہادر از نبسہ زادگان عرش آرامگاہ معز الدین بادشاہ ہندوستان و اعتضاد الملک پسر منکوحۂ جنت آرامگاہ و خورشید الملک نبسۂ نواب ممدوح و امیر الدولہ حال نبیرۂ خواہر نواب موصوف و سہراب جنگ پسر حیدر جنگ مرحوم و اعظم الملک و صفدر جنگ و حافظ یار جنگ

---

[۱] این جا جملہ ذکر کردہ و بعد ازاں قلمزد کردہ و آں این است

"اگرچہ این بیت از نواب عمدۃ الامرا بہادر مرحوم جمتانہ تخلص است کہ بیان واقع فرمودہ و خود برخلاف آں عمل نمودہ تجاوز اللہ عنہ"

و این خاکسار هم که چون مدحسابی است شریک بود از فریق دیگر گورنمنٹ ایجنٹ میجر میکڈنل و کرنل منرو و کپتان حفرس و آفیسر ڈکس بیل و شش سردار علاقه بتالین اجتماع داشتند و باینها دعوت میز روز دوم نیز شد، رقاصگان هنود که از منزل مذکور و تعلقه منیار گڑی[۱] برای مجرا همراه رکاب بودند باداے رسم پاکوبی بانعام معقول سرفراز شدند، و بعد نصف النهار برخاست مجلس گردید و خود بدولت بمحل سرا رسید۔ و بمستر گاٹن کلکٹر تورہ ہفت خوان مرحمت گشت، بعد فراغ تمامی امور نهضت و تیاری میز و اختتام محفل طرب شدت باد و باران بمهمانداری خداوند نعمت با مع تمامی لشکر پرداخت ازانجاکه کریم صفتان دعوت را بجان منت قبول می کنند، بمقتضاے نیک طینتی و حسن اخلاق بسرور خاطر اجابتش فرمود چون بامعان نظر دیدند مهمانے بود که به تمثال مهماندار نزول یافته۔ جناب خداوندی آنرا بجاے مهمان عزیز دانسته در خدمتگذاریش چندان تگاپو و جستجو نمود که شمهٔ ازاں بمعرض تبیان نمی آید۔ یقین می دانم که در مدت العمر خود که اکنون سال سی ام است و حق تعالی بترقی روز افزوں بسن طبعی رساناد ایں قدر مشقت گواراے مزاج مبارک نفرموده باشد غرض بمهمانی آں قسمے متوجه گشت که تمناے مهمانی و مهمانداری بخاطرش نگذاشت و محنت اعظم بر خود برداشت، مهمان مذکور آنقدر بے مروتی ازیں عاجز ناتواں بعمل آورد که از شش جهت بر خیمه محیط شد و حواس خمسه منتشر کرد۔ بهر چهار طرف که ناظر می شدم تسلطش می یافتم ازانجاکه از غرباے بے مقدور تقدیم خدمت ذی قدرتاں محال است تا مقدور حاضر بوده بمضمون ؎

طاقت مهماں نداشت　　خانه بمهماں گذاشت

---

[۱] Mannargudi

بجائے دیگر قریب رود آنجا فرود آمدم، از سہ پاس آں روز تا سہ پہر روز دوم کہ مہمان تازہ وارد حاضر حضور بودہ رخصت یافت، احتیاطاً مہر عالم افروز ما باحتمال باقی ماندن اثرش از روز نزول تا روز سوم کہ بست و یکم شہر مسطور بود لشکر را چوں ہالہ بگرد ماہ منور فراہم داشت، ہرگاہ تیقن کلی شد کہ مہمان آفاقی بضیافت مقبول بآب و تاب بمقام اصلی در رسید خود بدولت قصد سواری فرمود از نزول مہمان کہ بے ہنگام بود بہ ہر فردے از لشکریان زحمت تمام راہیاب گشت و ایں شعر آزاد بلگرامی مناسب وقت افتاد ؎

وارد بے وقت در محفل قباحت می کند

ابر در مہتاب با مستاں عداوت می کند

گلدستہ چہارم

بفضلہ تعالیٰ بتاریخ بست و دوم بوقت باقی ماندن دو گھڑی روز بسواری سمند سبک رو بمنزل پونڈی[۵۱] کہ از منزل گذشتہ مسافت دوازدہ میل میدارد التفات فرمود و بعد یکپاس و دو گھڑی شب بشکوہ و تجمل بسراچۂ خاص عز و شرف افزود۔ دیہاتے کہ بزیر سم بادپایاں در آمد برقم می آید۔ آدنور[۵۲] غربی است کہ چند کلبہ بفاصلہ قلیل از راہگذر و یک چشمہ و منڈف دارد فیمابین نیرامنگلم[۵۳] و دیہ مرقوم دو رود عارض میشود یکے گوزیار و دیگرے پامنیار،

دوشنبہ ۲۲ جمادی الاخری سنہ ۱۳۰۳ھ ۲۹ مارچ سنہ ۱۸۸۶ع

Nidamangalam (R. S.) ۵۳ Adanur ۵۲ Pundi ۵۱

کوڑی کوئیل[۵۱] مابین شمال و مغرب است چند کلبه و محله برهمنان دارد. آماپیٹھ[۵۲] شمالی است مسجد و مقبره و آبدار خانه و پانصد خانه و پنجاه دوکان و هفت قطعهٔ باغ دارد اهل اسلام آں را پنرواسل[۵۳] میگویند، ایں مقام آباد کردهٔ دیپابائی[۵۴] زن راجه پرتاپ سنگه است، بیرون آبادی مذکور دو مزار واقع شده یکے قبر سید منیرالدین حسین قادری است که پیش از صد سال از بلده فرخنده بنیاد حیدرآباد وارد ایں سرزمین شده بمحله خموشاں رفت، دوم شاه جعفر که بعلاقهٔ قبرش چند کانی زمین با درختان انبه وغیره است و یک چشمه آب هم دارد، وڈیار گڑی دیه مختصر غربی است و بآغاز آں مقبرهٔ سیدے است که باوا صاحب نام داشت و زیاده از شصت سال است که در سن هشده سال مردانه وار بمقابله و مقاتله کفار سندید که از قوم گلر[۵۵] بودند زخم شهادت خورد. شالی منگلم[۵۶] نیز بطرف مذکور است دو تالاب و صد کلبه و خانه و دو دوکان و سه چشمه دارد. پونڈی نیز بهماں سو است که بکنارش جدولے از جوئبار میگذرد بست خانه و دو سه چشمه دارد

گلدستهٔ پنجم

بفضله تعالیٰ بتاریخ بست و سوم بوقت ماندن چهار گهڑی روز حضور بر سواری سکهپاون طلائی بجلو داران مقررے بلکه چند پالکی نشین افزودی

روز جمعه ۲۳ جمادی الاولی [illegible]

---

[۵۱] Kudikoil

[۵۲] Ammapet (R. S.)

[۵۳] Punavasal

[۵۴] Depa bai

[۵۵] Gollar

[۵۶] Saliyamangalam (R. S.)

بسرحد نواب چهتر که ده میل است و به پهلوے آبادی شهر تنجاور واقع رونق افزا شد و لبسر راه از سواری مذکور فرود آمده بر اشهب تیز قدم سوار گشت دیهاتے که بمراکب فوج ظفر موج درآمد بشرح می آید۔ مَنّبَل نا ئہانَم شمالی سمت بست خانه و پنج چشمه دارد - تِرتّ پُلیرِیٔ جنوبی است شصت خانه و ده چشمه و ده دوکان دارد۔ ماری آمّن کوئل[۱] غربی است یک تکیه فقیر و قریب هزار خانه و هفتاد دوکان و ده چشمه و تالابے طویل و عمیق دارد که تا بشهر مزبور می رسد در نام شهر اختلاف است که تنجاور و تنجاور و تنجاوُر و چنجاور میگویند در دفتر باسم اول قلمی است، هنگامیکه نواب جنت آرامگاه باهتمام فرزند ارجمند خود نواب امیرالامرا بهادر فردوس مکان به تسخیر آں پرداخت تیمنا بقادر نگر مسمی ساخت، الغرض جائے مذکور شهرے است آباد که راجهٔ آنجا عمدهٔ راجگان و منصبداران بادشاهی است و از جنوبیان یعنی قوم مرهٹه مثل او در باجگزاران قلمرو کرناٹک مقابله ندارد که محاصل آنجا کروڑ روپیه است و بقبضه اقتدار کمپنی درآمده و همچو دیگر حکام براجهٔ حال که شرفوجی[۲] نام دارد حصهٔ پنجم می رسد اگرچه زبان زد هر لغیر و قطمیر بود که راجه مرقوم به نیل سعادت مجرم آستان فیض نشان خداوندی می شود لکن بوجوه چند که اصل الاصول آں نامساعدت طالع بود ازیں رتبهٔ اعظم محروم ماند، با وصف آں قصور در آداب ریاست ننمود که بمجرد داخل شدن سواری مبارک دراں سرحد بر قلعه توپهاے تعظیم سر شد و نشان برپا گردید فوج کمپنی با فوج او سر راه براے سلام بهر دو جانب صف آراسته طنبور نوا نخت

[۲] Sharfuji [۱] Mariammankoil (R. S.)

و تحصیلدار وغیرہ بطریق معمول تا منزل ہمراہ رکاب حاضر شد، حضور بوقت مغرب ازاں سواری فرود آمدہ باداے نماز پرداخت و بعد فراغ ازاں بخانہ ازیں بنحوے نمایاں شد کہ گویا در شب تاریک ماہ روشن طالع می شود و بسمت مغرب درخشانی برق بابر سیاہ طرفہ کیفیتے می نمود کہ بلا تصنع مصرعہ افضل خاں لذتی کہ شاعر خوش فکر و از قوم بنوالوایط بود بزبان آمد ؎

برق پر میزد و از دور تماشا میکرد

بشکوہ و تجمل بطور سواری شب گشت بکمال آہستگی از مشعل افروزی تا خیمہ بوقت پنج گھڑی شب جلوہ آرا شد، کثرت خلایق براے نظارۂ رئیس ما بایں درجہ بود کہ مضمون ضرب المثل برگ درختاں شمردن و ریگ بیابان پیمودن بر آنہا صادق می آمد، چونکہ اتفاق گذر سواری خاص درون شہر نشد بلکہ از کنار قلعہ گذر کرد لہذا احوالش بطریق اجمال قلمی گردید، گذرگاہ فضاے دلکشا بود بغایت وسعت کہ اگر دراں سرزمین لشکر پنجاہ ہزار بلکہ مضاعف آں نزول یابد گنجائش دارد۔ نواب جہتر ایں لفظے است کہ شہرہ یافت فی الحقیقت سراپا چاوڑی بنا کردہ ہیچ حاکم از حکام گذشتہ درانجا نیست نامش لچھہ توپ بود چہ توپ در زبان اروی بمعنی درختستان است و لبایۂ آں لچھہ بائی کہ از علاقہ دران راجہ بود فرود آمدہ بایں اسم اشتہار پذیرفت و آں متعلق است از دیہ مانس پیٹھ کہ نامانوس محض باشد چند کلبہ و منذف راجہ و یک چشمہ و چاہ عمیق و تاریک کہ مشابہ از گور عاصیان است میدارد۔ و کلبہا خارج از شاہراہ وقوع یافتہ دریں منزل خیمہ ہاے لشکر باہتمام مولوی میر محمد صالح بخاری

مفتی لشکر ظفر پیکر کہ مرد دانا و سلیقہ شعار است بدرستی و رستی نسبت از
منازل گذشتہ برپا شدہ علی الخصوص نصب خیمہ خاص منقش باناتی با فرش
ہمرنگش تازہ لطافتے داشت کہ گویا آسمان و زمین بہ گلکاری گوناگوں و بہارِ
بوقلموں بنظر آمدہ و چسپیدگی قنادیل بر ستون خیمہ و درمیان آویزش درختان
بلورین طرفہ نظارہ می نمود کہ شبِ تار فلک را بچراغانِ انجم آراستہ آرائش مسندِ
زر دوزی مخمل سرخ کاشانی باشامیانہ آں قسم و ستون و صدر مہرہ طلائی
لطف بر لطف می افزود و تماشاے ایں مقام دل آرام معنی ؎

عیاں شد معنی نورٌ علےٰ نور

سلخ

حل نمود از انجا کہ جناب قدسیہ مع محل عالیہ و صاحبزادی از منزل پیرامنگلم
کہ بجوش اعتقاد بزیارت درگاہ معلی تشریف فرما شدہ بود خود بدولت و اقبال
در انتظار مقدم تا یک روز و بعد ورود جناب ممدوحہ بسبب عذر بارش تا
سہ روز محل اقامت آراستہ و بتاریخ بست و چہارم بہ تحصیلدار آنجا بعنایت — روز یکشنبہ ۲۴ جمادی الاخری ۱۲۳۸ھ ۸ مارچ ۱۸۲۳ء
فرد شال سرخ و چیرۂ مہتابی بوٹہ دار سرفراز ساخت و بصبح بست و پنجم
بہ تیاری میز پرداخت و بشب بست و ششم مجلس عرس شریف جناب امیر المومنین — روز دوشنبہ ۲۵ جمادی الاخری ۱۲۳۸ھ ۹ مارچ ۱۸۲۳ء
ابی بکر صدیق رضی اللہ تعالےٰ عنہ و ارضاہ ولاحرمنا من برکاتہ کہ خیر البشر است
بعد حضرات انبیا علیہم الصلوٰۃ والسلام در صحن خیمہ خاص بترتیب دو سہ خیمہ — روز سہ شنبہ ۲۶ جمادی الاخری ۱۲۳۸ھ ۱۰ مارچ ۱۸۲۳ء
عالی شان مرتب شد و ہمہ اہل امتیاز چہ موافق مذہب و چہ مخالف مشرب
کہ ہمراہ رکاب بودند فراہم آمدند، جماعہ موافقین نصرہم اللہ تعالیٰ نصراً عزیزاً
بذائقہ اش سعادت سرمدی حاصل نمودند و مخالفین ہداہم اللہ تعالیٰ

بہ تسلط و خوف حضور کہ فرزند دلبند حضرت فاروق اعظم یعنی الناطق بالعدل والصواب امیرالمومنین عمر ابن الخطاب رضوان اللہ تعالیٰ علیہ است چار ناچار شکم سیر کردند، اہل حرفہ آنجا تا اقامت حضور انواع تحایف بر دولت سرائے خداوندی می آوردند، و موافق مرتبہ خود انعام می یافتند، خصوصا عطاران با ظہار سبز درختاں و گلدستہ ہائے اقسام گل مثل موتیا و سمن و گل تکمہ و صدبرگ و گلنار و گل خورشید و گل گڑہل و گل داودی سفید و زرد و گل شبو و ریحان و مرزنجوش و امثال آنہا بترتیب و تہذیب پرداختہ بر در بارگاہ رئیس ذی ہمت ما منتظر می ایستادند، چونکہ جناب خداوندی حق شناس و قدردان است و محنت احدے برباد نمی دہد و کف زر پاش او رشک ابر نیساں و دریائے او قایل این بیان کہ ؎

تہی کن کیسۂ کاں غارت سامان دریا کن
بمن دہ آنچہ داری اے خدا ہمت تماشا کن

نذر ہر کس قبول نمودہ بعطائے انعام سرفراز می فرمود بفضل الٰہی بر احوال آنجناب مضمون ؎

جواں بخت و جواں دولت جواں سال

صادق می آید، برائے تفریح مزاج و انبساط خاطر یک دو شب گلدستہا وغیرہ با افزایش فواکہ تحویل باغبانی کہ از قوم مغلیہ است و از ایران زمین تازہ وارد است و در گلکاری و ترتیب باغ مہارتے دارد نمودہ حکم فرمود کہ بصحن بارگاہ بترکیب چمن و خیابان بندی پردازد و خانہ باغ مرتب سازد، نامبردہ باہم جنس خود کہ ہر دو بعہدہ یساولی ملازم سرکار اند بسلیقہ خوش و روش دلکش بخیابان بندی و میوہ فشانی و آرائش چمن پرداخت کہ نمونہ گلزار کشمیر ساخت و از نظارہ اش نظر ناظر نضارت وافر می اندوخت، و آتش باز برائے ملاحظہ حضور انواع آتشبازی

می سوخت ہوائے بر چرخ از ستارہ فشانی باجرام کواکب بے رونق و نور می نمود و افروختگی نلہ و انار بر فرش زمین گلہائے ماہتابی می افزود، دریں حال این بیت دعائیہ بیاد آمد ؎

پھولے دولت کا ترے باغ سدا چوں گلریز
رہے خنداں ترے اقبال کا مُنہ مثل انار

در ایام اقامت دریں مقام رسیڈنٹ[۱] یعنی وکیل از کمپنی کہ متعین راجہ است مع ڈاکٹر او از ملازمت حضور سرفراز شد و عطر و پاندان عنایت گشت ۔

گلدستہ ششم

بفضلہ تعالیٰ بتاریخ بست و ہشتم قریب برآمدن دو گھڑی روز خود بدولت و اقبال مع برادر والا اختر بجلوس نالکی سبز با جلو معمولی متوجہ منزل سنگی پٹی[۲] کہ از مقام گزشتہ بعد سیزدہ میل دارد گردید و ہنگام بلند شدن دہ گھڑی روز زیب و زینت بخشید، راجۂ مذکور ہنگام سواری بفرودگاہ توپہائے تعظیم موافق معمول سہ بار سر کنانید و گولنداز بر طبق قاعدۂ فوج بسلام شمشیر پرداختند، در راہگذر دو قریہ درآمد، پلیار پٹی[۳] میان مغرب و جنوب است، خانہ سفالی و کلبہ خس پوش قریب صد و سہ دوکان مختصر و یک چشمہ آب دارد، بلم[۴] باصل ولّم است مابین شمال و مغرب قبل از تسخیر تجاور درانجا قلعۂ بود کہ انہدام کلی یافتہ مگر از علامتش خندقے

روز چہارشنبہ ۲۸ جمادی الاخری ۱۲۳۸ھ مارچ ۱۳ سنہ ۱۸۲۳ء

---

[۱] Resident [۲] Sengipatti [۳] Pillaiyarpetti
[۴] Vallam

باقی است و متصل آں مقبرہ ایست قدیم کہ اکثر قبور آنجا چوں نام اموات محو گردیدہ درانجا قبرے است بر چبوترہ بلند کہ شخصے توکل شاہ اسم باسمی در حالت حیات بمضمون موتوا قبل ان تموتوا قبر تیار کنانیدہ داخل گردید و حکم بندش آں نمود ؎

کس را وقوف نیست کہ انجام کار چیست

اگرچہ ایں امر خلاف شریعت غرا است احدے را متابعتش لازم نیست لکن چنیں معاملات در مشرب اہل فنا عین کمال است طعن نباید نمود، حضرت خواجہ میر محمد درد دہلوی قدس سرہ الزکی کہ طریقۂ نقشبندیۂ ابوالعلائی داشت و صاحب کمال بود مخمس او برمحل بیاد راقم آمد ؎

ہم وحشیوں کے دل میں کچھ اور ہی امنگ ہے
وحشت بھری ہے دل میں کچھ اور ہی تو رنگ ہے
ان گمشدوں کے آگے عنقا بھی ڈنگ ہے
اہل فنا کو نام سے ہستی کے ننگ ہے
لوح مزار بھی مری چھاتی پہ تنگ ہے

شعر جناب اوستاذی و قبلہ گاہی روح اللہ روحہ الزکی بریں حال ربط تام می پذیرد ؎

گر شوق ہے بقا کا تجھکو اے یار جانی
ہستی کا حرف لوح خاطر سے تو مٹادے

در آخر سرحد مذکور فیل سرکار کہ موسوم بہ تخت رواں بود بہ تختۂ خاک لاش خود انداخت یعنی برائے دفع بلائے حضور نثار شد۔ سنگیاپٹری¹ آنرا

---

¹ Sengipatti

چنجی پٹی و سنگ پٹی هم گویند جانب جنوب واقع یک تکیه فقیر و پنجاه کلبه و ده دوکان و دو تالاب و دو چشمه آب دارد، درین ضلع اکثر گلر[۱] اقامت میدارند و قوم مذکور کافر سخت و راهزن اند، چنانکه خود بدولت بعد نزول بلشکر حکم منادی فرمود و بخیمها خدمتگذاران حضور فرستاد که درین مقام فتنهٔ دزدان است هر یکے بهوشیاری و خبرداری در وقت شب بمحافظت اسباب پردازد.

گلدستهٔ هفتم

روز پنجشنبه ۲۹ جمادی الاولی ۱۲۳۹ھ ۱۸ مارچ ۱۸۲۴

بفضله تعالی بتاریخ بست و نهم روز پنجشنبه هنگام بر آمدن دو گهڑی روز بر نالکی عنایت سلطانی رکوب فرموده با توزوک مقرری بمنزل تاواکوڈی که بنواگڑی مشهور است و فاصلهٔ دوازده میل میدارد. بوقت یکپاس و دو گهڑی روز رونق افزا شد، از منزل دیروز تا منزل امروز زمین کشت و کار است و آبادی دیهات ندارد مگر دیهے است موسوم به شانارپٹی[۲] که از منزل گذشته اتصال دارد دران بست و پنج خانه و یک دوکان و تالاب و چشمهٔ آب است تا فرودگاه هیچ مکان و سرا بنظر نیامد و تالاب راے وِنام پٹی و تالاب ترُوَلاپتی بفاصله تیر پرتاپ از شاهراه می ماند و دو چشمهٔ آب بتفاوت یک کروه است و تالاب والا وِنڈان کوتّی متصل منزل تاواکوڈی دیهے است عزبی که دو صد کلبه و خانه و چهار دوکان و هشده تالاب و دو چشمهٔ آب میدارد. مسٹر لشنگٹن[۳] کلکٹر تحترنگر ازینجا تا منزل تلور سرحداو

۱؎ نام قومی از کفار در مدراس Gollar

۲؎ Sanarapattai ۳؎ Lushington

است بملازمت حضور درینجا بهره اندوز شد، جناب خداوندی موافق عادت عطر و پان وغیره مدارات فرمود و از بکاولی خانه هفت تورهٔ طعام بفرودگاه او روانه نمود، هر کلکٹر که درین منازل حاضر دولت سرا میشود این قسم تواضع ازو در آغاز و انجام سرحد هم بعمل می آید .

گلدستهٔ هشتم

روز جمعه ۳۰ جمادی الاخری سنه ۱۳۰۸ھ ۶ مارچ سنه ۱۸۹۱ع

بفضله تعالی بسلخ ماه مرقوم بوقت باقی ماندن دو گھڑی شب روز عید المومنین رئیس دین پناه ما بجلوس سکھپاسن طلائی با تمامی پالکی نشینان و سواران مرد آدمی و جلو کثیر همچو سواری جلوه آرائے از مدراس بارادهٔ دارالامارهٔ قدیم که عبارت از صوبهٔ دار النصر نهر نگر است و از منزل گذشته مسافت دوازده میل دارد سرگرم جلوه فرمائی شد، امروز در گذرگاه قریه واقع گشت که موسوم بشولامادیوی ۱؎ بود شصت خانه و دو دوکان و دو چشمه آب و دو تالاب و یک جدول دارد که از جویبار تالاب می گذرد تا مثل کوناگڑی ۲؎ است، معهذا چند دیه مثل نول پیٹ ۳؎ و کٹه پٹ ۴؎ و ورہیری ۵؎ و امثال آن بچپ و راست ماند چونکه نیر گیتی افروز یک نیزه بالا شد خود بدولت از سواری مذکور متصل کوه پن مله ۶؎ که بزبان اهل امتیاز از بهنگار کنڈه مشهور است فرود آمده بخلعت فاخرهٔ زر دوزی و زیور مرصع بدنگی خود را

۳؎ Navalpattu ۲؎ Kuvalagudi ۱؎ Solamanderi

۶؎ Golden Rock (R. S.) ۵؎ Varaganeri ۴؎ Kottapattu

آراست کہ آفتاب جہانتاب از تابش مہر منور ما بآتش حسرت درسوخت و از تارِ شعاعی چادر حجاب بردوخت، از دستار زرتار بافزایش سرپیچ جواہر و جیغہ پر کیسرے لطف تمام نمایاں گردید، و دل الفت منزل بے افتیار این شعر برجستہ بزبان رسانید ؎

دستار زری ہے مرے خورشید لقا کا
جوں سورۂ یوسف پہ ہو سرلوح طلا کا

بعد ازاں بمضمون ؎

بحمد اللہ آں سرور شہ زور
ز سکھاون آمد سوے پشت بور

بتمکین تمام و تجمل تمام بر مرکب سبک خرام کہ بشکل تخت رواں بود رواں شد، و بعد اندک رفتار بر عماری سبز والا جاہی کہ اگر چرخ اخضر بران نثار شود زیبا است زیب افروز گردید، و برادر والا اختر نیز بسرپیچ و جیغۂ مرصع زیباور شدہ در خواصی بہ دو زانوے ادب نشستہ مورچل می جنبانید، بمجرد ورود سواری خاص بسرحد صوبہ مرقوم بر قلعہ ۳۱ بار توپہائے تعظیم بلند آوازہ گشت و نشان عزت برپا از انجا تا قلعہ بلکہ تا در دارالامارۃ آنقدر ہجوم تماشائیان بود کہ ساخت آں سرزمین بر راہ نوردان تنگ آمدہ، علاوہ آنکہ از عروس کالوہ تا دروازہ حصن کہ قریب مسافت یک میل باشد کرنل مکلیر کہ اکٹنگ جنرل است بایک رجمنٹ ترپ سواراں شمشیر کشیدہ و دو بٹالین جوانان بار و یک رجمنٹ سولجر بنادیق بر دوش گرفتہ با جماعۂ سرداران فوج از قوم انگریز زیادہ از صد کس باشند با نشانہاے رنگارنگ

علاقہ سپاہ برائے مجرائے حضور بر طبق قواعد دو راستہ صف آرا بودند،
نواختن سازہائے ولایتی مانند تُرے و شہنایہ و بگلبان و دَف و الغوزہ و
طنبور و رن ڈھول وغیرہم در نہایت دلفریبی بود کہ جان ناتواں را آرام و
دل رنج کشیدہ را راحت تمام می بخشید، الغرض بشوکتے کہ لایق طرز ریاست
و شایان شان امارت بود بوقت برآمدن یکپاس و دو گھڑی روز از راہ دروازۂ
نو کہ بفرنگی دروازہ مشہور است آں نیر اعظم بہ بیت الشرف جا فرمود الحمدللہ
علیٰ ذالک ؎

اٹھ گیا بہمن ودی کا چمنستان سے عمل
تیغ اردی نے کیا ملک خزاں مستاصل

ایں خاکسار و چند اشخاص دیگر از حضار مجلس بفرط دولتخواہی بآداب تہنیت
و ادائے نذر پرداختند کہ رئیس ما بعد سہ پشت بارث آبائی داخل دارالامارہ گردید
و بخزانہ عامرۂ وجود باجود خود بایں مقام کہ گمنام شدہ بود زیب و رونق
بخشید اللّٰھم متع المسلمین بطول حیاتہ و ادم بطلنك الاعظم
ایام دولتہ آمین اندکے احوال آنجا آشنائے قلم میگردد کہ صوبۂ مذکور در
قدیم الایام مشہور از تریسترپورا بود، بسبب مرور ایام بلسان خاص و عام از
ترچناپلی اشتہار پذیرفتہ، میگویند کہ سابق بریں ملک ترچلا کہ دیو رجیم بود
و صاحب سہ سر و برادر دساسرادن قبض و تصرف می داشت و احدے از
بنی نوع انسان براں دست نمی یافت چونکہ ارشاد صدق بنیاد جناب مخبر صادق
علیہ الصلوٰۃ والسلام است کہ الاسلام یعلو ولا یعلیٰ اینجا دین متین
بدستیاری حضرت نتھر ولی قدس سرہ الذکی نوعے تقویت یافت کہ سران شیاطین
مقتول شدہ بدارالبوار شتافتند، حتیٰ کہ نشان او یعنی بت لنگ کہ کفار

بپرستش آں می پرداختند سرش از تن جدا شدہ بجائے افتاد و اندک
جسم بسر زمین فرو رفت ۔ بالائے آں چراغ مزار ممدوح تا ایں دم روشن است
اگرچہ ایں قصہ از ہنگام خرد سالی زبانی سال خوردان بگوش ایں حق نیوش می رسید
الحمد للہ اکنوں بطفیل ہمراہی آقائے خود برائے العین معائنہ نمودم، و سرکفر بچراغ
اسلام منور دیدم، قصہ ایں معنی طولانی است و بتحریرش طومارے باید، القصہ
در قلمرو کرناٹک پایاں گھاٹ بعد آبادی مدراس شہر لیست آباد و بلدے است برکت
بنیاد کہ بسا اہل دل از اولیا و علما و صلحا و مشایخ و فقرائے آزاد گنج ہستی را
دریں کنج ویران نہاں کردہ اند و بر دولت دنیائے فانی کہ سرور دو عالم صلی اللہ
علیہ و آلہ وصحبہ وسلم در حق آں فرمودہ "الدنیا ساعۃ لیس فیہا راحۃ"
پشت پا زدہ مثل نو عروسان خلوتگاہ قدم بفحوائے "نم کنومۃ العروس" بخواب
راحت رفتہ، تفصیل ایں اجمال بعد اتمام احوال شہر بقید قلم آوردہ خواہد شد
ہرگاہ ملک مذکور در سنہ یکہزار و دو صد و شانزدہ ہجری بعد ارتحال نواب
عمدۃ الامرا بہادر مرحوم تحویل اہل کمپنی شد کلکٹر شہر مسطور بخانہ شماری قلعہ
مع دیہات متصل آں پرداخت نوبت بیک لک و چند ہزار رسید و دوکان ہم ہشتم
بیک ہزار منتہی گردید ۔ قلعہ اش تا ایں مرتبہ وسعت دارد کہ زیادہ از ربع آبادی
دراں گنجائش پذیرفتہ حتی کہ کوہ بلند کہ موسوم بکوہ تاپکان و بآں سو بعض کرشمہ
ولی معلی نمایان است محیط شدہ و استحکام دارد و بقول نواب آصفجاہ ثانی یعنی
نظام الملک نظام الدولہ سید احمد خاں بہادر ناصر جنگ شہید علیہ رحمۃ اللہ
الوحید ناظم ملک دکن لبد سکندری خطاب یافت، قصہ اش اینکہ در عہد
تسلط نواب شمس الدولہ حسین دوست خاں بہادر غضنفر جنگ عرف چندا صاحب مرحوم

بر نواب جنت آرامگاه که دراں ایام مخاطب بسراج الدوله بهادر منصور جنگ بود عرصه مقاومت تنگ آمده بحضور نواب معلی عرض کرد و اعانت خواست ازانجا عنایت نامه درجواب صدور یافت و برجبینش بدست خاص بدین عنوان زیب تحریر شده که مثلا قلعه از موم باشد و قلعدار از صنف اناث و حربه اش از سوزن میتواند شش ماه قلعه را بحفاظت باید داشت چه جائے آنکه مثل شما بهادر و بهادر زاده و قلعه ترچناپلی که دم سد سکندری می زند بدست باشد و فوج فیروزی درصدد اعانت می تواند سالهاے سال محفوظ باشد انتهی کلامه"۔

آبادی خوب است و طرح باغات و عمارات مرغوب فقط باغات سرکار شده قطعه، مثل مرتضی باغ و حیدر باغ و حسن باغ و نهر باغ و منور باغ و انور باغ و امیر باغ و باغ نجیب الله خاں و باغ معتبر خاں و سنگار باغ و امثال آنها درنهایت خوبی و سرسبزی است و عمارات قدیم و جدید هم قریب منزل باشد همچو جهاں نما که بکمال ارتفاع است و تمنای سرسائی تا گنبد خضرا میدارد و خلیفه محل و روشن بنگله و محل فرش باناتی و چکی ولاسم که بناے قدیم راجگان بود باوجود امتداد ایام درغایت استحکام است و عمارات زمانا هرگز بدرستی آں نخواهد رسید، مساجد درون و برون قلعه هم قریب بست منزل خواهند بود علی الخصوص مسجد محمدی سنگ بست بنا کرده نواب جنت آرامگاه باهتمام قطب الدوله حسن علیخاں جاگیردار بندر مچهلی پٹن که دراں ایام درحضور نواب معلی علاقه میداشت بمنتهاے صفوت

و مضبوطی و خوش قطعگی است کہ معمار عقل بتوصیفش تر زبان و بصحن آں حوض عریض و طویل است کہ افزوں از مضاعف دہ دردہ باشد و فوارہ دراں جوش می زند و ہجوم ماہیان عجب جلوہ میدہد مدرسہاے دو منزل گرداگرد آں بلطفے مرتب گشتہ کہ مشرف است بسیر و تماشاے در دارالامارہ و چوک و شارع عام بحسن اتفاق فرودگاہ راقم بمدرسہ گردید و کیفیتے بہم رسید کہ بعونہ تعالی بیک جانب بیت اللہ و بجانب دیگر دارالامارۂ رئیس دین پناہ کہ ہم نفع دین یعنی ادائے نماز پنجگانہ بجماعت و ہم فائدہ دنیا یعنی اتصال از دولت سراے ولی نعمت کہ ذریعہ رفاہ حال و مآل است و ضمناً بسبب قربت شاہراہ وغیرہ بمضمون ؎

ہوتا ہے ڈھلے دن سے تماشا گجری کا

سیر و تماشاے ہر قسم موجود او تعالیٰ درجلد وے ایں سلوک کہ بے خواہش راقم اتفاق ہمراہی افتاد و ہیچ امر لب کشائی نمی کند، برکات دارین بریئس ما نصیب فرماید و بشجر وجود باجود او از ہمیں ثمر نورس دولت بارور نماید ؎

ایں دعا از من و از جملہ جہاں آمین باد

بیرون قلعہ دو رود عظیم الشان است یکے موسوم بکاویری و دیگرے بکولرم و میان دو آبہ دو شہر مختصر است اولا مسمی بسرینگ و ثانیا بجھکیسر کہ معبد عام ہنود است و دریں ملک آں را بجائے سومنات و بنارس میداشند۔ تعریف بتکدہ ہاے مذکور آنقدر زبانی ہر فردے از ہنود شنیدہ ام کہ خارج از بیان است ازانجا کہ محبت اسلام بوقتی بممانعت ایں معنی می پردازد قلم انداز نمودم کہ بجز

محنت حصولے نیست، معہذا بہ تحریر احوال مفصلش ابنائے روزگار کہ بدگمانی و افترا جزء ایمان آنہا شدہ است باین معنی متہم خواہند کرد کہ راقم نیز بتماشائے آں پرداختہ باشد عیاذاً باللہ بفضل ہادی برحق و موفق مطلق ایں خاکسار از ایام طفلی گاہے باین سیر و تماشا قدم بر نداشت بلکہ از اکثر منہیات اعراض کلی دارد او سبحانہ تعالیٰ بایں خاکسار و جمیع مومنین توفیق خیر عطا فرماید و از امور مخالف شریعت غرا تجنب دہد۔

الحال شرح آسودگان نامور اینجا و شطرے از احوال برکت مآل آنہا برقم می آرم و عمر گرانمایہ دراں صرف می کنم تا بمودلے عند ذکر الصالحین تنزل الرحمۃ" کسب رحمت نمایم و از دل رنج کشیدۂ خود دفع زحمت نمودہ یادگار عظیم بجہان فانی باقی دارم چنانکہ بابائے عاشقاں علیہ الرحمہ والرضوان میفرمائیم

بماند سالہا ایں نظم و ترتیب
زما ہر ذرہ خاک افتد بجائے
غرض نقشے است کز ما یاد ماند
کہ ہستی را نمی بینم بقائے
مگر صاحبدلے روزے برحمت
کند در کار ایں مسکیں دعائے

سرآمد اولیائے ایں بلاد حضرت تہتر ولی قدس سرہ الزکی کہ نام نامیش سید بابا مطہر الدین سرمست طبل عالم است ساکن استنبول دار الخلافت روم و از حکام آنجا بود۔ القابش بمتابعت اسمائے حسنی نبود و نہ رسیدہ ہنگام ورود ہفتصد مرد پالکی نشین بجلو داری ہمراہ رکاب فیض انتساب می داشت حسب ولایت

بود که نسبش بدرجهٔ هشتم منتهی میشود بجناب هدایت مآب امام چارمین سرور ارباب تمکین سید الساجدین حضرت امام زین العابدین علی جده و علیه التحیة والثنا که بقوت دین متین بکفر این ملک بشکست فاحش پرداخت و غلغلهٔ کرامات و بزرگی در ستش جهت بلند آوازه ساخت خرقهٔ ارادت از ... [1] مرید حضرت شیخ شهاب الدین سهروردی قدس سره الزکی پوشیده و بوقت بازیابی بحضور احکم الحاکمین بپانزدهم رمضان المبارک ۷۷۶ھ ششصد و هفتاد و سه هجری بعمر مقدس جناب وسیله و حامی ما در هر دو سرا اعنی رئیس المحبوبین علی جده و علیه التحیة والثنا در رسید، چنانکه تاریخ وفاتش اینست ؎

ظهور مظهر حق نور سید الثقلین
شه مظهر دین طبل عالم کونین
سوال سال وفاتش نمودم از هاتف
جواب آمد از عرش نور نور المبین
۷۷۶ھ

اگرچه از ادنی تا اعلی بزبان او قایل نه صد سال اند - و بعض مجاورین باثبات این معنی از چندکس بمناظره بلکه بمجادله پرداختند حالانکه تکرار آنها خلاف واقع است و غلط محض، القصه اگر بتفصیل کراماتش پردازم دفترے باید تا درین پرکالهٔ کاغذ چه رسد، گنبدش بیرون قلعه از دروازهٔ [1] نو که اتصال دارد و باطراف تا مد نظر شالی زار جلوه میدهد که نظاره اش انظار را نضارتے می بخشد و عروس کالوه [2] که جدولے است از نهر کاویری بپایئین

---

[1] "که بفرنگی دروازه مشهور است" این فقره در نسخه قلمی درج شده است

[2] کالوه [illegible] لفظ تامل است که معنی جدول است در اصل یا منسوب است.

دروازہ بیروں جاری است، احاطہ درگاہ آں مرد خدا وسعتے دارد کہ قبہ شریف و چہار نشیمن فقرا و سرا و در عقب مسجد وچشمہ وگرد و پیش کثرت قبور و صحن پہن و بر در دو نقار خانہ یکے ازاں میاں خاص و دیگرے بعلاقۂ نواب جنت آرامگاہ گنجایش پذیرفتہ، اندرون گنبد چہار قبر است اول تربت آنجناب و ثانی مرقد حضرت شمس گویاں کہ خواجہ تاش یعنی مرید یک پیر و از ہمراہیان بود کہ گرد ہر دو مضجع تحجیر برنجی است کہ براں از کار نقرئی مزین شدہ و بپائین مزار عبدالرحمن بھنڈاری یعنی تقسیم کنندۂ بخشش فقرا و گور ماما جگنی کہ دختر راجہ بود بخلوص اعتقاد بخدمت آں ولی اللہ شرف اسلام پذیرفت، و بہ پہلوئش طوطی دفن یافتہ کہ آنحضرت با دختر مرقوم پرورش می فرمود۔

حضرت سید فتح اللہ لوری علیہ رحمۃ اللہ الباری بالائے خندق

بپایہ دیوار قلعہ مدفون است و برائے نمایش بقدر یک ونیم دست قبر او اندرون برج بطاقچۂ ترتیب دادہ اند و گذرگاہ در آب مذکور یا بر دیوار کہ بقدر یک دست عریض است واقع شدہ و برسائی تا آنجا ہنگام برشگال کہ خندق از آب لبریز می باشد مشقت و دشواری است، قصہ آں سید بزرگوار چناں مستفاد گردید کہ زمانش طویل است، بعضے گویند کہ معاصر ولی ممدوح است و بعضے متاخر ازاں در ہر صورت پیش از بنائے قلعہ دراںجا مدفون شد، بسبب بعد زمانہ نشان قبر او چناں محو گردید کہ مضمون آیہ فخیمہ کان لم یکن شیئاً مذکورا صادق آمدہ ہرگاہ برائے تیاری قلعہ کہ بار سیوم پایہ دیوار کندہ شد بسبب صدمۂ بیل بجائے گل گل آں خونیں پیرہن گل کرد، کفرۂ فجرہ بشدت قساوت قلبی از کارکن تا کارفرما باوجود کار نمایاں ہیچ محض دانستہ دیوار برپا کردند و آں خفاش طینتان

از انجا بعادت معہود چوں اہل شام بشام رفتند۔ وقتیکہ طلوع صبح شد پایہ منہدم دیدند و برپا کردند و تا ۳۰ روز بمضمون ؎

ہے شام کفر کو اسلام کے سحر پہ ہجوم

ہموں آتش در کاسہ موجود بود یعنی بغلبہ کفر علی الرغم تا ۳۰ روز در استحکام پایہ خون جگر می خوردند و دیوار مقصود را بانہدام کلی معائنہ می نمودند بریں حال شعر آزاد مناسب افتاد ؎

مپندار از ضعیفاں کار سنگیں بر نمی آید
کہ کوہے میشود صورت پذیر از خامۂ موے

ناچار راجۂ آں وقت کہ از قوم راچیوار موسوم بوجی رنگ چگہ ناتھ نایک بود بعجز تمام حاضر شدہ نیت کرد کہ اگر دیوار برپا شود بنائے قبر آنجناب سازم و زمین برائے مصارف آنجا گذاشت نمایم، چونکہ عجز مقبول دلہا بلکہ پسندیدۂ جناب کبریا تعالیٰ شانہ است از ہماں شب افتادن دیوار بموقوفی درآمد و باداے ہردو شرط پرداخت، در عالم رویا از سلسلۂ فقر و نام و تاریخ رحلت اطلاع بخشید بدوازدہم شہر رجب المرجب عرس اوست چنانکہ امسال راقم سطور شریک فاتحہ بود، میگویند کہ سید ممدوح قلندرے بود از طریقۂ سہروردیہ و خدمتگذاران مقبرۂ او فقرائے سلسلۂ جلالیہ ہستند، اظہار آنہا چنین است کہ ہم مشرب خود بود واللہ اعلم، بہرحال رجوع ہمہ سلاسل بوساطت جناب شاہ ولایت شیر بیشہ کرامت سیدنا امیر المومنین علی مرتضے کرم اللہ وجہہ الاسنے بجانب جناب سید العرب والعجم صلی اللہ علیہ وآلہ وصحبہ وسلم است و مقصود از بیعت بہر طریق حق کہ باشد وصول الی اللہ است و بس کہ الطرق الی اللہ بعدد

انفاس الخلایق" جناب ولی کامل مرزا عبد القادر بیدل علیہ الرحمۃ کہ بدو واسطہ اوستاد جناب اوستادی و قبلہ گاہی روح اللہ روحہ الزکی است می فرماید ؎

سیل ہر رہ کہ رود روے بدریا دارد

غرض سید سلاسل و طرق طریقۂ علیہ قادریہ است کہ سلسلۂ خداوندِ ما سلطان الاولیا بود علی جدہ و علیہ التحیۃ والثناء و ہمہ اولیا و اہل سلاسل فیض یاب مایدۂ نعمت آنجناب اند تا روز جزا اگر کسے دریں شک آرد و در حق آنجناب حرف سبک بر زبان گذارد بیقین باید دانست کہ آں بے سر و پا از جادۂ ہدایت ہزاراں مرحلہ دور است و بدست ضلالت رنجور" اللّٰھم نبھنا عن نومۃ الغافلین" او تعالےٰ بحسب تمنائے قدیم و آرزوے صمیم ایں خاکسار کہ بظاہر نیز طالب سلسلۂ بیعت سراسر برکت اوست بزودی رساناد اگرچہ نقش غلامی راقم سطور کان اللہ لہ فی کل الامور با جناب تقدس انتساب بوقتیکہ چہار ماہہ بشکم مادر بود بثبوت رسید و متحقق گردید یعنی حضرت والد ماجد مغفور ملاء اللہ قبرہ بالنور از بزرگے درباب ولادت استخارہ کنانید بفضل قادر حقیقی در عالم رویا چناں معاینہ شد کہ شخصے می فرماید خلاق مطلق فرزند عطا میکند باید کہ در غلامی جناب عبد القادر سپارد و بایں اسم مسمی سازد، آئندہ فرزند مذکور احتیاط ایں معنی دارد کہ با احدے از لفظ غلام خود را مخاطب ننماید - بحول اللہ تعالےٰ و قوتہ ایں خاکسار کہ اکنوں قریب چہل سال رسیدہ و از بد و شعور بصدق دل در زمرہ غلامی جناب شاہنشاہ اولیاء علی جدہ و علیہ التحیۃ والثنا کہ ہمہ وجود توسل و اعتماد کلی دارد ثابت قدم است و خلاف حکم بعمل نیاورد، آئندہ ہم بعون اللہ تعالےٰ و حسن توفیقہ عزم بالجزم دارد کہ از پادشاہ ہفت اقلیم ازیں لفظ مخاطب نشود ؎

ز ہول این و آں معجز چہ می ترسی قوی دل شو
کہ داری در دو عالم محی دیں مشکل کشا پیرے

حضرت شمس پراں علیہ الرحمۃ والغفران ہم مشرب و از ہمراہیانِ حضرت نہر ولی بود، اندرون قلعہ بجانب کوجر گنٹہ بہ بست و ہفتم رمضان المبارک در انجمن خاک شمع ہستی خود را افروخت وجہ تسمیہ آنجناب بدیں منوال زبان زد خلایق است کہ بزور کرامت قوت پرواز تا خورشید می داشت لہذا بایں اسم شہرۂ آفاق شد و میتواند شد کہ حق سبحانہ تعالےٰ بخاصان درگاہ خود ایں قدرت عطا فرمودہ است، چنانکہ خواجہ میر محمد درد کہ احوالش بالا گذشت می فرماید ؎

ملک میں ہے نہ یہ قدرت نہ وحش و طیر میں ہے
مرا یہ دل ہے کہ دونوں جہاں کے سیر میں ہے

شخصے سست اعتقاد کہ قول او معتبر نیست می گفت کہ بسبب برہنگی نامش برہنہ بود و بزبان عالم بشمس پراں مشہور شدہ انتہی گفتار او محض افترا است زیراکہ آں بزرگوار سالک بود و بتکلیف شرعی مقید چگونہ مثل مجاذیب بحت و مجانین صرف عریاں باشد فافہم گنبدش مختصر با مسجد بنا کردۂ نواب شمس الدولہ بہادر مرحوم است و روبروے آں چشمۂ آبی است کہ بعض جہال سراپا ضلال بزعم باطل چناں قرار دادہ اند کہ ہر کس دراں غسل نماید سید میشود چنانکہ چند اشخاص اینجا ازیں حرکت پُر جرم و خطا خود را در زمرۂ سادات شمار می کنند و منبع فسادات گشتہ از روے حدیث شریف ہدف لعنت می شوند نعوذ باللہ من ذالک، حضرت ملا جامی قدس سرہ السامی می فرماید ؎

من ندانم کہ با نبی و علی ایں چہ گستاخی است و بے ادبی

حضرت سید عبدالوہاب علیہ الرحمہ عالم باعمل و مرد اکمل بود مدفون
است بر عروس کالوہ در افواہ عالم نام گرامی او بتقدس و کمال جاری است
اعلی کرامتش تا حالت تحریر این قدر باقی است کہ اگر کودن طبع تا چہل پنجشنبہ
خاک پاکش را آشنائے زبان کند، بلادتش مبدل بذکاوت میشود و از علم بہرہ
می یابد چنانکہ اکثر تجربہ کاران بکرات و مرات پیش این طالب علم باظہار آں پرداختہ
اند، حضرت ممدوح از اولاد صحیح وسیلتنا غوث الوری علی جدہ وعلیہ التحیۃ والثنا
بود و اوستاد شاہ فیض اللہ و شاہ نصیر الدین علیہما الرحمہ کہ احوال آں ہر دو
مقدس بہ تحریر خواہد آمد بششم ماہ شوال المکرم جاں بجان بخش سپرد۔

حضرت شاہ فیض اللہ قادری علیہ رحمۃ اللہ الباری ساکن شہر لکھنو
بسمت راہ پتور در تینور کہ دیہے است میان شالی زار آسودہ، وگنبدے
دارد کہ مدفنش بقبر یک مینار مشتہر شدہ حالانکہ بر قبہ اش مینار نیست بلکہ
مسجد آں احاطہ منارہ بلند دارد، صفائی صحن و سایہ درختان وچشمۂ آب
و قطعۂ باغ در نہایت خوبی و لطافت است کہ نظارہ اش دل را راحتے می بخشد
بیقین می دانم کہ در مقابلہ این آبادی ہیچ مکان چنیں دلکشا نیست، میگویند کہ
شاہ موصوف اہل دل و صاحب اعمال و دعوت بود کہ ہرگاہ بر سفال آب نارسیدہ
نقشے مرتب کردہ اندک گردش می دارد، حکام کارفرمائے آنجا چوں گردباد سرگرداں شدہ
بہوائے آں حاکم باطن ہمچو غبار شوریدہ حال می رسید و از سرگذشت سرگردانی
آگاہ می گردانید، در ہماں حالت برآمد امور حاجتمنداں می فرمود، این ہم مشہور است
کہ بمجرد ورود دریں جا داخل گنبد حضرت ولی معلی گردید و در عرصۂ قلیل بنہایت

فیض باطن رسید از مدفنش آثار زیارتگاہ مردان خدا معلوم میشود و دل را کششے
می کند، آخرکار ہفدہم رمضان المبارک صایم دیدار معشوق حقیقی بودہ راہ دارِ نعیم
پیمود و بشربت لذت اصلی افطار نمود ۔

شاہ نصیر الدین علیہ الرحمہ از سلسلۂ خلفائے نامی حضرت ولی معلی
بود و صاحب شغل و عبادت بہ بستم شہر ربیع الآخر از کالبد جسمانی آزاد گردید و
بیرون احاطہ گنبد شریف بخلوت سرائے خاک آرمید ۔

سید فرید الدین شہید علیہ رحمۃ اللہ المجید جانب جنوب از قلعہ
بفاصلہ سہ میل از مدہرا[1] دروازہ در کاکا[2] توپ از جلوت کثرت در خلوت وحدت
در رسید احوال برکت مآلش بریں نوع برکرسی شہود جلوہ گر می کنند کہ مرد عمدہ
بود و روزگار پیشہ در عین دنیا بمضمون ؎

دل تیرہ اپنے کو روشنی بفروغ شعلہ عشق دے
کہ یہ جانتا ہے پس از فنا کہ لحد پہ تیری چراغ ہو

کلبہ تار خود بشمع معرفت روشن میداشت، آخر الامر بحمایت دین متین از دست
کفار لعین بمظلومی قتیل شد تا ایں مرتبہ کہ تنش را از تیغ جفا پارہ پارہ کردند۔
و اعضا از ہم جدا نمودند ازانجا کہ الا ان اولیاء اللہ لایموتون واقع است
باندک زمان تنش بر حالت اصلی درآمد، با فاقہ قلیل بدوازدہم شہر ذی قعدہ آں شہسوار
معرکہ شہادت بحریم وحدت بہ سرخروئی ابدی فایز گردید و غلغلہ بزرگی خود را بچار
سوے آفاق بلند آوازہ گردانیدہ، جناب بابائے عاشقاں افاض اللہ علینا برکات
انفاسہ خوش گفتہ

---

[2] Kakatope [1] Medurai (R.S.)

در عمل کوش و ہر چہ خواہی پوش

تاج بر سر نہ و علم بر دوش

منجملہ کرشمہ شہید ممدوح اینکہ کوہچۂ از گنبد او اتصال دارد، و آب شیریں ازاں تراوش کردہ در قدحہاے سنگین کہ درانجا کندہ اند جمع میشود، بمقامیکہ گذر آب است اکثر اہل حاجات خصوصًا عورات براے حصول مراد بتوسل ایں مرد شہید درانجا می روند و بکمال طہارت دست خود دراں می گذارند، شالی تر و تازہ یا گل تر و تازہ یا برگ سبز یا ماہی زندہ و امثال آنہا ازانجا بحسب مقصود بر می آید۔ و آں را شگون و موجب برآمد مدعا میدانند و بفضل کارساز حقیقی مطلب حاصل می گردد۔ دریں ولا مقام مذکور زنداں خانہ سولجراں مقرر یافتہ آناں از جہالت و ضلالت ازلی بر جاے صدر بے طوریہا شروع کردند، و دستہاے نجاست آلود دراں گذاشتند، و بعض کساں امتحان کرشمہ آغاز نہادند، ازاں زماں آمد آب بہ نہایت قلت رسیدہ و گل وغیرہ کہ بحاجتمنداں ہم دست می شد، موقوفی درآمدہ چوں رئیس ما باعتقاد درست فائز آنجا شد تا اقامت ہر روز آب خاصہ ازانجا موافق خواہش می رسید و ازہماں زلال کہ رنگ و مزہ شیر و شکر داشت سیراب می گردید۔

حضرت چاند مستان علیہ الرحمہ والغفران از گروہ طیفوریاں در وقت خود صاحب مقام بود کہ باقتباس کرامتش اگر ماہ تمام ہلال آسا گشتہ دریوزہ گری کند سزا است، بسلخ ذی حجہ از دار فنا رخت اقامت برداشت و مستانہ وارنجا ذبۂ محبت مولے بوطن اصلی شتافت گنبدش قریب گنبد ولی معلے است، احوال چند بزرگاں کہ بہ تحریر آوردہ ام بزبان آنہا زیادہ از یک صد و پنجاہ سال نگذشتہ باشد

سید زین العابدین علیہ الرحمہ در نبیور مدفون است از زمانِ

رحلتش با حدے اطلاع نیست، قصہ ظہور آں مرد خدا اینکہ قیدیاں کہ در مواخذہ دزدی و خونریزی بزنجیر آہنی زیور پوش اند و از حکم انگریز بر تیاری راستہا مامور، چنانکہ پیش از ہفدہ سال بجائے کہ اکنوں مرقد نور بارش نمایان است بآراستگی راہ می پرداختند کہ ناگاہ از بے ادبی تمام گل صفا بپا بوس آں فرزند شہید کربلا علیہ التحیۃ والثنا رسیدہ بجاے عرق فوارہ خون برآورد چوں خاک ازانجا برداشتند شخصے را یافتند کہ بلباس سفید بخواب راحت است و بعض جابخون تازہ آلودہ شدہ، خلقے از کمال تعجب بتماشاے او چوں مگس بر شہد ہجوم آوردند دراں میاں صفدارے یعنی صوبیدارے بود از علاقہ پیشین انگریز بخلوص عقیدت بہ بناے مقبرہ پرداخت و بعالم رویا از نام وے اطلاع یافت الحق مدفنش مقام دلکشا است و رواں آسا، جناب حافظ شیرازی قدس سرہ الزکی می فرماید ؎

رقیب درگذر از عاشقاں مکن نفرت
کہ ساکنان در دوست خاکسارانند

روز وفاتش متحقق نشدہ ہر کس بزیارت او مستفید شود و باداے فاتحہ می پردازد

سید کریم محمد قادری عرف حضرت صاحب علیہ الرحمہ از اولادِ حضرت شاہ صبغۃ اللہ[1] نایب رسول اللہ قدس سرہ بود کہ بسا اوقات جنت آرامگاہ ازاں سید عالی درجات اعانت می خواست و بہ جبہہ او پناہ می گرفت، سیما در ہنگام تسلط نواب شمس الدولہ از تائید آں بزرگوار کہ کمک بزرگاں نمونہ فضل فاعل حقیقی است نواب موصوف فتح و ظفر یافت، بتاریخ ہفدہم

[1] در مدینہ منورہ در سال یکہزار و پانزدہ ہجری وفات یافت۔

شوال المکرم وداع دنیا نمود و اندرون قلعہ متصل مسجد نواب فردوس مکاں
بخاک آسود۔

علیم اللہ شاہ قادری ملقب ببرہنہ شمشیر در عنفوان شباب
حالت جذب داشت ورثہ اش بملاحظۂ پریشان حالی و سرگردانی اورا بحجرہ
مقفل میکردند، باوجود بندش دروازہ غائب می شد و بگنبد حضرت نہرولی
حاضر، بعض اوقات مار بوقت خواب بر سرش سایہ فگن می بود و زخم شمشیر برو
کار نمی کرد۔ و ہنگام پیرانہ سری باوجود ناتوانی بقوت باطنی بر پہلوان قوی حملہ
آوردہ بقفا خوابانید وچوں سنگ از کوہ غلطانید، بہ بست و ہفتم شہر
مبارک ربیع الاول سنہ یکہزار و دو صد و سہ ہجری از جہاں رفت، گنبد
مثمن مختصر او قریب عروس کالوہ واقع است۔

شاہ امام الدین قادری سید عالی خاندان و از مشایخ
خوش اطوار بود بششم ماہ رجب سنہ مذکور از دنیا رخت ہستی بر بست و
اندرون قلعہ متصل مسجد مسطور مدفون گشت۔

شاہ رحمت اللہ قادری از جملہ سادات و مشایخ نامور بود
بتاریخ بستم ماہ گذشتہ برحمت حق رسید و مقابل مقبرہ مسافر شاہ بسلک ثری آرمید۔

سید شاہ عبدالرحیم قادری کہ خاکساری پیشۂ او بود بمصداق
اطلبوا المعالی بالھمم المعالی ہمت او بلند اندیشہ او با وصف قلت معاش
بمضمون ؎ ہرچہ داری صرف کن در راہ او
لن تنالوا البر حتی تنفقوا
نقش صفحۂ دل میداشت، شب زندہ دار و دمے بے عبادت نمی گذاشت پیش از

نوزدہ سال بطریق سیاحت فایز مدراس شدہ چندے اقامت نمودہ بود ازانجا که خداوند طفلی راقم بفحواے کلام برکت انتظام جناب باباے عاشقاں علیہ الرحمہ والرضواں ؎

خورشش دہ بہ کنجشک و کبک و حمام
کہ یک روزت افتد ہماے بدام

خدمت دلہا موجب زاد آخرت میدانست بوساطت اوستاد قدیم خود یعنی جناب والد ماجد مغفور ملا اللہ قبرہ بالنور دریں اوان محبت فقرا و خدمتگزاری آنہا بہ جناب مغفور ختم بود، بجوشش خاطر بہ تعظیم و توقیر ملاقات فرمود و ضیافت فرستاد و مبلغ دو صد روپیہ بے خواہش شاہ ممدوح تواضع نمود چونکہ بمضمون ؎

ہمت بہ ہیچ مرتبہ راضی نمی شود
یک جا قرار نیست سپہر بلند را

متحقق است، در عرصہ چہار روز زر مذکور بہ تقسیم محتاجین برداختہ بے زاد و راحلہ بجادہ مقصود پیمود، و بعد یک سال در ماہ جمادی الاولی برفیق اعلیٰ پیوست و متصل مسجد محمدی بمحاذی سکونت گاہ خود مدفون گشت۔

خاکی شاہ از مریدان سلسلۂ حضرت صبغۃ اللہی مشتہر بکمال تقدس بود تا ایں مرتبہ کہ جماعہ حیواں ازاں انسان انست میداشت، و ہنگام تناول طعام زاغاں شریک خوان او می شدند، الغرض درویش بے نفس بود و مخمر بخاکساری، بہ ہشتدہم صفر سفر گزین عالم باقی گردید، و طایر روح را بہواے محبوب حقیقی پرواز کنانید۔

خواجہ امین الدین چشتی سید گرامی خاندان واز قدماے مشایخ ایں شہر بود نواب جنت آرامگاہ وغیرہ با او الفت می داشتند و بسلوک و مراعات می پرداختند بدوازدہم ذی حجہ ازیں عالم محمل سفر بربست و در دہم ناگہ مالہ

در جوار پدر خود خواجہ معروف کہ مرد بزرگ بود مدفون گشت۔

خواجہ احمد شاہ حسینی چشتی ساکن صوبہ محمد آباد بیدر کہ از نسل سلطان احمد بہمنی بود و سلسلۂ نسب مادری او بنوعے جانب حضرت سید محمد حسینی گیسو دراز الملقب بشاہباز بلند پرواز خواجہ بندہ نواز قدس اللہ سرہ العزیز می رسید، مرد عالی نسب و فقیر گرامی حسب بود قناعت و توکل وا نزوا را بحدے رسانید کہ زبان در وصف او لال و خامہ سر بریدہ بشرح ثابت قدمی او پامال، زیادہ از عرصہ بست سال است کہ بر فتح پہاڑی سوار شد و تا دم واپسیں فرو نیامد، چونکہ خواجہ ممدوح بپاس خرقہ درویشی فدائے آل عبا بود و محو محبت ابنائے روزگار کہ تعصب و ناتواں بینی را شعار خود ساختہ اند ہیچ کس را در ہیچ حالت چہ در امور دنیا پابند عزت و خود داری باشد و چہ در کاروبار عقبیٰ منزوی و ثابت قدم ماند ناگوار مزاج شقاوت امتزاج خود ہا میدانند، بایں وجہ در حق آں مقبول بارگاہ کبریا لب بہ تبترا می کشایند و متہم بہ رفض می سازند ہر آئینہ جزائے بہتان خواہند یافت، کسانیکہ در کمال محبت و اعتقاد از آل بالتطہیر نسبت ایں امر شنیع می کنند جزائے آنہا روسیاہی است و بس جناب امام ہمام ما محمد بن ادریس شافعی مطلبی رضی اللہ تعالےٰ عنہ وارضاہ ولاحرمنا من برکاتہ و نفعنا بعلومہ کہ در شان او حدیث منیف لاتسبوا قریشا فان عالمہا یملأ الارض علما ورود یافتہ در محبت حضرات اہل بیت کرام سلام اللہ تعالےٰ علیہم اجمعین بمرتبہ محویت داشت کہ زبان بدگویاں در حق آں تقدس نشان باتہام رفض وا شد، چوں ایں معنی بسمع اشرف رسید معًا ایں بیت انشاد فرمود ؎

لو کان رفضا حب آل محمد

فلیشهد الثقلان انی رافضی

و بر وقتے دیگر بر ہمیں مضمون ایجاد نمود ع

برئیت الی المهیمن من اناث

یرون الرفض حب الفاطمیه

او تعالیٰ براقم سطور و جمیع مومنین بر مذہب حق یعنی اہل سنت وجماعت اید ہم اللہ تعالی الی یوم القیامہ و محبت و غلامی از آل باکرامت بمقتضائے بند مرثیہ جناب قبلہ گاہی و اوستادی روح اللہ روحہ الزکی ع

ازل سے معجز عاجز ہے خانہ زاد اس کا

کیا ہے ورد زباں صبح وشام یاد اس کا

عقیدت اسکی ہے دونوں جہاں میں زاد اس کا

نصیب کر اُسے یارب سدا حضور حسین

ولائے عترت اطہر انیس جانش کن

غم حسین قرین دل و زبانش کن

تادم واپسیں قائم داراد و از امور مخالف شریعت غرا و صحبت اہل عناد و نفاق و مخالف مذہب دوری نصیب کناد. چوں سال گذشتہ خبر ورود رئیس ما مشتہر آفاق گشت خواجۂ مغفور باستماع آں فرمود کہ امسال ہرگز اتفاق آمدن نواب صورت نخواہد بست شاید سال آئندہ خواہد شد، ہرگاہ دریں ولا خبر سفر متحقق گردید۔ گفت کہ پیش از وصول نواب دریں جا از حکم حاکم مطلق حضور طلب خواہیم شد اتفاق ملاقات ما دست نخواہد داد ہمچنا

بتاریخ بست و ہفتم شہر مقدس ربیع الآخر قبل از بست و پنج روز از خروج لشکر خیمۂ زندگی را بمضمون ؎

الا انما الدنیا کمنزل راکب
تراہ عشیا وھو فی الصبح راحل

از منزل دنیا بیروں نمود و بر ہماں کوہچۂ اقامت کہ از چندے بہ پہاڑی خواجہ اشتہار دارد در مکان بنا کردہ خود بمقام خاک آسود اللھم اغفرہ وارحمہ امیر خسرو دہلوی قدس سرہ الزکی می فرماید ؎

یاراں کہ بودہ اند ندانم کجا شدند
آیا چہ وقت بود کہ از ما جدا شدند

شاہ بھیکا الملقب توڑین جانوا، اوڑاوین ٹیکا فقیرے بود مسافر آزاد از گروہ بہلول شاہی کہ در ضمن خانوادہ علیہ قادریہ داخل است بحکومت رانی رانی میناچی کفار آنجا اقامتش ناگوار داشتہ باذیت می پرداختند روزے ملول و بتنگ شدہ گاوِ سنگ کہ مقابل بت خانہ بود و آنرا ہنود پرستش می کنند و بسوائی مانند ہماں سوار گردیدہ بحول و قوت محی مطلق و قادر برحق مثل گاوان زندہ بسواری خود در آورد و علف چرانید و گشت شہر نمود، رانی وغیرہا باعتقاد از شاہ موصوف دست ظلم کشیدند و بتکدہ از انجا برداشتہ آں زمین کہ بر عروس کالوہ واقع است نیاز او کردند، بدوازدہم ذی حجہ ازیں عالم رفت و بر جائے مذکور دفن گشت۔

شاہ جمال الدین حسین چشتی بیجاپوری از خلفاے حضرت

امین الدین اعلی بریں سرزمین ورود یافتہ زیادہ از صد سال است مشرب رندانہ
می داشت و از تکلیف شرعی آزاد حتی کہ ریش را بقول عوام کہ ما صدق اولئك
کالانعام بل هم اضل اند زراعتگاہ دانستہ بداس استرہ صاف میکرد اگر مریدانش
گاہے بہ تقریب نماز بمسجد می شدند قاضی آنجا زبان بطعن و تشنیع در حق آنہا
مع مقتدا می کشاد از روداد ایں حال سخت رنجیدہ خاطر گشتہ بحضورش عرض
کردند کہ از عدم پاس شریعت گرامی ہتک حرمت ما علی رؤس الاشہاد میشود
باستماع ایں معنی ساکت ماند و بعد یک دو روز بقاضی طلبید اگرچہ مشارالیہ از نام
او ننگ می داشت و تنگدل بود، بارے بمجرد طلب حاضر شد می بیند کہ شاہ ممدوح
بکمال حسن وجمال با محاسن دراز نشستہ است از مشاہدہ ایں احوال فی الحال
قاضی بسہم معذرت بر پابش افتاد و سررشتہ صبر و قرار از دست داد، باعتقاد جازم
بسلسلۂ بیعت او در رسید و مثل زنجیر حلقہ بگوش دروازہ اش گردید، شاہ موصوف
بوقت بیعت فرمود کہ اے قاضی امروز بر تو سلسلۂ مریدی ختم نمودم کہ افشائے راز
شد بعد چند روز بدویم ماہ شوال المکرم راہ ملک عدم پیمود، و بہ عروس کالوہ کالبد
جسمانی را بخاک پنہاں نمود، ازینجا است کہ خداشناساں در حق ہیچ کس بقول

سے

چوں تو می دانی کہ در دلہا خدا است
پس ترا آداب ہر دلہا رواست

لب بہ بدی نمی کشایند و پاس دلہا منظور دارند زیراکہ دل آنہا ہمچو آئینہ مصفا
است و مشرف خاطرہا بخلاف زاہدان خشک ایں زماں خصوصًا بعض نوخیزان
کہ از معرفت الٰہی رنگ و بوئے آشنائی نمی دارند و ادعاے فضیلت می سازند و
امروز در پردہ باقسام عیوب کہ اصل آں بہتان و غیبت و عیب چینی است

متصف اند ناحق بشکوۂ دیگرے زباں درازی می کنند، ہر آئینہ انجام ایں آغاز بد است و فردا عنداللہ مواخذۂ ایں اشد، ہنرور خاں عاقل می فرماید

ندارد حاصلے غیر از ندامت حرف سازیہا
زبان شمع آخر خاک لیسد از درازیہا

وفقنا اللہ وایاھم بالخیر۔

قایم شاہ سرگروہ فقرائے ایں جا از گروہ ارزال شاہی متعلق از خانوادہ طوسیہ کہ خانوادہ ہفتم است از سلسلۂ علیہ قادریہ و بواسطہ جناب مرشد زادۂ آفاق حضرت سید عبدالرزاق رضی اللہ تعالیٰ عنہ منتہی میشود و بجناب قدوتنا و وسیلتنا سلطان الاولیا علی جدہ وعلیہ التحیۃ والثنا در عین شباب از ملک ہندوستان وارد ایں سرزمین شدہ دروازہ بتکدہ تباہ نمود و شیخ فانی شدہ بہ ہفدہم ماہ صفر المظفر سنہ یکہزار و یکصد و نود و شش ہجری سفر گزین عالم بالا گشتہ در مکان وَرُوْرْ بہ تحت الثریٰ جا فرمود۔

منصف شاہ سہروردی کہ در ہنگام حکومت منگارانی رنہہ بُت را بقوت باطن چناں زمیں گیر نمود کہ بزور ہزاراں کس از جائے خود جنبش نمی یافت، ہرگاہ جماعۂ ہنود مع کارفرما بعجز و زاری بخدمت او ملتجی شدند یک تار رشتۂ خام براں بستہ از حرکت آلۂ تناسل از انجا بر کشید بدوازدہم ماہ مبارک ربیع الاوّل ازیں خاکدان درگذشت و بسمت کالوہ مذکور دفن گشت۔

اتفاق شاہ فقیر شاہ تاج فراق بفاصلہ دو کروہ از فتح پہاڑی مدفون است، نواب جنت آرامگاہ از و اعتقاد میداشت و بسلوک می پرداخت، چنانکہ بر مکانش از جانب سرکار نواب ممدوح مسجدے تعمیر یافت۔

ولایت شاہ مرشد مسافر شاہ از فقرائے مشہور اینجا است بہ بست و ششم ماہ مقدس ربیع الآخر بہار زندگی او آخر شد و مقبرہ اش براہ وردور واقع۔

میندا شاہ فقیر بے نفس بود از سلسلۂ چشتیہ، حشمت دنیا و مافیہا را ناچیز محض میدانست و بعض خرق عادات ہم ازو بوقوع آمد بہفدہم شوال المکرم دنیا را پدرود نمود و در قریہ ورگنلے آسود۔

سید جلال کدری از فقرائے آزاد نامور قدیم ایں دیار بود از سلسلۂ چشتیہ نظامیہ نواب جنت آرامگاہ و نواب فردوس مکان اکثر بزیارتش می شدند بتاریخ بستم ذی حجہ داعی اجل را لبیک گفت و درراہ گنبد ولی معلی بتہ خانہ خاک خفت۔

محی الدین سرمست از سلسلۂ مذکور فقرائے قدیم اینجا بود مکانش منجملہ ہفت مکان متعارف فقرائے آزاد است۔

ہنتاب شاہ شیرازی سہروردی از اولاد حضرت خواجہ شمس الدین حافظ شیرازی قدس سرہ الزکی صاحب باطن بود و در حالت سلوک نوعے جذب می داشت، نواب رحمت مآب بحالت زندگی آں مرد راہ خدا بر زمین علاقۂ او مکانے بنا کرد و چیزے بخدمتش ہدیہ فرستاد و استماد نمود زبانی بسا اشخاص بزرگی شاہ معلے و استغنا و توکل و توصیف گوشہ گیری شنیدہ ام۔ بپانزدہم صفر المظفر ۱۲۲۲ھ یکہزار و دو صد و بست و دو ہجری از سرائے فانی بعشرتکدۂ جاودانی نہضت نمود و بر زمین علاقہ خویشتن کہ بپتور است آسود، مسجد حاجی

ابراہیم کہ حضرت ولی معلی ہنگام ورود از وطن خود در ہمیں جا نزول اجلال فرمودہ بود بیرون دروازہ نو در راہ وَرُود واقع و سبزگاہ است کہ بہرطرف چشم واکنند سبزہ زارے جلوہ میدہد، در صحن آں اکثر عرب مدفون شدہ اند زبانی بیشتر اشخاص بگوشش رسید کہ دریں قبور بسا اہل دل اند کہ بعض صلحا را بوقت شب درانجا رویت آنہا نصیب شدہ است، بیرون مہرا دروازہ مقبرہ الیست کہ قبور از ہزاراں تجاوز نمودہ بدرجہ لک بلکہ زاید رسیدہ باشد، اگرچہ بآبادی بندر چینا پٹن یعنی مدراس و بہارس نگر یعنی بندر میلاپور مقابر کثیر اند لکن چنیں گورستان طویل بنظر نیامد، و میگویند کہ دریں مقام ہم بسے مردانِ خدا آسودہ اند و امکان دارد، چوں دریں مقامات اتفاق گذر افتد عبرتے دست میدہد و دل را رقتے پیدا میشود، آخرالامر بر اہل حیات را ہمیں منزل درپیش و از نشتر اجل سایر ذی روح دل ریش، عارفے می فرماید - رباعی

اے دل بیقیں داں کہ جہاں جائے فنا است
غم خوردن بیہودہ دریں عین خطا است
چنداں کہ نظر کردم و دیدم چپ و راست
یاراں ہمہ رفتند کنوں نوبت ما است

چوں موج دست بہم زدن سودے ندارد و ہمچو شور دریا نالہ و فغاں برداشتن منفعتے نمی دہد، اولی آنست کہ از غفلت و محبت دنیا پہلوتہی کردہ از حسن اعمال توشۂ آخرت باید نمود و در تلاش گوہر مقصود کہ معرفت مولی است صرف نفس باید فرمود، چنانکہ خواجہ میر درد کہ ذایقہ چشش نعمت الہی بود می فرماید

بے فائدہ انفاس کو ضائع نہ کر اے درد ہر دم دم عیسیٰ ہے تجھے پاس نہیں ہے

از ملاحظهٔ کثرت مقابر مضمون این شعر متیقن شد ؎

در عالم مرگ بیم تنهائی نیست

یاران عزیز آں طرف بیشتر اند

معهذا یعنی سوائے بزرگان ممدوح اکثرے از اہل دل و صلحا دریں خطه تابناک آرمیده اند که از نام و نشان شاں کسے آگاهی نمی دارد، دریں وقت شعر جناب قبله گاهی و اوستادی روح الله روحه الزکی مناسب حال بیاد ایں عجز خصال آمد ؎

بزم ما در مژه برهم زدنی وقف فنا است

تا بصد عمر ابد جلوه جاناں باقیست

احوال شهر مع اوصاف گذشتگاں بتسطیر درآمد، اکنوں روداد حضور بطور روزنامچه به حیز عبارت می آرم تا هرکس از امور خیر و آئین ریاست جناب خداوندی مطلع شود، و بنده دل در حق ماه منور ما که سراج روشن دولت بل نیر اعظم فلک خاندان الوری است بدعاے تزاید عمر و دولت پردازد، بغره شهر رجب المرجب روز شنبه بوقت بلند شدن یک پاس روز خود بدولت و اقبال مع برادر والا اختر بسواری نالکی سبز بزیارت مزار شریف حضرت نتهر ولی قدس سره الزکی از راه دروازه نوبتان و تجلی جلوه افروز شده باداے فاتحه پرداخت و غلاف گل و چند صد روپیه بخلوص عقیدت نیاز آں مرقد مقدس ساخت، بعد فراغ ازاں بر تربت جد اعلاے خویش اعنی امیر الهند نواب والاجاه عمدة الملک آصف الدوله محمد انور الدین خاں بهادر ظفر جنگ سپه سالار فرمانرواے قلمرو کرناٹک که به بست و نهم ماه مبجل ربیع الاول سنه یکهزار و دو صد و ده هجری بحکم حاکم حقیقی از حکومت دنیا عاری گردید۔ و بعد وفات ملقب بنواب جنت آرامگاه شده، چشم روزگار

روز شنبه
۱ رجب
سنه ۱۲۴۹ھ
مطابق
۱۵ نومبر
سنه ۱۸۳۳ع

چنیں امیر با توفیق و منبع حسنات و والا ہمت کم دیدہ باشد بیرون دروازۂ گنبد شریف زیر سائبان سنگین آں مدفون است فارغ شدہ بقرأت فاتحہ و ادای نیاز و چادر گل پرداخت، پس ازاں بمقبرۂ خاندان عالی شان والاجاہی کہ ہم دراں احاطہ ملحق و متصل است رسیدہ فراخور رتبۂ ہر واحد با دائے فاتحہ و نیاز چادر گل مشغول شد، کسانیکہ در احاطہ از حکومت دنیا عاری شدہ بمحفل خموشاں رفتہ اند بقید رقم می آید ۔

نواب عمدۃ الامرا معین الملک اسد الدولہ حسین علی خان بہادر ذوالفقار جنگ کہ مہین فرزند نواب جنت آرامگاہ و ولی عہد او بود بدوم ماہ موصوف سنہ یکہزار و دو صد و شانزدہ روز چہارشنبہ رخت ہستی بپیچید و بنواب مرحوم ملقب گردید

نواب امیر الامرا مدار الملک روشن الدولہ حافظ محمد منور خاں بہادر بہادر جنگ خلف رشید و مدار المہام والد ماجد خود و جد امجد حضور کہ امیر صائب تدبیر و صاحب جرأت و شمشیر، اسلام پرور کفر شکن دوست نواز دشمن گداز در صورت اہل دنیا مرد دیندار و حافظ کلام اللہ بود و منتخب اولاد نواب جنت آرامگاہ بتاریخ بست و چہارم شہر محرم محترم در سنہ یکہزار و دو صد و سہ در عین شباب بحضور احکم الحاکمین شتافت، و بنواب فردوس مکان ملقب یافت ۔

سیف الملک انور الدولہ محمد انور خاں بہادر حسام جنگ کہ بپانزدہم ذی حجہ سنہ یکہزار و دو صد و ہشدہ روز مذکور رحلت فرمود

نصیر الملک انتظام الدولہ محمد صلابت خاں بہادر غضنفر جنگ کہ بشب ہشدہم شعبان المعظم سنہ یکہزار و دو صد و نوزدہ شب چہارشنبہ انتقال کرد ایں ہر چہار برادر حقیقی اند از بطن نواب بیگم محل خاص نواب جنت آرامگاہ

و از بیگمات بیگم صاحبہ مرحومہ ممدوحہ کہ بپانزدہم جمادی الاولی سنہ یکہزار ویکصد وہشتاد و شش وفات فرمود.

و محل محترمہ نواب فردوس مکان بنت شکوہ الملک نصیر الدولہ عبدالوہاب خاں بہادر نصرت جنگ برادر خورد نواب جنت آرامگاہ کہ بسوم ذی حجہ سنہ یکہزار ویکصد و نوذ رحلت نمود

و خواہر نواب معلے مسماۃ بہ بی بیگم کہ محل عبدالرحیم خاں خسر پورہ محمد محفوظ خاں بہادر شہامت جنگ مرحوم برادر کلان نواب ممدوح بود مع دو دختر و دو دختر از محل خاص نواب معلے الیہ یکے موسومہ بہ اکرم النساء بیگم عرف دریا بیگم کہ بہ بست و نہم شہر صفر سنہ یکہزار و دو صد و سی و شش شب آخریں چہارشنبہ بسیر باغ عدم شتافت.

دوم عمدۃ النساء بیگم کہ فتح النساء بیگم عرف داشت بشب یازدہم ماہ مقدس ربیع الآخر سنہ یکہزار و دو صد و بست و ہفت شب پنجشنبہ از دنیا رخصت یافت

و محل سیف الملک مسماۃ بہ بدر النساء بیگم اخت علاتی محل نواب فردوس مکان کہ بچہاردہم شعبان المعظم سال وفات نواب جنت آرامگاہ برات حیات او چاک شد بہماں حیطہ گوشہ راحت یافتہ اند

و وفات اہل خاندان ممدوح بآبادی مدراس بوقوع آمدہ، و نعش آنہا بجوار ولی معلے نقل یافتہ شاید خواہر نواب جنت آرامگاہ مع دختران در ایام اقامت نواب معلے الیہ دریں جا وفات یافتہ باشد، ہرگاہ راقم سطور بمعائنہ قبور رؤساء ممدوح و صاحب زادگان پرداخت مضمون فاعتبروا یا اولی الابصار بنظر آورد کہ بچشم خود تسلط و اقتدار ہر واحد تماشا نمودہ بود و یکبارگی ہمہ را

ازاں حالت دید کہ حکومت آں کوہ وقاراں بر پر کاہ نماندہ، و از امیر تا فقیر فرقے یافتہ نشدہ چنانکہ غنی کشمیری میگوید ؎

عزت شاہ و گدا زیر زمیں یکسان است
میکند خاک برائے ہمہ کس جا خالی

وا اسفا و واحسرتا مشاہدۂ ایں احوال معنی آیہ کریمہ کل شیئ ھالک الاوجھہ حل ساخت و بملاحظہ کاروبار و شوکت و شان ایں عبرت سرا کہ ہمچو آب در زیر کاہ است دل بجز منزل بضبط ایں مدعا پرداخت ؎

حضوری گر ہمی خواہی ازو غایب مشو حافظ
متی ما تلق من تھوی دع الدنیا واھملھا

از نظارۂ مجلس آں چشم پوشیدگان خواب عدم چوں نقش تصویر بحیرت رفتم و ایں غزل شاہ قدرت اللہ کہ در سواد ہندوستان مردے عارف بود بے اختیار بیاد آوردم ؎

کسکی نیرنگی یہ برق خاطر مانوس ہے
جو شرر دل سے اٹھے سو جلوۂ طاؤس ہے

حسن کو اپنے ہوا داروں سے کاوش ہے مدام
شمع کی ہر یک تپش برقِ دل فانوس ہے

صبر اور طاقت کبھی کے کوچ یہاں سے کر گئی
اب وداع ننگ ہے اور رخصت ناموس ہے

کل ہوس اس طرح سے ترغیب دیتی تھی مجھے
کیا ہے ملک شام اور کیا سرزمین روس ہے

گر میسر ہو تو ٹک عشرت سے کیجے زندگی
اس طرف آواز طبل اودھر صدائے کوس ہے

صبح کو ہوتا ہے محفل میں مئے گلگوں کا دور
شب ہوی تو ماہ رویوں سے کنار و بوس ہے
سنتے ہی عبرت نے بولی یک تماشا ہیں تجھے
چل دکھاؤں تو جو قیدِ آز کا محبوس ہے
لے گئی یکبارگی گورِ غریباں کی طرف
جس جگہ جانِ تمنّا سو طرح مایوس ہے
مرقدیں دو تین دکھلا کر لگی کہنے مجھے
یہ سکندر ہے یہ دارا ہے یہ کیکاوس ہے
پوچھ تو ان سے کہ جاہ و تمکنت دنیا سے آج
کچھ بھی ان کے ساتھ غیراز حسرت و افسوس ہے
کل جو قدرت پائے خم رکھتے تھے تسبیح ریا
آج رہن جام مئے یہ خرقۂ سالوس ہے

ایں دو رباعی نظر باعتبار دنیا و تعلیم وارستگی ازاں کمال مناسبت دارد

رباعی

دنیا خوابیست کش عدم تعبیر است
صید اجل است گر جواں گر پیر است
ہم زیر زمیں پر است و ہم بالایش
ایں قطعۂ خاک ہر دو رُو تصویر است

رباعی دیگر

مرغے دیدم نشستہ بر بارۂ طوس
در پیش نہادہ کلۂ کیکاؤس

باکلہ ہمی گفت کہ افسوس افسوس
کو بانگ جرس آہ کجا کیکاوس

او تعالےٰ بایں خاکسار و جمیع مومنین مضمون حدیث شریف اکثروا ذکر هاذم اللذات نقش دلنشیں نمودہ از غفلت و حب دنیا کہ جناب مخبر صادق در مذمت آں حب الدنیا راس کل خطیئۃ فرمودہ است محفوظ و از نعیم عقبیٰ محظوظ داراد، و از دیدار خود کہ اجل نعما است و بفحوائے حدیث قدسی انکم سترون ربکم یوم القیامۃ کما ترون القمر لیلۃ البدر و بزیارت روضۂ مبارک حبیب خویش صلی اللہ علیہ وسلم کہ در حدیث صحیح بشارت فرخندہ اشارت من زار قبری وجبت لہ شفاعتی ورود یافتہ است، حرماں نصیب نکناد ربنا تقبل منا انک انت السمیع العلیم بعد ادائے زیارت مرقومہ بمقبرۂ شاہ نصیر الدین رسیدہ بادائے فاتحہ وغیرہ پرداخت، و از جانشین او بہماں نام مشہور است ملاقات ساخت، مشار الیہ کہ مرد صالح و منزوی است یک دستار سفید بطریق تبرک درگاہ بر سر خود بدولت و یکے بر سر نواب عظیم جاہ بہادر پیچید و برسم شگون پاندان بمضمون ؎

برگ سبز است تحفۂ درویش
چہ کند بے نوا ہمیں دارد

با انگشتری نقرئی کہ براں اللھم انصر من نصر دین محمد، کندہ بود بحضور ہدیہ رسانید، جناب خداوندی ازانجا بہ گنبد حضرت چاند مستان حاضر شدہ بادائے فاتحہ و نیاز کسب نور سعادت نمود، و از جانب مدہرا

دروازه التفات بدارالاماره فرمود، سوم شهر صدر بوقت بلند شدن چهار گھڑی روز در عین ترشح بر سواری بہل اسپان بزیارت مزار رحمت بار حضرت سید عبدالوہاب و حضرت سید فریدالدین شہید و حضرت شاه فیض الله و سید زین العابدین روح الله روحهم و اعاد الینا فتوحهم فیض یاب شده قریب دو پاس روز زیب افروز دارالاماره گردید، بعد مراجعت ازانجا مستر فرانسیس گرانٹ جرج کلان یعنی فیصله دهندهٔ قضایا موافق قانون عیسوی و جرج دوم و سوم و هر دو کرنل حاضر حضور شده مستفید ملازمت گشتند، موافق معمول عطر و پان و گل و گلاب بهر واحد مرحمت شد و بمستر مذکور و کرنل کلاں نه خوان تورهٔ ضیافت و بسه شخص باقی یعنی بهر یک ازاں تورهٔ هفت خوان از باورچی خانه خاص بارسال درآمد، بشب چهارم درشکریه مقدم حضور رقاصگان اینجا بادلے پاکوبی پرداختند، بشب پنجم علاقه داران مسجد محمدی و داروغها وغیرهم که متعلق از باغات سرکار اند برای مجرا به تمنای دلی باریاب شده بگذرانیدن نذر سر مباہات بفلک افتخار رساندند. و مطران کوه تائیمان میوه وغیره برسم گدایان تحفه آورد و بعطائے انعام از جناب خداوندی اعتبار نمایاں و عزت بے پایاں حاصل کرد. پنجم شهر بعد سه پاس روز ضیافت میز بسرداران فوج که همراه لشکر ظفر اثر بودند مع سرداران اینجا فرمود، و بعد انصرام آں بزیارت حضرت سید فتح الله نوری بسواری بہل اسپاں نورافزا شده فتوح سعادت حاصل نمود، بتاریخ ششم بعد ادای نماز ظهر با محلات بر کوه مذکور جلوه فرما گشته از صبح تا استوا بندوبست زنانه بایستادگی سراچها و بندش قناتها

Grant Supreme Judge e.t.c.

درانجا بعمل آمده و صدہا کس مشغول اہتمام بودند چہ بندوبست آں مقام بلند مشقتہا دارد و بے التفات رئیس نظم و نسق چنیں محل از جملہ محال باشد بہفتم مجلس فاتحہ حضرت سید جلال بخاری، و سالار مسعود غازی قدس سرہما در محل دوم بعمل آمده و ہمہ ملازمین سرکار و اہل عزت ایں دیار حسب الامر حضور برخوان دعوت حاضر شدند، بیازدہم شریف مع محلات بہ سنگار باغ بعد نماز ظہر رونق افزا شده پس از سیر و تماشا بشب معاودت فرمود، بدوازدہم بمقتضائے عزت بخشی حسب التجاے جرج مرقوم بہ تقریب دعوت میز خود بدولت و اقبال مع برادر والا اختر و شرف الامرا بہادر و نجم الملک بہادر و گورنمنٹ ایجنٹ بر بہل اسپان جلوس فرموده و باشخاص مفصلۂ ذیل مثل راقم و میرزا الہی بخش بہادر شاہزاده و اعتضاد الملک و خورشید الملک و امیر الدولہ و انوار الدولہ و اعظم الملک و صفدر جنگ و شرف الملک و قادر حسین خاں بہادر معتمد جنگ و حکیم باقر حسین خاں بہادر مرٹکی[۱] و وجیہ اللہ خاں[۲] و حافظ یار جنگ[۳] و محمود علی منشی انگریزی و قریب دو صد سوار بجلوداری ہمراه سواری خاص داشتہ بباغ مشار الیہ کہ قریب کاکا توپ است بوقت نہ ساعت زیب افزا شد، در عمارت موصی الیہ نوزده سردار کورٹ و اہل شمشیر و اہل قلم و سیزده عورات آنہا بتعظیم رئیس ما جمع بودند، بکمال ادب تا سواری حضور میزبان برسم استقبال رسید، و بہ نہایت عزو توقیر بکرسی نشانید، جناب خداوندی و تمامی حضار ذائقہ آشنا شدند صاحب بعد اتمام محفل میز آنجناب را بہمہ اطراف و جوانب کاشانہ خود تکلیف قدم رنجگی داد تا آنکہ گلگشت چنیں سرور اعظم اقامتگاه خود رشک گلستاں شود حضرت بپاس خاطر

---

[۱] نام یک خانواده از قوم نوایط است [۲] وفات ۲۲ محرم ۱۲۸۵ھ [۳] وفات ۱۷ جمادی الاول ۱۳۰۴ھ

بہر چہار طرف سیر و تماشا فرمود و بوقت نصف النہار بدولت سرا زیب و رونق افزود از قرائن آنجا چنیں معلوم می شد کہ آں باغ مع حویلی بخریدی سرکار درآید ازانجا کہ باغات کثیر و عمارات عالی شان مملوک سرکار اند حضور بشرائے آں ملتفت نگردید، بشب سیزدہم خود بدولت بہ تکلف تمام از انواع اطعمۂ طریق اہل اسلام کہ ہم شیرین و ہم نمکین بود و خوردنیہائے قوم انگریز سوائے کباب حرام بہ تیاری میز و سبع پرداختہ بحرج مسطور و چہل و یک کس از اہل کورٹ و سرداران فوج و کلکٹران وغیرہم دعوت فرمود، مشار الیہم بجان منت از سر شام حاضر شدہ بنوالہ و پیالہ پرداختند و اقسام حرکات و صدائے سرور ساختند، ایں خاکسار از ہنگام ریاست خداوند طفلی تا ایں دم گاہے بقوم مذکور در مجلس حضور بانبساط خاطر ایں قدر مطلق العنان ندید اگرچہ چنیں حرکات بمحفل ہم مشربان خود بعمل می آرند چنانکہ در اوایل ریاست جناب رحمت مآب دی رائٹ ہانربل ایڈورڈ لارڈ کلیو کہ محب صادق آنجناب بود بمنتہائے تشیین و تزئین دوبار کنسٹ[1] نمودہ بجناب معلی استدعا کردہ بود و راقم ہم حسب الحکم ہمراہی داشت دراں وقت ہمچنیں صورت معائنہ کردہ غرض جوش سرور آنہا دریجا دلیل بر خلوص محبت از حضور باشد کہ اخلاق خداوندی با خویش و بیگانہ در عالم آشکار است و بس، بعد فراغ اکل و شرب انجمن طرب تا دیر ہنگامہ آرا بود کہ دراں مجمع رقاصگان مسلمان و پاکوبان ہندو نژاد اظہار ہنر خود می نمودند و از حرکات نازک ادا نشأ عیش قوم مرقوم دوبالا می کردند، بعد نیم شب یک یک ازاں بفرودگاہ خود رسید، نیوس پیپر[2] کہ از جانب گورنمنٹ در باب ورود حضور دریں جا و ضیافت فرمودن سرداران انگریز کہ بدہم ماہ اپریل سنہ یکہزار

[illegible]

[1] Consort

[2] Newspaper

وهشتصد وسی و دو عیسویه چهاپه شده بود ترجمه آں که مرقوم شده است

بعینه لفظ بلفظ بقلم می آید" بندگان نواب کرناٹک بچهاردهم ماه گذشته تشریف ۱۴ مارچ ۱۸۴۴ء

آورده در دارالاماره که در قلعه واقع است، داخل شدند و بترچناپلی عزت

افزودند، از تشریف آوری نواب کرناٹک، مایاں عزت وافر و خوشی کمال حاصل ۲۶ مارچ ۱۸۴۴ء

گشت، به بست و ششم ماه گذشته بندگان نواب کرناٹک ضیافت عمده لائق

سرداران و بیبیان علاقه انگریز بهادر ساکن قلعه ترچناپلی نمودند، بعد فراغ

از ضیافت تمامی سرداران و بیبیان مرقوم الصدر مسٹر فرانسیس گرانٹ جرج کلان

سمت جنوب روبه آرکاٹ از اجازت باہل مجلس گفتند که همه می باید برای

صحت و عافیت و ترقی عمر و اقبال و دولت نواب کرناٹک دعا باید کرد، اے

صاحبان من همه ها بطرف این جانب متوجه شوند یقین کلی میدارم بکمال ادب

متوجه خواهند شد چراکه دعا کردن بحق همچو رئیس نامدار فرض است اے صاحبان

من حالا مایان در دارالاماره بندگان نواب فراهم شده ایم یعنی در سایه

مهمان نواز اولاد سلسلهٔ عمده دوستان قدیم صادق و با وفائے قوم انگریز بهادر

هستیم، بندگان نواب کرناٹک عمده مهمان و نعمت غیر مترقب مایان را از ته دل

بجوشش محبت بسیار بدستور بزرگان عمده خود رفیق صادق قوم انگریز بهادر

امشب بکمال توجه دلی و مهربانی و اخلاق گرد پیش خود جمع کردند و از

جوشش قلبی در تواضع کمال مروت و اہلیت و حسن خلق و فیض رسانی و

موالفت و لطف خود بطور ورثائے عمده ظاهر فرمودند، صاحبان من دعائے مایان

نواب کرناٹک بکمال خوشی قبول خواهند فرمود، چراکه مایان درین مجلس عزت و

و ناموری از توجه و تشریف آوری و جوشش و محبت و حسن و اخلاق بندگان

نواب کرناٹک حاصل کردہ ایم دعا از تہ دل خواہیم کرد، من می خواہم نظر بر
عزت افزائی و مہمان نوازی بندگان نواب کرناٹک ادب خود روانہ نمود، بپانزدہم (روز شنبہ ۱۵ ربیع الاول ۱۲۶۰ھ ۲۹ مارچ ۱۸۴۴ء)
روز شنبہ بوقت باقی ماندن چہار گھڑی روز در ساعت شمس بجناب خداوندی
دختر سعادت اختر از محل نو تولد یافت، خالق جسم و جاں باں کوکب عفت
نشان در سایۂ نیر اعظم ما نور فشاں دارد و عنقریب بکمال لطف و عنایت
حسب تمنائے من دولتخواہ قدیم کہ از عمر دو سال ملازم رحمت مآب است و آنجناب
دراں زماں سن یازدہ سال داشت، سیارۂ دولت کہ ہم چشم مہر منور باشد
ضیا بخش عالم نماید۔ بمحمد و آلہ الامجاد و بظہور ایں ولادت با میمنت
کمال مسرت راہیاب خاطر حضور شد و بمنتہائے بہجت نذر تہنیت ہم گرفت اگرچہ
در خاندان والا جاہی بتولد دختر رسم نذر و تہنیت نیست لکن رئیس ما بمصداق
لئن شکرتم لازیدنکم پیدایش صبیہ را کہ آنہم عطیہ الٰہی است بجائے
ظہور فرزند دانستہ شکر و سپاس بجا آورد و رسوم آں در دعائے ترقی عمر و اقبال
و دولت آں بندگان نواب کرناٹک از نوشیدن جام سہ سہ لبریز سہ بارا دا
و ظاہر نمائیم و نیز بدرگاہ الٰہی دعا نمائیم کہ ایں سلطنت و تاج شاہی بندگان
نواب کرناٹک روز بروز باوج و تاقیام ماہ و خورشید بر فلک قائم و دایم باد انتہیٰ"

بچہاردہم در محل حضور قدسیہ دعوت فاتحہ موصوف بہمہ ملازمین و (روز چہارشنبہ ۱۹ ربیع الاول ۱۲۶۰ھ ۲ اپریل ۱۸۴۴ء)
اہل امتیاز اینجا بعمل آمد بر مایدہ ہمہ قسم نعما موجود بود، ہر واحد دریں سفرایں
سفرہ را نعمت غیر مترقب دانستہ بسیری تناول نمود، دریں عرصہ قریب دو پاس
روز جنرل دفٹین کہ سردار فوج اینجا است و برائے بندوبست امور کمپنی بپالمکوٹہ

راهی شده بود بدریافت تشریف آوری حضور بسرعت فایز شده از ملاقات خداوندی مستفید گردید، بر طبق عادت تواضع عطر و پان وغیره فرمود و یازده خوان توره طعام ضیافت بفرودگاه مشارالیه اداکرد و امر مستحسن بعمل آمد، بهفدهم جنرل مرقوم به تمنای دلی که ذره را نور فشانی نیر اعظم تمنا است دعوت حضور نمود ازانجا که مهر جهانتاب ما روشنی ده عالم است باقبال این معنی پرداخته بعد بلند شدن یکپاس روز بپاس خاطر مشارالیه مع برادر والا اختر بسواری بهل مذکور با چهارده شخص ذی عزت که بدعوت اول رفته بودند جز شرف الامرا و انوارالدوله و صفدر جنگ که اینها همراه نبودند و جلو سواران مزبور بجانب باغ اقامتگاه که مملوک سرکار است و بعاریت رفته جلوه فرما گردید، جنرل مسطور بنهایت ادب و اخلاق برسم استقبال تا سواری حاضر شده بکمال خلق و الفت بر کرسی نشاند وخود هم مثل سها به پهلوی آفتاب ماند تا یک ساعت بل زاید لولیان هندو زاد بصدای زنگوله و تال مردنگ و آوازه الغوزه و خیز بین و حرکات دست و ابرو بقانون هندو بچگان داد پاکوبی و دست زدن میدادند و بسنت و یک کس از سرداران انگریز که برای تعظیم خدیو خلایق نواز ما حاضر مجلس بودند به نظارهٔ آنها همچو نرگس چشم حیرت کشادند، القصه محفل میز ترتیب یافت و اطعمه طرز اهل اسلام با فواکه و خوردنیهای قوم مذکور بجز آب و کباب حرام آماده شد زیاده از یک ساعت ذائقه نمودند و مطربان ولایت انگلستان بصدای دلکش مزامیر و آلات طرب به تسکین خاطر سماع آشنایان که قوت روح و قوت جان است می پرداختند، بعد اختتام انجمن میز مشارالیه عطر و گلاب و گلدسته و هار و پاندان بحضور پُر نور بدست خود گذرانید، بعده بصاحبزادهٔ بلند پایگاه نواب عظیم جاه بهادر

به همان اسلوب رسانید، پس ازاں به میجر جونس و کیپٹن ڈن که هر دو سکریٹری مومی الیه اند ایما شد از کرسیها برخاسته به هر یکے از هم نشینان حضور به تواضع اشیاے مذکور می پرداختند و پیش هر فرد رسیده بسلیقهٔ نمایان و اخلاق بے پایان رسم مهمانداری ادا می ساختند، غرض آں سرداران را خلیق یافتم چنانکه میجر گریم[ا] که از چهره اش عمدگی و آثار خلق ظاهر بود و کرسی راقم با کرسی مشار الیه اتصال داشت از آغاز مجلس تا انجام آں از هر قسم اشیاے ماکول که باهتمام بکاولان اسلام طیار شده بود متواضع می شد و باکل مبالغه بالغه می نمود ازانجاکه ایں خاکسار را گاهے عادت ذائقه نمودن اشیاے مطبوخ آں مطبخ نیست، بلطائف الحیل پرداخته باندک میوه بمضمون ؎

هرچه گیرید مختصر گیرید
کار دنیا کسے تمام نکرد

قانع شد بوقت آمد و رفت سواری خاص نواب عزت سرشد و دو سه کمپنی جوانان بار برقاعدهٔ سلام ایستاده طنبور نواختند رئیس مابعد دو پاس روز بدارالامارة نهضت فرمود، و از کل وجود خود بفرودگاه معطر نمود، هشتم شخصے خواجه محمد نام اهل دکن ملقب باڑوی خواهرزادهٔ خواجه امین الدین چشتی که ذکرش بالا گذشت و ملازم قدیم سرکار نواب فردوس مکان بود چوں از انقلاب زمانه تباهی لاحق حال او گشت ترک دستار کرد و بعسرت بسر برد اوقات می ساخت بلکے بذریعه ورود حضور بلا دستار و کمربند بملازمت مشرف شد خود بدولت دریافت کرد شاید از جملهٔ مشائخ روزگار است چوں ازو خطاب فرمود به احوالش مطلع گردید حضور در هر امر که سائل

Grimm [ا]

می گردید در ادای جواب نام نواب ممدوح می گرفت حتی که در آخر سوال که بعد وفات
نواب معلی کدام جا علاقه بود بدین منوال جواب داد که نزد امیرالامرا از سیاق کلامش
چنان مفهوم می شد که چنانچه مرید فنا فی الشیخ باشد هم چنان این شخص بپاس نجابت
و نمک خواری فنا فی امیرالامرا است جناب خداوندی بر کلمات سادگی او چندان خندان
گردید که مزیدی بران متصور نبود از توشک خانه دستار سفیدی عنایت کرده به بستن
آن حکم فرمود و بتقرر پانزده روپیه ماهوار داخل زمرهٔ ملازمین نمود.

سید حضرت قادری از نبسه زادگان حضرت شاه صبغة الله نائب
رسول الله قدس سرهٗ و سید فتح علی شاه و شاه قدر عالم و خواجه برهان الدین چشتی
و خواجه قطب الدین چشتی که درین ماه بملاقات حضور آمده بودند تواضع عطر و پاندان
فرمود و از باورچی خانه توره هائے ضیافت روز ملاقات بدفعات روانه شد ضبط تاریخ
نمی دارم و صدرالدین علی خان که در هنگام ریاست نواب مرحوم صدر اینجا بود
بملازمت جناب خداوندی سرفراز گردید او را هم بعطائے توره عزتے بخشید بنوز دهم
بعد نماز عصر بسواری بهل اسپان بزیارت مقبرهٔ خواجه احمد شاه حسینی چشتی
تشریف فرما شده نماز مغرب بر همانجا ادا فرمود و بعد یکپاس شب بروشنائی
مشعلها از معاودت رونق و نور دارالاماره افزود بست و یکم روز جمعه که در ساعت
اخیر آن از روی حدیث شریف اجابت دعا متحقق شده و آن ساعت مشتری است
مسمی بساعت سعد اکبر صاحبزادی نو تولد بمضمون الاسماء تتنزل من السماء
باسم امة القادر قادریه بیگم موسومه گردید او تعالیٰ شانه باخت نیک و عفت
در سایه هما پایه جناب خداوندی بعمر طبیعی رساناد و مقدم سعادت توام آن رونق
کاشانهٔ خوبی مقدمهٔ کثرت اولاد صالح خدایو خلایق پرور ماکناد بطفیل شهنشه بغداد

روز یکشنبه ۱۳ جمادی الاولی ۱۲۹۹ھ / ۲ اپریل ۱۸۸۲ع

روز جمعه ۱۸ جمادی الاولی ۱۲۹۹ھ / ۷ اپریل ۱۸۸۲ع

روز پنجشنبہ ۲۵ ربیع الثانی ۱۲۳۹ھ / ۹ جنوری ۱۸۲۴ع

بتاریخ بست و پنجم حضور بعد فراغ نماز عصر بمرتضی باغ کہ بر کنار رود کاویری بفاصلہ اندک ازاں واقع است حسب الطلب جناب قدسیہ کہ ہماں روز دراں جا تشریف فرما شدہ بود بر سواری بہل اسپاں کہ برنگ سبز زمردی بود و فرش و کا دی آں از پوست سرخ ولایتی کہ ہر دو رنگ دلالت بر سرسبزی و سرخروئی جناب خداوندی می نماید با پنج کس از ملازمان مثل مولوی میر محمد صالح بخاری مفتی عسکر ظفر پیکر و حکیم باقر حسین خان بہادر و حافظ یار جنگ و وجیہ اللہ خاں جلوس فرمودہ جلوہ فرما شد پنجم آں ایں خاکسار عجز نشان بود کہ بعد سالہائے دراز بر طریقۂ عزت بخشی پدر بزرگوار خود مہر منور ما بمنتہاے عنایات و عطا، عطارد وار بہ پہلوے نیر اعظم جا داد، ہرگاہ سواری خاص تا کنار جوئبار رسید ازاں نزول فرمودہ بر سکھپاون سیاہ رنگ از میان آب عبور نمود، ہمراہیان بر سواریہاے خویشتن بجلو داری ہمراہ رکاب سعادت انتساب بودند، جناب خداوندی بوقت ماندن یک ساعت روز داخل باغ مذکور محل سرا شد و اشخاص ہمراہی بیرون سراچہا حاضر چوں خورشید جہانتاب چادر سیاہ برخ کشید مشارالیہم بنماز جماعت پرداختند و بعد پنج گھڑی شب سواری جناب قدسیہ و غیرہا بسوے دارالامارہ روانہ گردید۔ حضور بطور تماشا مع خاص و عام و جلو داران و اہل اہتمام تا جوئبار پیادہ پا بروشنی مشعلہا در رسید، و بآں میدان کہ صحراے بود رونق شہر بخشید متعجبم کہ چگونہ ایں قدر کثرت مردم در فرصت قلیل دست بہم داد، ہرگاہ بر لب رود مستعد جلوہ افروزی شد طرفہ تماشاے و نادر نظارۂ جلوہ می داد کہ روشنائی مشعل در نہر و حرکت آب و کیفیت نیزہ ہاے سرخ رنگ با حلقہاے نقرئی و ناچخ طلمعی کہ براں خیام باناتی چسپیدہ بود و صداے پائے خلایق و آواز قدم

اسپان بشرح نمی آید که در شب دیجور بآب مذکور نمونهٔ شب چهاردهم نمایان بود چونکه ماه فلک که خدمت قاصدے میدارد در فرصت یک ماه با وصف کمال و زوال بر عرصهٔ جهان نورفشاں می باشد بفضله تعالی رئیس ما که روشن دولت ماه منور امارت و نیر اعظم ریاست است و هر کمال او رو بترقی و بخلایق پروری و حق رسانی و همت بلند و تمیز حق و باطل و خلق کامل شهرهٔ آفاق گردیده چگونه بحر و بر و خشک و تر را آباد و روشن ننماید، از ملاحظهٔ سواری در شب تار، و ضیا افروزی بر نهر و کنار، شعر برجستهٔ جناب امیر خسرو دہلوی روح الله روحه الزکی بر زبان آمد.

شعر　ماه من بر لب جو جلوه فروش است امشب
آب از عکس رخش بادله پوش است امشب

الحاصل پاسے از شب گذشته که آں شمع خاندان انوری بدارالاماره منور فرمود، بتاریخ بست و ششم بوقت باقی ماندن دو گهڑی روز بر نالکی سبز قدیم که اکنوں از مخمل زرد زر اندود شده است دریں ایام ازیں لون مناسبت تمام دارد که آفتاب عالمتاب ببرج حمل درآمده و ایام شرف او است و رنگ زرد ازاں تعلق دارد، جناب رئیس ما هم که نیر عالم افروز و داخل بیت الشرف است و دریں اوان طرب اقتران از همت علیا بزرپاشی زبان زد خلق گردیده بجلوس میمنت مانوس سواری برنگ مسطور نهایت زیبا و مستحسن واقع شده مع برادر والا اختر بر پہاڑی خواجه بپاس روانه شدن سواری حضور قدسیه و محل عالیه رونق افزود و قریب یک پاس شب بدارالاماره معاودت فرمود، بتاریخ بست و هفتم فاتحهٔ رجبی مبارک از طرف حضور بتکلف اعظم بعمل آمد، و چهار دستر خوان وسیع گسترده شده، عالمے از همراهیان و سکنهٔ اینجا ازاں مایدهٔ فیض یاب شدند و بعد

روز چهارشنبه بست و ششم رجب سنه ۱۲۳۹ھ — ۷ اپریل سنه ۱۸۲۴ء

روز پنجشنبه بست و هفتم رجب سنه ۱۲۳۹ھ — ۸ اپریل سنه ۱۸۲۴ء

فارغ نماز ظهر بزیارت آثار شریفی که از تنجاور[1] آمده و در کچهری باغات سرکار موجود است بحسن اعتقاد سعادت سرمدی حاصل فرمود بشب بست و هشتم از تقریب فاتحه معلی از جانب محل نو مجلس عام ترتیب پذیرفته منجمله باغات سرکار قطعه باغے است موسوم بباغ معتبر خاں و بباغ نقار خانه بسبب اتصال ازاں شهرت گرفته بسبب صرصر حوادث سخت بے آب و تاب شده بود و اعتبارش برباد رفته مگر داربند انگور می داشت و خستهٔ محض گشته، همت حضور از تاریخ مذکور بمضمون ؎

(روز جمعه [illegible] اپریل [illegible])

بهر کارے که همت بسته گردد
اگر خارے بود گلدسته گردد

مصروف این معنی گردید که بباغ مذبور که از خس و خاشاک همرنگ راغ شده بود در فرصت اندک بترتیب و تهذیب پرداخته بضیافت جنرل مرقوم الصدر با چند همجنساں موصی الیه پردازد، چشم بد دور بمقتضائے خواهش تا بست ونهم آنقدر بترتیب خیاباں بندی، و جداول جاری و تیاری فوارها و درستی وصفائی رستها پرداخت که از دیگراں چندیں آرائش دریں عرصهٔ قلیل دشوار باشد، تیمنا باتباع باغ بنا کردهٔ زیب بخش تاج و سریر، پادشاه صاحب تدبیر حضرت محی الدین محمد اورنگ زیب عالمگیر زنده پیر علیه رحمة الله القدیر که بباغ فرح بخش مشهور شده بود بفرحت باغ فرمود ازانجاکه دریں جا آغاز موسم انگور است داربند مذکور فی الحال مانند سرو بے بر بود بخوبی تدبیر بفراهمی خوشهائے کثیر، آنقدر بآراستگی آں کوشید که تا قرون متطاوله در زمان واحد همچناں بار

(روز [illegible] اپریل [illegible])

[1] Thanjavur

نخواہد آورد، چوں روز گذشت و شب ماہ رسید مجلس میز بخوش سلیقگی ترکیب یافت و اطعمۂ ہر قسم از ملاحت و حلاوت و فواکہ مہیا داشت، خوشہہاے انگور بروشنی قنادیل چناں نظر می آمد کہ عقد ثریا از تاکش آویختہ اند، و پری رنگ شہاب در کاسہاے بلورین بداں مشابہت داشت کہ در پیالۂ الماس آب یاقوت ریختہ اند آویزش غلولہاے سیماب با وصف شب تار جلوۂ مہتاب می نمود، نور افروزی پیالہاے سبز و عباسی لطف بر لطف می افزود، جنرل مشار الیہ بمجرد فراغ میز در حالت مدہوشی محبت و نشأ الفت کہ با جناب خداوندی میدارد بہم مشربان خویش کہ پانزدہ کس ہم نوالہ و ہم پیالہ بودند تعلیم صداے کلمات شور و شغب مثل ترنگ کاسۂ چینی می نمود- و ہر فردے ازاہنا با وجود بے ہوشی ہمچو ہوشیاران لب را بدعا و ثناے حضور می کشود، بعد نصف اللیل ہمگناں مع ساز نوازان ولایتی راہی فرودگاہ شدند، و ولی نعمت ما مجلس طرب تا طلوع صبح باقی داشت، بتاریخ دویم شہر شعبان المعظم رسم سالگرہ محل عالیہ کہ بعنایت الہی نام نامیش لضیا افروزی تا مدت دراز مثل ماہ منور باشد بعمل آمد و بایں تقریب مسٹر لشنگٹن تورۂ طعام و ہشت سردار دیگر را خوانہاے میوہ مرحمت گشت و بوقت یکپاس شب دعوت ضیافت رسم ممدوح بہ بعض اعزّہ و اہل خاندان بظہور آمد، بعد نصف اللیل محفل طرب آمادہ شدہ و عطر و گلاب و گل و پان براے تفریح مزاج و گلاب و نبات از پے دفع خمار بیداری بہریکے از حضار مجلس عطا گردید، خود بدولت بوقت دو پاس و پنج گہڑی شب درامد محل فرمود و صاحبزادہ بلند پایگاہ نواب عظیم جاہ بہادر بستہ پہر شب بہ ہنگام برخاست برقم در باب نشست تا انصرام مجلس تاکید نمود از جناب ممدوحہ بمطربان قدیم و جدید و پاکوبان وغیرہم انعامات عنایت شد

[illegible]
۲ شعبان المعظم ۱۲۳۹ھ
۱۲ اپریل ۱۸۲۴ء

و تا غروب انجم انجمن عشرت مرتب بود، قادر مطلق شیوع این سرور موفور بر جناب
خداوندی مبارک و مہنا فرماید، و بحسب تمنائے قدیم و آرزوے صمیم من ہوا خواہ
در عرصہ قریب از بطن معلے الیہا نجم تابان دولت و اقبال کہ ہم پہلوے نیر اعظم
فلک جاہ و جلال باشد عطا فرماید و بطنا بعد بطن و نسلا بعد نسل
جلوہ افروز ریاست نماید انہ قریب مجیب و بالاجابۃ جدیر۔

دعاہاے کہ بر لب نا رسیدہ
نواے فاستجبنا ہا شنیدہ

(روز پنجشنبہ ۴ شعبان ۱۲۳۵ھ ۶ اپریل سنہ ۱۸۲۰ع)

بتاریخ چہارم بعد نماز ظہر بسواری بہل اسپاں بملاقات مولوی غلام حسین کہ خرقۂ
ارادت از مولوی احمد اللہ خلیفہ حضرت شاہ ابوسعید علیہ الرحمہ میدارد دریں حالت
بعتیق اللہ شاہ مشہور است تشریف فرما شدہ چیزے از مشار الیہ بسلوک و
تواضع پرداخت معزی الیہ مرد صالح و منزوی است و قناعت و توکل پیشہ
باشد از انجا فراغت یافتہ بمسجد نواب بیگم کلان بملاقات شیخ بھیکا مجذوب عرف
بڑے صاحب کہ در مدرسہ آں مقیم است جلوہ فرما گردید و حسبۃً للہ چیزے بخدمتش
رسانیدہ بحیدر باغ رونق افروز گشت و بشب معاودت فرمود راقم دریں آبادی
از سہ مجذوب ملاقات کردہ یکے موحی الیہ و ثانی بمسجد بساطیاں مقیم است و حسن و
ثالث شیخ نتھو نام کہ جوان و خاکسار است و از صحبت خلق گریزاں، بحوالی گنبد
ولی معلے دایر و سائر می باشد لکن مثل اول دیگراں را نیافت کہ خوب اشراف باطن
دارد، و خرق عادات از و بظہور می آید کہ بارہا امتحان نمودہ ام، سلوک او بر جذب
غالب است، و بعض اوقات بنماز ہم می پردازد و فدائے نام جناب وسیلتنا سلطان الاولیا
علیہ التحیۃ والثنا است کہ از انجناب فیض یاب شدہ اگرچہ مرید سلسلۂ چشتیہ است

مشارالیہ مرد ہفتاد سالہ بود و دست و پائے او صدمۂ فالج میدارد و ریش و بروت صاف می ساز د حضور تا اقامت دریں معمورہ ہر روز یکبار برائے نماز جماعت بموجب تشرع و دینداری بمسجد محمدی پیادہ پا تشریف می آورد و بمرمت ضروری آں پرداخت، و اکثر اوقات بعد نماز عصر و گاہے بعد نماز صبح ہم بزیارت مزار پر رحمت بار جناب ولی معلی و مقبرۂ اجداد خود تشریف فرما می شد، و گاہ گاہ برائے ملاحظۂ باغات سرکار و سیر و تماشائے ہر دو رود و آبادی دو آبہ و صحرا و لشکر و بازار کہ بیرون قلعہ جانب مدہرا دروازہ فرود آمدہ بود جلوہ آرا میگردید و بعد ورود دریں آبادی لنگر برائے پرورش فقرا مقرر فرمود و حکم نمود کہ تا فائز شدن بمدراس جاری باشد، بروز نہضت از انجا کہ پنجم ماہ مذکور بود بزیارت آثار مبارک کہ از قدیم الایام متصل کچہری است سرمایۂ سعادت حاصل نمود و بزیارات ممدوح ہم مستفید گردید و بمولوی مرقوم و بجزل و ہر دو کرنل لوڑۂ رخصت فاخر منصب ہر واحد روانہ فرمود و بخطیب مسجد موصوف یک فردشال سفید و بہمہ ملازمین سرکار کہ علاقہ از باغات و دیہات دارند نذر یک ماہہ آنہا بطریق انعام و بہ تحصیلدار شہر یک فرد شال سرخ مرحمت ساخت و ہر فرد بدعائے ازدیاد عمر و دولت خداوند ما پرداخت ؎

یارب دعائے خستہ دلاں مستجاب کن

[حاشیہ: شعبان ۱۲۳۹ھ ... ۱۸۲۴ء]

Madurai (R. S.) ےا

و تا غروب انجم انجمن عشرت مرتب بود، قادر مطلق شیوع این سرور موفور بر جناب خداوندی مبارک و مهنّا فرماید، و بحسب تمنائے قدیم و آرزوے صمیم من هوا خواه در عرصه قریب از بطن معلے الیها نجم تابان دولت و اقبال که هم پهلوے نیر اعظم فلک جاه و جلال باشد عطا فرماید و بطنا بعد بطن و نسلا بعد نسل جلوه افروز ریاست نماید انه قریب مجیب و بالاجابة جدیر

دعاهاے که بر لب نا رسیده
نواے فاستجبنا ها شنیده

روز پنجشنبه چهارم شعبان المعظم سنه ۱۲۳۶ھ مطابق ... ماه اپریل سنه ۱۸۲۱ع

بتاریخ چهارم بعد نماز ظهر بسواری بهل اسپاں بملاقات مولوی غلام حسین که خرقهٔ ارادت از مولوی احمد الله خلیفه حضرت شاه ابوسعید علیه الرحمه میدارد درین حالت بعتیق الله شاه مشهور است تشریف فرما شده چیزے از مشار الیه بسلوک و تواضع پرداخت معزی الیه مرد صالح و منزوی است و قناعت و توکل پیشه باشد از انجا فراغت یافته بمسجد نواب بیگم کلان بملاقات شیخ بهیکا مجذوب عرف بڑے صاحب که در مدرسه آں مقیم است جلوه فرما گردید و حسبةً لله چیزے بخدمتش رسانیده بمجیدر باغ رونق افروز گشت و بشب معاودت فرمود راقم درین آبادی از سه مجذوب ملاقات کرده یکے موحی الیه و ثانی بمسجد بساطیاں مقیم است و حسن و ثالث شیخ نتهر نام که جوان و خاکسار است و از صحبت خلق گریزاں، بحوالی گنبد ولی معلے دایر و سائر می باشد لیکن مثل اول دیگراں را نیافت که خوب اشراف باطن دارد، و خرق عادات ازو بظهور می آید که بارها امتحان نموده ام، سلوک او بر جذب غالب است، و بعض اوقات بنماز هم می پردازد و فدائے نام جناب وسیلتنا سلطان الاولیا علیه التحیة والثنا است که از انجناب فیض یاب شده اگرچه مرید سلسلهٔ چشتیه است

مشار الیہ مرد ہفتاد سالہ بود و دست و پائے او صدمۂ فالج میدارد و ریش و بروت صاف می‌ساز د حضور تا اقامت دریں معمورہ ہر روز یکبار براے نماز جماعت بموجب تشرع و دینداری بمسجد محمدی پیادہ پا تشریف می‌آورد و بمرمت ضروری آں پرداخت، و اکثر اوقات بعد نماز عصر و گاہے بعد نماز صبح ہم بزیارت مزار پر رحمت بار جناب ولی معلی و مقبرۂ اجداد خود تشریف فرما می‌شد، و گاہ گاہ براے ملاحظۂ باغات سرکار و سیر و تماشاے ہر دو رود و آبادی دو آبہ و صحرا و لشکر و بازار کہ بیرون قلعہ جانب مدہرا دروازہ فرود آمدہ بود جلوہ آرا میگردید و بعد ورود دریں آبادی لنگر براے پرورش فقرا مقرر فرمود و حکم نمود کہ تا قایم شدن بمدراس جاری باشد، بروز نہضت از انجا کہ پنجم ماہ مذکور بود بزیارت آثار مبارک کہ از قدیم الایام متصل کچہری است سرمایۂ سعادت حاصل نمود و بزیارات ممدوح ہم مستفید گردید و بمولوی مرقوم و بجنرل و ہر دو کرنل لوڑۂ رخصت فراخور منصب ہر واحد روانہ فرمود و بخطیب مسجد موصوف یک فردشال سفید و بہمہ ملازمین سرکار کہ علاقہ از باغات و دیہات دارند زر یک ماہہ آنہا بطریق انعام و بہ تحصیلدار شہر یک فردشال سرخ مرحمت ساخت و ہر فرد بدعاے ازدیاد عمر و دولت خداوند ما پرداخت ؎

یارب دعاے خستہ دلاں مستجاب کن

نہضت از مدہرا پنجم شعبان ۱۲۵۸ھ ۱۲ ستمبر ۱۸۴۲

Madurai (R. S.) مدہرا

چمن سوم در بیان جلوہ فرمائی از صوبہ مذکور بسمت صوبہ دار النور محمد پور و آں منقسم بر پانزدہ گلدستہ است

گلدستہ اوّل

بفضلہ تعالیٰ بتاریخ پنجم شہر شعبان المعظم روز پنجشنبہ سنہ الیہ بوقت باقی ماندن دو گھڑی روز بخلعت فاخرہ و جواہر زربفت شدہ با برادر والا اختر بر عماری سبز جلوس فرمود و بہماں شان و تجمل روز ورود بطرف شمال رخ نمود جنرل مرقوم الصدر با سرداران معتبر تا لب رود کہ بیرون چنتامنی[1] دروازہ واقع است بجلوداری حاضر ماند و فوج کمپنی مثل روز تشریف آوری حضور نوعیکہ سرگرم نوکری می بود بہماں منوال از در مسطور تا نہر مذکور ہمراہی داشت چوں غروب خورشید شدہ ماہ منور تا باداے نماز مغرب از سواری فرود آمدہ بمشارالیہم و اہل فوج رخصت داد و باداے نماز پرداختہ تا نصف اللیل در انتظار مقدم سواری جناب قدسیہ و محل عالیہ بر کنار جوے مشغول سیر بود بعد وصول سواری بمنزل سامیوارم کہ از قلعہ مسافت نہ میل و ہفت حصہ دارد قریب سہ پاس شب برکوب سکھساون رونق افزا گردید قصبات خورد و کلان کہ گذر سواری ازاں شد رقم آشنا می شود . موٹ چنتامنی بجانب شمال است و آباد کنجم پیٹی کہ بکو ندم پیٹھ مشہور است از کثرت خانہا و دکاکین آباد و بسمت مزبور واقع . ترواناکویل[2] بہماں سو است و جھمکیسر ہم مشہور در اصل نامش جمبوکیشورم

Tiruvanakoil ۲ـہ Chintamani ۱ـہ

است چہ جمبو بزبان اروی بمعنی جامون و بت لنگ کہ ہنود بپرستش آں
می پردازند بزیر درخت مذکور است لہذا بایں اسم شہرت یافت و قصۂ دراز
دارد۔ سریرنگ[۱] کہ بر کنار رود کولرٹم[۲] واقع شدہ و غربی است، ایں دوشہر
مختصر را بجۂ ترچناپلی باید گفت و میان دوآبہ تعبیر پذیرفتہ، احوالش در شرح
آبادی صوبۂ مرقوم گذشت مجددا احتیاج تفصیل ندارد، نام رود مذکور کوزٹم
است و بزبان اروی معنی آں قتل گاہ بود و ایں معنی قصہ طلب کہ شخصے در
قرون گذشتہ از کفار حکومت آں سرزمین میداشت و بہ طیاری بتکدہ پرداخت
چوں معماران مطالبہ اجرت نمودند بحکمت عملی بوعدۂ رسانیدن زر تا اینجا آوردہ
سوار کشتی کنانید، و در وسط نہر بغرق رسانید، ازاں زماں بایں اسم تشہیر یافت
بمرور ایام از کثرت استعمال در دفتر کولرٹم مرقوم شدہ و بزبان عوام از کولڈم
شہرت گرفتہ۔ پالکری دیہہ شرقی است و از قدیم الایام در انعام ملاحان ہر دو
رود جاری است۔ منصورپیٹھ نیز بھوں طرف است مسجد و سرا ہر دو بنا کردۂ
محمد اعتبار خاں بہادر ببر جنگ مرحوم از قوم افغان کہ نام اصلی او سعدی خان
بود مع قبرش دراینجا است، موصی الیہ بریاست نوابین مرحومین بفوجداری ترناولی[۳]
و خدمات عمدہ اعتباری میداشت و طریقۂ معاملت و فراہمی زر کماینبغی بنگاہ او
بود، و ہمت بلند و خدمتگزاری فقراء مشہور لکن از بد زبانی تا حال مطعون خلایق
است، ازیں جاست کہ بزرگان برفق و ملاطفت با ہر کس پیش آیند، و در سوءِ
اخلاق و بدگوئی بسرزنش می پردازند چنانکہ احسن اللہ میگوید؎

Tirunelveli (R. S.) ۳ Coleroon ۲ Srirangam (R. S.) ۱

بُری باتوں کی خو ہرگز نہیں اس کو جو انساں ہے
جو گالی سے زباں کو کام فرماوے سو حیواں ہے

ظاہر است کہ بسوے خلق بدنامی است ایں خاکسار کہ با ہر خویش و بیگانہ کاربند عجز و اخلاق میشود و در حق احدے چہ در حضور و چہ در غیبت لب بہ بدی نمی کشاید چگونہ ابنائے روزگار بسب و تبرا افضل عبادت دانستہ در حق راقم مشغول می شوند و حاصل زندگی خود دانستہ بافترا و غیبت می پردازند، چنانکہ بانی ایں فتنہ و پیشرو ایں زمرہ شاگردے بود از شاگردان جناب والد ماجد مغفور ملاء اللہ قبرہ بالنور کہ بسا اوقات بہ نیابت آنجناب بمضمون ؎

ترببیت نا اہل را چوں گردگاں بر گنبد است

بند لبس و اشغال می داشتم چوں جواں شد و اجل پیش خانہ او برآورد در جلدے حق شناسی بدنام خلایق نمود، حتی کہ بحضور خداوند طفلی راقم عرض کرد کہ ایں خاکسار خود را بشباہت او بعض شاگرد مذکور متہم ساختہ است، چوں ایں سخن نا معقول بگوش راقم رسید از پیچ و تاب ہمچو سپند بآتش گردید، ترک سلام ازو نمودہ از مقولہ بے اعتماد آں بر ہوا بنیاد مستقر شد، جواب داد کہ من نگفتہ ام علاوہ آنکہ ہر روز ایں کلمہ بروایت او بر زبان ہر کس جاری بود، اشخاصے کہ از وضع ایں ناچیز آگاہ و از رنگ و بوے ایمان بہرہ ور بودند بدفع آں می پرداختند و کسانیکہ منصب خسران و خذلان ابدی میداشتند آنرا نقل مجلس نمودہ مضحکہ می کردند، ازیں معنی بر لب مہر خاموشی گذاشتم زیراکہ حضرت حق جل و علا ہم از زبان بندگان ناجی نجات نیافت تا بایں عاجز چہ رسد و بریں بیت قناعت نمودم

مؤلفہ ؎ ندانی کو عزیز ذوانتقام است ز قہرش کار اعدایم تمام است

در آخر عہد خود جناب خداوند معلی کہ بو الاجاہ باغ اقامت داشت روزے برائے مجرا درانجا رفتم و نامبردہ ہم از حضور رخصت یافتہ بمقر خود می رفت و ازیں خاکسار چار چشمی شد دست بسر لشدم و جناب معلے معائنہ می فرمود بمجرد مجرا فرمود کہ آیا فیمابین شما و شاگرد نارشید سررشتہ سلام نیست' عرض کردم از اہل نفاق راہ وفاق نازیبا است' باستماع ایں معنے متبسم شدہ ارشاد فرمود کہ اے برادر از شما آں بدبخت عناد سخت دارد و اکثر شکوہ می نماید معروض داشتم کہ از وجہ آں آگاہی نمی دارم آنجناب لب جنباں گردید کہ میگوید شما پیش مرداں میگویند کہ از فلانے مشابہ ام و ازاں بہتر معلوم می شوم یا نہ لہذا پُردل است گفتم کہ ازیں امر فدوی را چہ حصول فرمود شاید برائے عزت باشد جوابش چنیں کرسی نشیں کردم کہ اگر کسے تباہی دارین خود منظور دارد ازاں نا اہل مقابلہ دہد کہ با فلاں و فلاں وقاحت از شیطان زیادہ تشہیر دارد و آں سخنان سبک قابل تحریر نیست لہذا کنایۃً برقم آوردم' چوں ایں کلمات از راقم بکشادہ پیشانی سرزد جناب پرورش فرما ساکت شد' گمان بردم کہ شاید مظنہ باقی است عرض نمودم کہ اگرچہ ایں خاکپائے عالم را عادت قسم نیست و تا مقدور باحتیاط آں خواہد پرداخت برائے دفع وہم حضور قسم میکند کہ اگر گاہے در خیال ہم ایں تشبیہ جا کردہ باشد حق تعالیٰ اورا نیز در زمرۂ یہود و نصاری محشور کند جناب رحمت مآب کہ ؎

باد گورش رحمت آباد الہ

از ہنگام خرد سالی نظر پرورش و شفقت قسمے مبذول داشت کہ لبشر حسش بو الفضولان روزگار حمل بر فضول خواہند کرد از شنیدن ایں معنی لرزید و فرمود اے برادر جان ہرگز قسم مکن کہ مطلق گفتہ او در خاطر من نیست و ایں سخن

لائق غلامان تو نباشد و آں جواں مرگ تہمت کردہ است انتہی۔
آخر کار آں تبہ کار بہ نشاء جوانی خلاف قسم نمود و بکمال خرابی از تیغ
عباسی اجل از دارالعیش دنیا ناکام راہ عدم پیمود ؎

مارا چہ لازم است کہ ذکر بدی کنیم
گیرد خدا ز دشمن ما انتقام ما

و شخصے دیگر مایۂ فساد و کثیف البنیاد کہ از بیان نامش لطافت برباد میرود
بحسن طالع بمضمون ؎

زمانہ دہد جاے بلبل بزاغ

غبارش از ہوا بہ پرواز درآمد یعنی تا چند روز باعتبار ظاہری
بر اذیت عالم قائم شدہ نخوت فرعونی در سر می داشت و بارباب
عزت کہ سررشتہ خود داری و غیرت بفحواے

اذا تصبك خصاصة فتجمل

تا آخر حیات از دست نمی دہند ہمت بر عداوت گماشت از انجاکہ مضمون ضرب
الغلام اہانۃ المولی متحقق است ایذا رسانی او بغلامان وسیلتنا جناب محی الدین
عبدالقادر جیلانی رضی اللہ تعالےٰ عنہ و ارضاہ ولا حرمنا من برکاتہ ناگوار
حضور اقدس گردید و بلمعۂ شمشیر زہر آلود جناب سیف اللہ المسلول بمنتہاے
ذلت از بارگاہ خداوند ممدوح اخراج شدہ در فرصت قلیل بدار الانتقام رسید آرے

خانہ زنجیر میں ہر شب یہی فریاد ہے ؎
جو بنا ہے ظلم کی آخر وہی برباد ہے

آں لایق گردن زدنی درحق ایں بیچارہ کہ بجز توسل جناب سلطان الاولیا

علی جدہ و علیہ التحیۃ والثنا بظاہر وسیلہ ندارد فتنۂ عظیم برپا کرد کہ از روے ریاست
قابل سیاست است و قصہ طلب، روزے خداوند قدیم بتقریب عید ذی حجہ سنہ
یکہزار و دو صد و بست و سہ ہجری بجلوس سکھساون نو تیار راقم از شادی محل
بمحلات جلوہ افروز شد دراں زمان بایں عجز نشان از خدمت داروغگی نیاز سرفراز
فرمودہ بود عرض کردم کہ زیادہ از صد کس براے نذر حاضر اند آیا تا معاودت حضور
حاضر باشند، یا بعد ورود سواری فایز شوند، بعد استماعش باندک تامل ارشاد
کرد کہ شما بہ نیابت ما نشستہ نذر بگیرند جواب دادم چہ مقدور کہ فدوی ہم
مثل سایر ملازمین نمک خوار و ملازم مسند است چگونہ بریں امر اقدام نماید فرمود
کہ در جاگیر حیدرآباد و باغات محمد پور و سانگڑھ و ترچناپلی بہ تقریب عید و
جشن علاقہ داران آنجا بہ نیابت من نذر میگیرند پس شما را کدام چیز مانع ایں
معنی است بمبالغہ حکم نمود کہ بروند و بفراغت بگیرند، چوں ایں ارشاد شنید
چار ناچار بموجب الامر فوق الادب بفاصلہ یک بالشت از کنارۂ چہار
بالشت روبمسند بدو زانوے ادب نشستہ نذر سے برداشت، و بہ تہالی گذاشت
مفسد مذکور خواست کہ دریں امر پیش دستی نماید راقم اورا ازیں کار باز داشتہ
فتنہ گر مزبور ازیں حرکت ہمچو سیخ بر آتش غصہ می پیچید، و باکمال حرارت
خشم چوں کباب برشتۂ عرق از جبۂ تزویر او می چکید، بہ یقین دانستم کہ فتنہ
برپا خواہد کرد، و بر اعتماد کریم مطلق باکی بلاے سیاہ چیزے نشمرد، بعد
برخاست مجلس سواری خاص رسید یکصد و ہشتاد و دو روپیہ جمع شدہ بود
بحضور گذرانیدم بسرور خاطر پنجاہ روپیہ براقم و یک اشرفی کہ برادر صغیر کہ
از عہد مسند نشینی ایں قدر عبدی او مقرر است عنایت کردہ ارشاد فرمود

کہ امروز مشقت عظیم برداشتید بخانہ روند و بتناول پردازند، بمجرد رفتن خاکسار از حرکت اول و عنایات خداوندی آں خاک بسر آتش بجگر در حضور شکایت سرکرد کہ راقم بر مسند خاص نذر گرفت چونکہ دراں زماں التفات سرکار براں نابکار بود سخنش فی الجملہ مقبول شد و تا چند بخاطر ماند اگرچہ بحسن اخلاق پیش راقم اعادہ نفرمود ہمت روسا مصروف امور کلی باشد و بر کار جزئی بیشتر التفات نمی ماند لہذا سکوت فرمود و الا سزائے آں گفتار ہمیں بود کہ فی الحال اورا بزندان باید فرستاد کہ ملازمے را بر مسند ما دیدہ گوارہ نمودے، وچرا ازاں باز نداشتے معہذا صدہا کس و اہل اہتمام حاضر بودند بہ تساہل ازانہا دریافت نشد الخیر فیما وقع سوائے دو مفتری ناعاقبت اندیش باز لب لباب آنہا شخصے پیدا شدہ است و از بوئے اسلام بہرہ ندارد اگرچہ ؎

ہے نام کو وہ مردک بدکار مسلماں

بہ نسبت بعض اوصاف ذمیمہ کہ از ہنگام نشو و نما در نہاد آں بے حیا متمکن است بہ بدنامی ایں عاجز پرداختہ در نفس الامر مثل بے دولتے کہ برائے زوال اقبال طالع مند کہ ازاں عناد داشت بینی خود تراشیدہ صبحے برورش نمایاں شدہ بود و نقل مشہور است رسوائی خود ساختہ ؎

خدا در جہاں گردنش بشکند
کہ بیخش ز دنیا و دیں بر کند

ایں عاصی کہ ازیں ہر سہ بہتان تا امروز عنداللہ بری است، بعون قادر مطلق در فردائے قیامت بصف محشر دامن کشاں خواہد رسید، و در محکمۂ آں روز کہ قاضی احکم الحاکمین تعالے شانہ و منادی جبرئیل علیہ السلام در حق جملہ اعدا خصوصًا

این ہر سہ اشقیا مستغاثی خواہد گردید، این جفا کشیدہ می خواست کہ وقائع سرگذشت خود با بدسلوکی نا اہلان روزگار کہ بے سبب در صدد بدنامی و اذیت نامقدور می باشند تحریر کند لکن از ہنگام واقعہ جانکاہ جناب اوستادی و قبلہ گاہی روح اللہ روحہ الزکی کہ مضمون ؎

ہزار خویش یکے چوں پدر نخواہد بود

براں جناب بواقعی صادق می آید بر قلعہ راحت آباد خاطر یورش انواع رنج و تفکر شدہ، و خزانہ جمعیت و آرام بغارت رفتہ قدرت ندارم کہ بفوج دلجمعی و فراغت بدفع آں کوشم و باین کار کہ از اہم مہمات است نقش صحیفۂ دہر نمایم، بارے در ضمن تسطیر این کتاب کہ بحکم ولی نعمت خود کہ یارب با طول حیات و اعتلاے درجات چوں ظل ہما سایہ فگن باد بعمل آمدہ بحیز عبارت در آوردم ہرگاہ این جملۂ معترضہ بپایاں رسید بترقیم احوال بقیۂ منزل متوجہ گردید۔ ساہیوارم کہ مشہور بسمی وارم شدہ موضع انعام شاہ رحمت اللہ رحمۃ اللہ علیہ است کہ از اولاد حضرت شاہ بہلول شطاری برادر خرد و خلیفۂ از چہار خلفائے حضرت شاہ محمد غوث گوالیاری قدس سرہ السامی بود مسجد سنگین و قبور اولاد ممدوح بصحن آں واقع گردیدہ و مکان خوش فضا است، بعد موضع مذکور تالابے است موسوم بموڑ کلم کہ از بنگلور تعلق دارد میگویند کہ دو پٍ آنجا بہتر است چہ موڑ در زبان اروی بمعنی آں آمدہ، بعد ورود دراںجا بہ تحصیلدار یک فرد شال سرخ عنایت شد۔

گلدستہ دوم

بفضلہ تعالیٰ ششم بسواری سکھپالکی بوقت بلند شدن دہ گھڑی روز متوجہ گرم روی شدہ در شدت حرارت بکمال مشقت بوقت عصر

داخل اُوٹاتُوز کہ سیزدہ میل است گردید اگرچہ جناب خداوندی بقولے ؎

سفر بود بجہاں مایۂ سرافرازی
دلیل روشن من آفتاب عالمگیر

بہر نوع کہ مناسب را بے غزا بود جلوہ افروز شد، اما غربا دریں منزل بسبب ناہمواری راہ و قلت آب و کثرت سنگ و کربوہ وغیرہ عوارض معنی حدیث شریف السفر قطعة من العذاب متحقق گردید، الغرض ہمراہیان موکب ظفر قرین دریں سفر خیر مآل حظ فصول ثلثہ دریافتند و تمنائے گرما و سرما و برسات در دلہا فرو نگذاشتند ؎

بہ ہیچ چیز تسلی نمی شود ہمایب
بہار دیدم و گل دیدم و خزاں دیدم

و بہالے کہ عبور سواری خاص ازانجا لطلوع آمد نوکریز میگردد چترواتُور دیہ مختصر است مابین شمال و مشرق چند خانہ و یک تالاب دارد۔ اگرم[اگرم] جنوبی است مثل آں۔ تی کلم مابین شمال و مغرب است و مثل دیہ گذشتہ اوٹاتور شمالی است یک تالاب و نہر کہ از کوہہا تراوش یافتہ جاری است میدارد و آبش نہایت گرم و بخاصیت بدمشہور کہ تحت آں معدن آہک است بجز استعمال سوزش بول بمرتبۂ کمال می شود و رانجا گنبدے است کہ سیدۂ نوجوان ناکتخدا دفن یافتہ مسماۃ بحافظہ بی بی کہ صالحہ و حافظۂ قرآن شریف بود و بحج بیت اللہ شرف عتقی حاصل نمود، بعد وفاتش از شب سوم تا چہلم چراغ آب بر مرقد او می سوختت تقدس و عفت آں خاتون بمرتبۂ شنیدم کہ ایں صفحہ بہ تحریرش کفایت

Uttatur اُٹاتُور   Agaram اگرم

نخواهد کرد قوله تعالیٰ یختص برحمته من یشاء نسبت بدیهات امروز منزل
فی الجمله آبادی میدارد و لکن از آغاز تا فرودگاه بسبب عوارض مرقوم کمال تکلیف
دست داد، درین مسافت بعید سه چهار چشمه مختصر آب نمایان شده و آن هم
بشدت تابش آفتاب رو بخشکی آورده، آبش چندان شیرینی ندارد با وصف آن
بعلت نایابی آب هجوم بنی نوع انسان چون مگس بر شهد و شکر بود اگرچه اکثرے
از همراهیان درین منزل رنج سفر برداشتند، خصوصًا راقم سطور بسبب دوری
از حضور که حسب الحکم برائے فراهمی و ترتیب اسباب توشک خانه که پراگنده
افتاده بود در نهرنگر اقامت نموده، و احدے از خلاصیان سرکار برائے
برداشتن سامان مذکور از باعث سرعت روانگی خداوندی متعین نشده اگرچه آنها
موجود بودند لیکن مروت ابنائے روزگار مقتضی این معنی کجا است که درکارے
دخل راقم باشد باعانتش پردازند، اگر فتنه و افترا برپا نکنند احسان بآنها است
انواع رنج و تعب برداشت و از شب ششم تا دو پاس آن روز چند مزدور
باجوره از طرف خود داشته از مشقت عظیم نجات یافت و بنماز جمعه مشغول شد
بعد ادائے نماز هجوم بے نوایان و دریوزه گران که از بوئے فقر بهرهٔ ندارد در
صحن مسجد محمدی چه زیر و چه بالائے مدرسه آنقدر برین خاکسار بظهور آمده که
شمهٔ از آن بمعرض بیان نمی آید مستزاد بران باقسام بد زبانی آنها گرفتار شدم
بدین معنی که از ماهها بتوقع نواب بستر آرای اقامت شدیم و بے خدمتگزاری
ما روانه گردید، و هنگام سواری مبلغ سه صد روپیه نظر بامانت داری و اعتبار
تفویض تو نمود که بهر طور بفهمائش جماعهٔ فقرا کرده معاونت نمائی چرا باتلاف حقوق ما
می روی، و پدر تو که بخدمت فقرا و نفع رسانی عالم اظهر من الشمس بود برنگ ابر

چرا نام او پنہاں می سازی، چوں ایں مضمون شنیدم غریق بحر حیرت گشتم و ازیں بہتان صریح کہ عبارت از تحویل زر است پابگل شدہ باصناف تبریہ پیش آمدم، و بعجز و ملایمت بفہمایش آنہا پرداختم، با ایں کف لسان آنہا نشد الحاصل سخنے طرفہ بغور قابل شنیدن است کہ ایں خاکسار باوجود عدم کار و خدمت کہ سلیقہ آں نسبت و ازاں اعراض کلی دارد ناحق ہدف ملامت شد وائے برحال آں کساں کہ آرزوے خدمت دنیوی داشتہ متحمل آفات میشوند او تعالےٰ بحسن توفیق خدمت بندگان بایں عاصی نصیب فرماید، و از مظالم دنیا و عقوبات عقبی در کنف حمایت خود دارد آمین۔ از جناب کریم کارساز براقم سراپا نیاز بذریعہ حبیب او صلی اللہ علیہ وآلہ وصحبہ وسلم و محبوبش علی جدہ وعلیہ التحیۃ والثنا ہمیں التجا ست کہ مع الخیر بعد فراغ از چند امور ضروری کہ اہم آں ادائے قرض جناب والد ماجد مغفور طاب اللہ قبرہ بالنور است کہ باغوائے بعض احبائے خام کہ بشکل خرقہ پوشاں گوے تفوق بر قطاع الطریق ربودند بعمل آمدہ بود وسبکدوشی از شش کرخدائی برادران و اطفال انشاءاللہ تعالےٰ بحج بیت اللہ و زیارت روضہ مقدس رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وصحبہ وسلم بپردازم و تا وسع امکان بجاروب کشی غبار آں آستاں فیض نشاں سرمۂ دیدہ و دوائے درد دل نمایم و افوض امری الی اللہ ان اللہ بصیر بالعباد۔

لاستاد

شاہا بدرت آمدہ‌ام از ہمہ مایوس
انباشتہ در کیسۂ دل مایۂ ہم را
از نقد طلب بدل مایہ حسن نعم
مایوس مگرداں من حیران ندم را

القصه بمحنت تمام دو منزل را یک منزل دانسته شب و روز مستعد گرم روی بودم و بسبب روانگی خیمه و اسباب بخت و پز بر طبق عادت پیش از نهضت حضور که بوقوع آمد در عرصه دو و نیم روز دو بار اتفاق تناول شد الحمدلله هفتم شهر مذکور بمنزل رسیدم، و بوقت عصر که از محل سرا برآمد گردید بکحل الجواهر لقاے میمنت انتماے جناب خداوندی جلاے چشم حاصل نمودم، و فی الفور جاده پیماے منزل آینده شدم درین جا لیشا تور ارمنی کار پرداز گورنمنٹ ایجنٹ دو شالهٔ گلناری عنایت شد۔

گلدستهٔ سوم

روز شنبه شعبان المعظم سنه ۱۲۳۸ ۲۹ اپریل سنه ۱۸۲۳

بفضله تعالیٰ بهفتم بعد نماز شام بمنزل تری منگلم که مسافت دوازده میل دارد بجلوس نالکی زرد مع برادر والا اختر بروشنی مشعلها بجلو مقربے قریب یکپاس شب رونق بخشید و براے راحت خلایق که همت خداوندی مصروف بر آنست درانجا مقام گردید، دیهاتے که بقدم لشکر ظفر پیکر در آمد بشرح می آید تیرنی شمالی است دو تالاب و دو چشمه و چند مکان دارد۔ کاریری نیز بآں سمت واقع دو صد خانه و دو تالاب دارد یکے ازاں کلان است موسوم بنواب تالاب ایلوڑ هم بآں سو واقع چند کلبه و یک تالاب دارد، آگرم نیز بآں جانب است و یک تالاب دارد۔ تری منگلم آنرا تورا منگلم نیز گویند دیه غربی است چند خانه و یک تالاب دارد درین مقام به تحصیلدار یک فرد شال سرخ عنایت شد۔

Tirumangalam

گلدستہ چہارم

بفضلہ تعالے بتاریخ نہم بوقت باقی ماندن چہار گہڑی شب بسواری باد پا بعزم منزل نلّوڑ کہ پانزدہ میل است متوجہ جلوہ آرائی شد و لباس اہل ولایت در بدن مبارک داشت یعنی قبائے عودہ در بر و رومال شال سفید کہ بوٹہ سبز داشت بر سر و موزہ در پا جناب خداوندی دریں سفر چوں بوقت صبح بسواری اسپ میپردازد اکثر بلباس اہل ولایت زیب آور میشود، دیہاتے کہ بزیر قدم توسن برق شتاب درآمد بہ بیان می آید۔ والکنڈہ پور[۱] پرگنہ شالی است کہ چند خانہ و دو چشمہ دارد و شطرنجی خوب درانجا تیار میشود۔ دریں مقام مقبرہ بزرگے است کہ او بسید معروف معروف شدہ۔ تحصیلدار اینجا تا منزل ہمراہ بود و بعد ورود عنایت فرد شال گلناری سرفرازی یافت۔ درگم کہ بہ رنجنگڈھ[۲] مشتہر است بہراز پایین قلعہ میگزرد و بہنگام جاگیرداران آبادی داشت الحال رو بویرانی نہادہ، در قدیم جاگیر احمد طاہر خان بہادر بود و بعد انتقال مشار الیہ تا چہار بطن بحسن نیت آنہا جاری ماند و پس از رحلت محمد سعید خان کہ مخاطب بمحمد حسین خان بہادر طاہر بود بضبطی کمپنی درآرہ اکنوں بنام پسر او کہ محمد علی نام دارد و بمراحم حضور بخطاب صفدر جنگ مفتخر و معزز گردید۔ چیزے در مدد معاش در عوض جاگیر تقرر یافتہ جناب خداوندی ازراہ عزت بخشی و کمال التجابیش کہ دریں سفر ہمراہی رکاب دارد بپاس قدامت و دولت خواہی اسلاف و لحاظ سجیہ رضیہ آنہا بوقت بلند شدن چہار گہڑی روز با چند ملازم درانجا فرود آمدہ خاصہ صبح تناول فرمود مشار الیہ بعض تبرک کہ از ہنگام اجداد او موجود بود ہدیہ حضور نمود، و نذر دستے از طرف خود و مستورات خانہ گزرانید و خلعت و دو شالہ بجناب رئیس ما و

روز دوشنبہ ۹ شعبان المعظم ۱۲۳۹ ۲۱ اپریل ۱۸۲۳

---

[۲] Ranjangudidurgam ۲ط

[۱] Valikondapuram ۱ط

نواب عظیم جاہ بہادر رسانید، و بوقت باقی ماندن دو گھڑی روز خود
بدولت بر کوب ہماں سواری بسر منزل فائز گردید دیراہِ دیہے واقع
شد موسوم بکیر نوز کہ متصل شاہراہ بر کنار ماند و جدول صحرائی ازاں
می گذرد و تلور شمالی است کہ رود مختصر ازاں جاری است . در دیہات
مذکور خانہا قلیل است لہذا بقید عدد نپرداخت ، در ہمیں موقع خدمت
باغات نتھر نگر و دیہات مسجد محمدی از منیر جنگ معزول گشتہ بر شرف
الملک مفوض گردید واز پیشگاہ حضور بعنایت خلعت مہتابی مثمرہ دار در
ہم جنسان شرف و افتخاری یافت، تحصیلدار اینجا چیرۂ مہتابی بوٹہ دار و چودھری
نتھر نگر کہ تا ایں مقام ہمراہ لشکر ماند تہان مہتابی بوٹہ دار مرحمت شد

گلدستۂ پنجم

روز سہ شنبہ ۱۰ شعبان المعظم ۱۲۳۸ھ ۲۲ اپریل ۱۸۲۳ء

بفضلہ تعالے بتاریخ دہم بعد نماز فجر بسواری مرقوم بعزم منزل
کرڈی آوز کہ بکلدیوز مشہور و بنام ایں اختلاف است و مسافت
نہ و نیم میل دارد بوقت بلند شدن پنج گھڑی روز داخل شد ، دیہاتے
کہ بگہ جولان اسپ صبا رفتار در آمد مکتوب می شود . بیل تور مشرق رویہ
است چند کلبہ و یک تالاب و چشمہ آب دارد . دنکنوز دیہ مختصر است
مابین مشرق و شمال یک چشمہ آب دارد موسوم بدرک کلپم کلور ہم دیہ مختصر
است بجانب مذکور در اینجا چشمۂ آبیست موسوم بگنہٹہ بہلول خان . کرڈی آوز
نیز بسمت مزبور واقع یک تالاب و چشمہ دارد و نہر صحرائی جاری است میگویند
کہ استعمال آب آنجا موجب ضرر است بہ ہمیں اندیشہ جناب خداوندی بلکہ فی الجملہ

صاحب مقدور از منزل گذشته بحسب ضرورت سبو و مشک و ابریق پر از آب ہمراه آورند غرض صحرائیست با وحشت کہ بوئے انست نمی دارد ازین مقام تا چیت پٹ باز حکومت کلکٹر در داخل اعاده نمود - در ہمیں جا خبر رسید کہ سیدی الماس خواجہ سرائے قدیم سرکار نواب جنّت آرام گاه مخاطب بجاوید خان کہ از عارضۂ پیچش و نبده بازار قی در تہرنگر مریض گشته بود دی روز بیخ زندگی او منقطع گردید و بپائین جوار خداوند ان قدیم خود بر بستر خاک خوابید، چوں ایں روداد بحضور پرنور و حضور قدسیہ رسید بپاس قدامت و نمک حلالی او ملال خاطر شد - نامبرده در ہمجنسان خود عزتے یافتہ و در عہد ریاست حضرت نواب رحمت مآب مخاطب بتاج الدولہ اعتبار جنگ گشته، بر اکثر خدمات جزوئی مثل دارو غگی باورچی خانہ خاص و میوه خانہ و تنبول خانہ و دوا خانہ و بلور خانہ و اصطبل خاص و بہل خانہ اسپان و چند قطعہ باغ ہمچو امیر باغ و عظیم باغ و انجیر باغ وغیرہم محیط شده بود بحسب حوصلۂ خویش سربراه می نمود و بلحاظ منصب اصلی خود با ہر کس باخلاق پیش می آمد و با ہر ذی عزت کار بند ادب می شد و اگر ایں شعر میرزا محمد افضل سرخوش کہ امیر بارگاه عالمگیری و صاحب طبع و مرد ظریف بود در حق چنیں کس استعمال کنند زیبا است ؎

ناقص افزوں بود بقدر از کامل

بیش است زمرد قیمت خواجہ سرا

نہ ہر پیش برید کہ بزعم باطل خود را مرده شخص پندارد و در زمرۂ کاملان شمارد و با اہل عزت مقابلہ نماید، زنہار استحقاق ایں معنی ندارد

و بے معنی است، جناب شہنشاہ گوہر فروشاں یعنی حضرت حکیم نظامی گنجوی قدس سرہٗ الزکی می فرماید ؎

نہ انجیر شد نام ہر میوۂ
نہ شل زبیداست ہر بیوۂ

گلدستہ ششم

روز چہارشنبہ ۱۱ شعبان ۱۲۳۸ھ
۲۴ اپریل ۱۸۲۳ء

بفضلہ تعالیٰ بیازدہم شریف بعد ادائے نماز صبح بر سواری مذکور بمنزل آچالوَر کہ با سنُور زباں زد است و فاصلہ یازدہ و نیم میل دارد بوقت پنج گھڑی روز زیب بخش گردید۔ دیہاتے کہ بترک تازمبارزان جیش در آمد بہ بیان می آید، چیپاک دیہی است کہ گذرگاہِ آں شمالی است و آبادی بسوے مشرق، صد کلبہ و خانہ و سہ دکان و یک تالاب دارد سایہ درختان دریں سہ چہار منزل برنگ عنقا است بالتخصیص دریں دہ بہر دو جانب درخت مغیلا نست کہ بہ فرش خاک خارہائش در حق پیادہ پایان حکم نیشتر می دارد شعر ناصر علی سرہندی کہ منتخب شعرائے عصر بود از احوالِ ایں سرزمین مطابقت تام پذیرد ؎

قدم آہستہ نہ اے گرم طلب در رہِ عشق
خارِ نمناک دریں بادیہ نشتر باشد

کلپاک دیہ مختصر شمالی است تالابے دارد و رودے جاری است برنجی نیز متصل اوست رودے ازاں می گذرد کہ موسوم است بہ ترنا منتیار کہ از کللرچی Kallakurchi می آید و از راہِ

در داخل بہ محمود بندر رسیدہ از دیار ملحق می شود۔ آچا پوڑ ہم بجانب مذکور واقع صد مکان و یک تالاب و چشمۂ آب دارد نسبت اختصار بچند دیہ مذکور بسبب قلت مکانات و آبادیست نہ باعتبار طول و عرض اگرچہ طویل و عریض است ۔ اما زراعت قلیل می شود و صحرائے بے ترکیب کلکٹر دریں جا بملازمت مشرف شد۔

گلدستۂ ہفتم

روز پنجشنبہ ۱۲ شعبان المعظم ۱۲۳۸ ۲۴ اپریل ۱۸۲۳ء

بفضلہ تعالےٰ بشب دوازدہم قریب نصف اللّیل بسواری عماری رکوب فرمودہ با عماری دیگر و ست ہودج و جلوسے معمولی بوقت دو پاس و پنج گھڑی شب بمنزل ٹولندورپیٹھ کہ ۸ میل است نزول اجلال فرمود و در شب مہتاب بہ میدان وسیع جولان فیلان کوہ شکوہ و صدائے جرس آنہا کیفیتے می نمود کہ دریں سفر خیر اثر گاہے ایں لطف نمایاں نشدہ تا مقامے کہ نگاہ کار می کرد از تاب مہتاب فرش مہتابی بہ نظر می آمد کہ از حسن نیت و توفیق خیر ولی نعمت ما بپا انداز ش گستردہ اند از معاینۂ ایں حال شعر فردوس آرامگاہ محمد شاہ بداہتہً بزبان رسید ؎

جہاں را در برا مشب نقرئی طاس است پنداری
زمیں تا آسماں یک قطعۂ الماس است پنداری

دیہاتے کہ آں شب بہ قطار پیلاں گردون شان در آمد بزنجیر بندی خامہ می آید ۔ ہیوالور شمالی است پنجاہ خانہ و دو دوکان و تالاب و چشمہ

سلے Ulundurpet

آب ہنڈف دارد. تراکم اشجار صحرائی دراینجا بیشۂ شیران و کمینگاہ دزدان دلیر می نمود. الحق قبل از بست سال ہر دو صفت دران بیدائے ناپیداکنار بود چون ضبط و نسق انگریز بعمل آمد این صحرائے پرآشوب صورت امن یافت معہذا تا حال مسافرین بوقت شب خصوصًا شب تار سفر آشنا نمی شوند و بقافلہ جادہ پیمائی می نمایند اکنون بعون اللہ تعالے بطفیل ورود رئیس ماچنین منازل خطرناک حکم آبادی پیدا کرد و ہیچ کس از دزد و شیر باک نمی دارد. ترپیر ہم بآن سو واقع یک تالاب و چشمہ و چہل کلبہ دارد. ولندور پیٹھ نیز دران جانب است و نسبت بہر دو دیہ اخیر آباد دو تالاب و چشمہائے آب و سرائے متعدد دارد

گلدستہ ہشتم

روز جمعه ۱۴ شعبان ۱۲۳۸ھ ۲۵ اپریل ۱۸۲۳ع

بفضلہ تعالے بشب سیزدہم بعد فراغ نماز عشا بمنزل ترودن نیلور[لـ] کہ مسافت سیزدہ میل دارد بوقت دو پہر و پنج گھڑی شب بسواری عماری باہستگی و خرام جلوہ فرما شد و دران جا تا شب چہاردہم مقام فرمود. درین منزل مخاطرۂ شیر مستولی است لہذا ہر فردے از لشکریان ازین راہ ہولناک بہ ہیئت مجموعی درگذشت چنانکہ حسب الحکم حضور بوقت سہ پاس روز برین معنی منادی ہم شدہ بود. و بہاتے کہ رونق افروزی ازان بظہور آمد بہ تسطیر می آید. پانڈور دیہ مختصر است کہ ہنگام گذر جانب مغرب ماند و تالابے دارد. تراکم اشجار بشدت است و ہمین مقام محل خطر. کلونور بہنگام سواری

Tiruvennainallur لـ

به مشرق می ماند و مثل دیهه مذکوراست و رودے ازاں می گذرد و از پوپٹی اور مشهور۔ مرّوور نیز سمت مزبور است تالاب کلاں و چهل خانه و دو دو کان و سه چشمه و یک منڈف دارد. دیلوز غربیست و باجتماع سه قریه ترتیب پذیرفته یکصد و بیست خانه و یک دو کان و تالاب و دو چشمهٔ آب میدارد، و جوے ازاں جا جاریست موسوم بکرٹلم هنگامیکه راقم سطور بلب نهر مسطور رسید عجب سیر و تماشاے با کیفیت دید که عکس بدر در آب برنگے جلوه می کرد که از چهار طرف زرگر قضا به زنجیر بندی طلا پرداخته و فرش ریگ بکناره اش بلا تصنع که بفرش مهتابی نقرئی آراسته مجبور سکهسا و دهسل و بنڈی و اسپان و کثرت خلائق و صداے باد هاے و هوے اینها طرفه هنگامه و عجب لطافتے میداشت که بشرح راست نمی آید و تعلق از دیدن دارد. خصوصًا وصف آمد سواری خاص با جلوے کثیر و خرام اقبال فلک نظیر خارج از اندازهٔ تحریر خود بدولت با چند اهل عماری و هودج نشین که عقب سواری مبارک بودند پیاله هاے چاے می کشیدند و براے دفع برودت که آں شب غلبه داشت بنقل انگورمی پرداختند. هوس تماشا بے اختیار دامن دل می کشید و رخصت برخاستن نمی داد۔ ازانجا که لشکر خواب بر من ناتواں حمله آورده بود تاب مقابله ازاں نیاورده عنان عزیمت بمنزل گاه تافتم زیراکه زیاده از یک پاسی شب عادت بیداری ندارم او تعالے بپاس شب زنده داران محرم سرادقات قدس دل، بیدار نصیب کناد و از خواب غفلت و آفات دنیا و ما یتعلق بها بحفظ و امان خود دارد آمین یا ارحم الراحمین۔ تردن نیلور دیه مشرقی است بعهد ریاست

نواب جنّت آرامگاه برائے مصارف حرمین شریفین زادهما اللہ شرفاً و تعظیماً بطریق جاگیر مقرر بود. چونکه نواب مرحوم بر مسند او نشست محاصل جاگیر مذکور بصرف خاص درآورد و شاید آنرا خرج زاید تصور نمود در وانگی جهاز که بحین نواب معلّے بسوئے حجاز بعمل می آمد موقوف فرمود، هزاران رحمت بر روان جناب نواب رحمت مآب ما باوجود عدم حکومت ملک بخدمت آن عالی مقام تا وسع امکان می پرداخت و چیزے برائے مخارج سال بسال ارسال می ساخت همت والا بهمت رئیس زمان ما مستور این معنی شده است که سفینه با قافله حجاج و نردبانِ[1] کعبه روانه کند و تا مقدور بجان منّت بخدمتگذاری بطحا و طیبه بپردازد جزا بخش حقیقی در جلد دے این امور

---

[1] شهنشاه هند اورنگ زیب عالمگیر در زمان خود نردبانے برائے دخول در کعبة اللہ فرستاده، و بعد ازان نواب محمد علی والا جاه در زمان خود نردبانے تیار کرده با هدایا و تحف کثیره روانه حرمین ساخت. نواب اعظم جاه نیز بکمال عقیدت نردبان بمعرفت سید صبغة اللہ شاه والا در دار الامارة خاص خود تیار کنانیدند همه مزدوران تا اتمام کار بکمال طهارت می بودند و هرگاه نواب اعظم جاه برائے دیدن آن نردبان می رفتند طهارت و وضو کرده با ادب تمام ادرا ملاحظه می نمودند. در تیاری این نردبان قریب ده هزار روپیه صرف شد و همراه نردبان هدایائے بسیار و نقد و جنس برائے شریف و بادشاه مکه و ائمه و علماء و قضاة و مفتیان و موذنین و مکبّرین حرمین شریفین زادهما اللہ حرمتاً و تعظیماً فرستادند. و برین هدایا مع هدایا برائے محمد علی بادشاه مصر زیاده از هفتاد هزار روپیه صرف شد سوائے این برائے خیرات عامه مبلغ بسیار قریب بست هزار روپیه فرستادند و نیز برائے مسجد و روضۂ نبوی صلّی اللہ علیه وسلم درفشان قنادیل و شمع ارسال کردند. الغرض بر تیاری سلّم و ارسال هدایا و مبلغ خیرات زاید از یک لک روپیه صرف شد. نواب اعظم جاه این نردبان را بعد از رجوع از ناگور تیار کرده بتاریخ ۲۹ ذی الحجه سنه ۱۲۴۰ھ بر جهاز کچھی از مینائے مدراس سوار کنانیدند. جهاز مذکور بتاریخ ۷ محرم سنه ۱۲۴۱ هجری از مدراس لنگر برداشته روانه بمبئی شد. همراه نردبان شریف حاجی حافظ حسن صاحب و حاجی سید عبد القادر خان صاحب و امام الدین خان صاحب مع فرزند متبنّی یعنی حاجی عمر نیز روانه شدند. جهاز هرگاه به بمبئی رسید نواب

حسنات طول عمر با ترقی درجات عطا کند و بترحم و خلائق پروری نام منور او چون نیر اعظم روشن دارد. تفصیل آبادی منزل اینکه زیاده از دو صد مکان و بست دوکان و دو جدول و دو تالاب و دو قطعه باغ و یک تکیهٔ فقیر و عاشور خانه و بتخانه هائے کثیر دارد. بعد نزول درین جا بمحمد حبیب الله فرزند محمد عنایت الله مرحوم متولی مسجد محمدی که مرد مقدس بود، و درین زمان امثال آن بزرگوار هیچو کیمیاست بعطائے خدمت موروثی و فرد شال سفید رخصت فرمود و به پالیگاران منزل بعنایت دستار چودهری مدهرائی سرخرو و سربلند نمود.

گلدستهٔ نهم

روز شنبه ۱۳ شعبان ۱۲۳۸ه ۲۶ اپریل ۱۸۲۳ء

بفضله تعالی بچهاردهم بعد فراغ نماز عصر بجلوس سکهپاون طلائی باحشام موفوری بمنزل کلپیت که پنج و نیم میل قریب ۳ گهڑی شب نزول یافت بوقت مغرب بدامان رود پنیار سجاده نماز گسترد. بعد ادائے صلوٰة بروشنی مشعلها نهضت فرمود، آتش بازان تعلق برعایت شب برات همراه سواری خاص

(بقیه حاشیه صفحه ۱۳۵) نواب اعظم جاه بتاریخ یکم ربیع الآخر ۱۲۴۱ه در مدراس انتقال کرد. مگر این نردبان در مکهٔ معظمه رسید و به حکم محمد علی پادشاه و شریف پاشائے مکه به باب بیت الله بتاریخ دوازدهم ربیع الاول ۱۲۴۲هجری منصوب شد، هرگاه کیفیت مذکور به نواب عظیم جاه که اتالیق مولوی غلام غوث خان بهادر والا جاه پنجم بود رسید جشن نمودند و سید صبغة الله شاب والا (وفات ۲۷ جمادی الاول ۱۲۴۵ه) در جلدوی تیاری نردبان شریف زمین و باغ در علاقهٔ سانگرا عطا فرمودند. نواب غلام غوث خان بهادر نیز نردبانی تیار کنانیدند ولکن آنرا بمکه ارسال کردن نتوانستند بعد وفات آنان سلم شریف و تخت طلاء بتاریخ ۲۱ رمضان ۱۲۷۵ه مطابق ۲۴ اپریل ۱۸۵۹ء سپرد رسیور انگریز شد و بتاریخ ۲۶ ذی قعده سنه الیه سلم شریف هراج شد و فقیر صاحب آن را خرید کردند و بردند.

آتش بازی می سوختند، ہوائے در چشم فلک میل طلائی میکشید و سرکشی درختان انار بگل ریزی تا پہلوی چرخ می رسید۔ ماہتاب کیفیت گل خورشید مینمود، و رونق سواری دراں دم بر شب گشت نوشہاں گوی سبقت می ربود از آغاز سواری تا منزل ہیچ قریہ براہ گذر نیامدہ مگر بچپ دراست دیہ ایتم پور و شرَوالوُر و ماریگوُرہ ماندہ، و تالاب دیہ اوّل بجانب مغرب واقع شدہ، و در شارع عام سہ رود حایل گردیدہ یکی تلتار دویم کوژیار کہ رود عقیم است یعنی ہمیشہ خشک میماند لیکن در ایام برشگال تا چند مدت سیلان مینماید ازانجا دو راہ است یکی از طرف شمال بسوئے مدراس می رود و دیگر از سمت مغرب بلکہ مایل بجانب ارکاٹ، سیوم پینار از شندی درگ کہ متعلقہ بالاگھاٹ است می آید کلپٹھ دیہی است مابین مغرب و شمال کہ چہل خانہ و یک دوکان و یک تالاب و سہ چشمۂ آب دارد و بعد نزول فاتحۂ معمولی شب برات و ختم مصحف شریف و حصن حصین و دلائل الخیرات بعمل آمد و خوانندگان آن چند کس از جلسائے حضور بودند، بعد فراغ آن مجلس طعام مرتب گشت و تقسیم شیرینی بحضار محفل بعمل آمد و افروختگی آتش بازی کہ درین شب رسم عالمگیر شدہ علی الخصوص بدولت سرائے امرا از جملۂ اہم مہمات است آں ہم بوقوع آمد۔

روز دوشنبہ ۱۶ شعبان ۱۲۳۸ھ ۲۸ اپریل ۱۸۲۳ع

گلدستۂ دہم

بفضلہ تعالیٰ بشب شانزدہم بوقت یک پاس و یک گھڑی شب

بسواری مذکور سرو شنائی ہلال و مشعلہا و ماہتاب بعزم منزل پنملاپیٹھ کہ یازدہ میل است، بوقت دو پاس و پنج گھڑی شب تجلّی افروز گردید، دیہاتی بر رہگذر درآمد بقید قلم می آید نامیل پٹ دیہ مختصر شرقی است تالاب خورد و چشمۂ آب دارد، تلی پٹ غربی است مثل آن، کونی پٹ نیز با آن سواست، دو چشمۂ آب میدارد، ملپنڈور شرقی است چشمۂ سنگ بستہ و تالاب و پنجاہ خانہ دارد، آرنبور دیہ مختصر است بہمان جانب یک تالاب و چشمۂ آب دارد، کلنورپیٹھ ہم بآن طرف است یکصد و سیزدہ خانہ و چشمۂ سنگ بست و تالاب و منڈف دارد، ایتور نیز بسمت مذکور است صد کلبہ و یک سرا چشمۂ سنگ بست عالی شان و منڈف دارد، پنملاپیٹھ تالاب کلان و چشمہائے متعدد و سہ کوہ دارد، درین جانب بہر دو طرف زنجیرہ بندی کوہہا است اگرچہ فرودگاہ ہمین جا تقرر یافتہ بود چونکہ سایۂ درختان و وسعت میدان قلیل است برائے راحت لشکریان موضع انندپور کہ بفاصلۂ قریب ازان است لشکر ظفر اثر فرود آمد درین دیہ زیادہ از صد کلبہ و خانہ و چہل دوکان و یک مسجد سنگین کہ صحنش نہایت وسیع و بنا کردۂ خیرالدین خان غوری است. و بہدران احاطہ گنبد مشارالیہ و چند قبور مسلمین واقع گردیدہ و بفاصلۂ قریب ازان گورستان است خصوصاً چبوترہ مرزا دلیل خان دران است کہ خان مذکور بہمراہی راجہ تی ستک در مقابلۂ نواب سعادت اللہ خان بہادر مرحوم مقتول گردید، از حضور درین جا بتحصیلدار از عنایت تہان مہتابی طلائی عزت بخشی شد،

روز سه شنبه
۱۷ شعبان
۱۲۳۸ھ
۲۹ اپریل
۱۸۲۳ء

گلدسته یازدهم

بفضله تعالیٰ بشب هفدهم قریب یک پاس سواری مرقوم با جلو معمولی بروشنی مشعلها بنصف اللیل داخل منزل نصرت گڈھ عرف چینجی[1] یازده میل است گردید بر گذرشته دیه مختصر که موسوم بکیلملی[2]، و اتّور[3] و کوپی[4] بود درآمد احوال طریق این منزل چه بیان کنم که زنجیره بندی جبال و باکثر جا تراکم اشجار بود که از ملاحظهٔ آن طبیعت وحشتناک میگردید چه این صحرائی سراسر بیک بسبب ویرانی بیشهٔ شیران و کمینگاه دزدان شده است، درین ولا بضابطهٔ نسق انگریز بشکاریان تاکید بعمل آمده که هرکس پلنگ را بقتل رساند ده هون انعام اوست و هر که بشیر بچگان بر بستر خون غلطاند پنج هون سلوک در جلدوی کام او، لهذا هر واحد مستعد اینمعنی است که چون سگ بشکار او پرواز و طعمهٔ مقصود حاصل سازد و اگرچه ازین کارنمایان قلت شیران شده باین محل خطر که

؎ هر بیشه گمان مبر که خالی است ٭ شاید که پلنگ خفته باشد

در قدیم الایام مقام مرقوم نهایت آبادی داشت و منجمله هشده سرکار سرکاری بود قرارداده نواب ذوالفقار بهادر نصرت جنگ و در قبضهٔ حکومت راجه ڈی سنگه[5] بود که عمدگی و دلاوری او ضرب المثل آفاق شده و بجرأت و همت به مقابلهٔ نواب سعادت الله خان بهادر مرحوم صوبه دار ملک کرناٹک آن قدر پرداخته که عنقریب فتح یابد از انجا که دین متین بعون قادر برحق و

---

[1] Gingee [2] Kilmalai [3] Attiyur [4] Kappai

[5] Raja Desingh

ناصرِ مطلق قوی است و سعادت و ظفر نصیب اسلام بجلدوئے مبارزانِ نواب ممدوح بضربِ صمصام خون آشام بدار البوار شتافت و بحول و قوت مبینِ متعال رئیس موصوف بتسخیرش نصرت کمال یافت، دریں مقام یک قلعۂ زمین دوز کہ سہ احاطہ دارد بنام "نصرت گڑھ" شہرت پذیرفت، چہ نواب معلّی برعایت خطاب خود نام زد ساخت و الحاق ازاں ہفت کوہ گردوں شکوہ است کہ بر ہر یکی قلعہ محکم مرتب شدہ، و بنام علیحدہ اشتہار گرفتہ یکے کشن گڑھ[1]، دوم راج گڑھ[2]، سیوم شاباش ٹیکری، چہارم کرب گڑھ، پنجم باندر گڑھ کہ اہلِ امتیاز بہ بہادر گڑھ مسمّی ساختہ اند، ششم چین گڑھ، ہفتم چنبار گڑھ اندرونِ قلعہ مساجد خصوصاً مسجدی بنا کردۂ نواب ممدوح در نہایت صفوت است کہ گویا قطعۂ خوشنویس بنظر می آید، و عمارات عالیشان است کہ رو بخرابی و انہدام آوردہ بلکہ نام و نشان بعض باقی نماندہ و بزبان حال ایں رباعی ادا نمودہ ؎

سرخیل کہ خویش را ہلاکو می گفت
با خلق سخن بچشم و ابرو می گفت
بر کنگرۂ سرائش دی فاختہ
بنشستہ ہمی گفت کہ کوکو کو کو

بالفعل عمارت ہفت طبقہ کہ سیرگاہِ راجہ مقتول بود بشکست و ریخت باقی است دو سوم پست گشتہ تا کجا احوالش برنگارم کہ قلعہ ویرانہ محض شدہ، و بسبب انبوہیٔ اشجار صحرائی راہ آمد و شد مسدود گردیدہ، و صورت ویرانی آں آبادی چہ بیان کنم کہ بجائے ہزارہا مکان دو خانۂ اہلِ اسلام و قریب

---

۱ Kishangarh ۲ Rajgarh

پنجاہ خانۂ ہنود باشد، آب و ہوایش از سالہائے دراز متغیر است، و استعمال آب مورث مرض طحال و شکم کلانی و ہزال بدن و تپ، شدید و ناتوانی است مگر آب تالاب و نواب گنٹہ فی الجملہ بہتر، اکثر مزارات مردانِ خدا است، کہ بیشتری ازاں بتراکم درختان و خارستان نہاں شدہ و چندی چوں نقش بر آب محو گردیدہ مگر بعضی ازاں ہا کہ مشہور و موجود است بفہرست تحریر می آید

حضرت حافظ حسین قادری

قدس سرہٗ الزکی جد امجد حضرت والدۂ ماجدۂ راقم سطور مدظلہا العالی در عصر خود فردی بود، صاحب کمال کہ ظاہرش بنہایت تشرع و صلاح آراستہ و باطنش بتقدس و دینداری پیراستہ، در قرات قرآن مجید نمونۂ اعجاز داؤدی بکار می برد کہ بحسن صوت مرغ را از ہوا باز می داشت، ہرگاہ نواب آصف جاہ مغفرت مآب وزیر دکھن واردِ ایں سرزمین شد بجوشِ اعتقاد بملاقاتش پرداخت و ہمت خواست، قصہ کوتاہ آنجناب در عنفوان شباب خرقۂ خلافت از حضرت شاہ مصطفیٰ قادری خواہرزادۂ حضرت سید میراں محمد مدنی قدس سرہ ہما پوشید و ہفدہم ماہ محرم محترم سنہ یکہزار و یکصد و پنجاہ و ہشت ہجری بیرونِ حصار بخلوت خاک خوابید چنانچہ تاریخ وفاتش شعر ایں معنی است ؎

از کرم مصطفیٰ بجنت برد

گرد و پیش گنبد شریف او میدانی است فراخ و با رونق و چند درخت نیز می دارد و مضمونِ ایں بیت جناب باباے عاشقاں علیہ الرحمۃ والرضوان بر آں

صادق می آید ؎

چناں نادر افتاد در روضۂ
کہ در لاجوردی طبق بیضۂ

اندرون قلعہ قبر والدۂ آنجناب و گنبد داناد کہ سیّد عالی خاندان و مرد صالح بود موسوم بسیّد محمد و مقبرۂ الیست کہ بنام ناصر ولی شہرت پذیرفتہ چہ ولیِ ممدوح بمقاتلۂ کفّار پرداخت و بجہادِ اکبر بمصداقِ آیۂ فخیمہ "واللہ یوید بنصرہ من یشاءُ" تائید دینِ متین ساخت، بیرون قلعہ گنبد سیدی عنبر حبشیؔ است کہ مرد حبشی بود و متصف بہ بزرگی ظاہر و باطن، ہرگاہ فضل الٰہی شاملِ حال شود ادنیٰ را بمنصب اعلیٰ میرساند، کہ خود در محکم تنزیل خبر میدہد۔ "ذٰلک فضل اللہ یوتیہ من یشاءُ" خوش گفت کسے کہ گفت ؎

ابجد عشق بیاموز و مگو از اب و جد
کاندریں راہ مراتب بحسب یافتہ اند

بفاصلۂ یک دو میل از چمن جانب پائیں مرقد فتحن علی صاحب کہ شخصی بود کہ از رجال اللہ صاحب کشف و کرامات و خرق عادات، قبل از دخول بآبادی متصل آں تربتی است کہ بنام زچہ بی بی شہرہ دارد، تا حال کرامت و فیض او این قدر جاری است کہ ہرکس بحسن اعتقاد از مزار رحمت بار او استمداد کند بترحم موصل الی المطلوب فوراً فائز مقصود میگردد انتہیٰ احوالہم خودبدولت صبحی بسواری اسپ بگلگشت شہر عنان عزیمت یافت و قریب شام راجہ چنجی قدیم کہ آں را ملیچیری نیز گویند از اولاد نروپ سنگہ کم

راجۂ مذکور مسمّی کشور ناتھ سنگھ کہ از قوم راجپوت جوانی است نوخیز و خوشرو برائے ملازمت حاضر شدہ باداے نذر روپیہ واخت، و بعطائے خلعت مہتابی کارچوبی بوٹہ دار و دو شالہ گلناری از حضور قامت خود آراست، ہماں روز از ناچل دسنت وانادو رای بھنڈاری پالیگاری ویٹ ولم کہ در منزل گذشتہ بملازمت شرف اندوز شدہ بود از پیش گاہِ مراحم خداوندی بعنایت خلعت کارچوبی بوٹہ دار و فرد شال گلناری سرفرازی یافت۔

گلدستۂ دوازدہم

روز چہارشنبہ ۱۸ شعبان ۱۲۳۸ھ ۳۰ اپریل ۱۸۲۳ء

بفضلہ تعالیٰ بشب ہشدہم بوقت یکپاس و دو گھڑی بسواری مسطور جلوس فرمودہ بمنزل چیٹ پٹ کہ پانزدہ میل است قریب سہ پاس شب محلِ اقامت آراست بمجرد خروج از منزل گذشتہ چاوڑی میلچری است دیہاتے کہ بگذرگاہ در آمد مرقوم می شود۔ فتح پیٹھ شرقی است چشمہ کلاں در دو مختصر و مکان فقیر و منڈف و سی خانہ و یک دوکان دارد۔ کنلّم دیہ مختصر بر غربی است تالاب و کوہ قریب راہ می دارد و گوڑا منڈی بر شمال اوست چشمہ و منڈف براں مستزاد شدہ۔ چیٹ پیٹ فیمابین شمال و مغرب است دو مسجد و عیدگاہ و سہ صد و بیست خانہ و چہل دوکان و چہار چشمۂ آب و دو تالاب و چند تکیۂ فقراء و قلعۂ منہدم ویران میدارد در زمان سابق ہمراہ چنگل پیٹھ در علاقۂ نواب صلابت خان بود و بہ ریاست نواب جنّت مکان بمیر اسد اللہ خان بہادر جاگیر مقرر شد، و بعد انتقال

Chetpet ۴۳   Vettavalam ۴۲

مشار الیہ ضبط گردید، جماعہ دار علاقہ مسٹر ہیڈ از آغاز سرحد تا اینجا ہمراہ رکاب بود، لہذا بعنایت تہان مہتابی طلائی بوٹہ دار و دستارچہ ندری سرخ مدہرائی سرفراز و مفتخر فرمود۔

گلدستہ سیزدہم

روز پنجشنبہ ۱۹ شعبان ۱۲۳۸ھ ۱ مئی ۱۸۲۳ء

بفضلہ تعالی بشب نوزدہم بوقت ہشت ساعت و دہ دقیقہ بسواری حضور پرنور رکوب نمودہ بمنزل آرنی کہ چہاردہ میل است و بہنگام دوازدہ ساعت و نیم بالا رونق افزود۔ برائے راحت خلائق کہ صرف ہمت خاص بران است یک روزہ مقام فرمود حین جلوہ افروزی دو دیہ بنظر منور درگذشت یکے، اِندَراوَن دیہ غربی است کہ چہل خانہ و چشمۂ آب دارد دویم دِینا منگلم شرقی است فیما بین ہر دو قریہ رودے میگذرد شصت خانہ و دو دکان و چہار تالاب و سہ چشمۂ آب و یک مکان فقیر دارد۔ آرنی شہریست مختصر آباد شمالی کہ از قدیم الایام جاگیر رنارہ دار است بالفعل راجہ ترمل راؤ کارفرمائی آنجا میدارد و در نگر کہ موضعے است بر کنار رود آنجا سکونت اختیار کردہ۔ تفصیل آبادی اینکہ دو مسجد و درگاہ ہفت شہید و پنج تکیۂ فقرا و پنج ہزار خانہ و صد دوکان و دہ چشمۂ آب و دو تالاب و قلعہ دارد و یکصد و سی دیہ ازان متعلق است و محاصلش سالانہ تخمیناً لک روپیہ باشد و چیزے پیشکش و محصول سایر بکمپنی می رسد، راجہ مذکور قریب شام حاضر بارگاہ خداوندی شدہ بادائے یازدہ اشرفی نذر پرداخت

Arni آرنی

وبعطائے عطر و گلاب و پاندان بدست خاص در اماثل و اقران عزت و اعتبار نمایان حاصل ساخت، اگرچہ تہوّر و دلیری راجگان مشہور عالم لکن ہرگاہ بحضور بار یاب میجری شد با وجود صباحت ملاحت رنگش پرواز نمود، وبے تکلف بشکل روباہ ناتوان پیش شیر ژیان بود از ملاحظۂ ایں صورت شعر جناب سعدی شیرازی مناسب حال افتاده ے

گربہ شیر است در گرفتن موش

لیک موش است در مصاف پلنگ

غرض از رعب رئیس ما طاقت جواب بر وطاق شد، و نقد ہمت بے باق، وکیل راجۂ مذکور کہ در صحبت اہل اسلام تربیت یافتہ است بمضمون ضرب المثل پیران نمی پرند و مریدان می پرانند، بہر مقدمہ کہ ارشاد حضور می شد در عرض جواب تائید آقائے خود میکرد والا ایں مصرع مصدق مقال او بود ے

چوں گنگ خواب دیدہ زتقریر عاجز است

روز دویم ہم قریب استوا حاضر دولت سرا شدہ خلعت جالدار مہتابی با کمخواب و دو شالہ گلناری بحضور و خلعت دیگر بصاحبزادۂ بلند پایگاہ گذرانید۔ از حضور فیض گنجور بعنایت خلعت ہفت پارچہ مہتابی طلائی با کمخواب سرخ جالدار و دو شالہ گلناری با یک راس اسپ نیلہ مع زین و سامانِ زردوزی و پاندان و عطر و گلاب در ہمچشمان عزت و افتخارے حاصل نمود، واز حضور قدسیہ بعطائے خلعت جالدار نقرئی گنگا جمنی و کمخواب عودہ و پاندان مع لوازم عزت بر عزت افزود، ضیافت ہندوانہ

باتکلف که باصطلاح هنود سید هانامند مرحمت گردید. و در جلدوے
این مراحم که از عهد ریاست نواب جنت آرامگاه تا زمان نواب رحمت
مآب رحمها الله تعالیٰ این قدر افزائش مرتبه و تفاخر باسلاف او نشده
بود بشکریه بهره ور حضور نذر گذرانیده خواست که به مقابل هر عنایت نذر
علیحده گذراند، خود بدولت بمقتضائے ترحم معاف فرمود، زیراکه همت
والا نهمت امیر خلائق پرور مامصروف این معنی است که هریکے از اقاصی
و ادانی خواه موافق باشد خواه مخالف از فیض خود بهره یاب شود و از ظرف
سرکار خاطر احدے بازنگردد، غرض مشارالیه بعد یک ساعت حسب الحکم
راهی شد، از روز خروج نوعے که فراهمی اسباب لشکر باهتمام کلکٹران در هر
منزل بعمل می آمد، هم چنان راجه مرقوم بدرستی و خوبی تا دو روز بسرحد خویش
بسربراه داشت، همان روز مسٹر[۱] کلاک کلکٹر دویم چیتور از ملازمت حضور بهره
اندوز شد. موافق معمول عطر و پان وغیره مرحمت گردید، و از باورچی خانه توره
هفت خوان بفرودگاه او رسید، ناگاه بوقت نماز عصر گردباد چنان
زور و شور از جانب شمال برخاست که از کثرت غبار نمونهٔ شب دیجور بل
مقدمه نفخ صور بنظر آمد، در آن حال بعض خیمها چنانکه شتر بسرحد بآهنگ
حدی در رقص و طرب می آید رقصان شد و همچو بعض مشائخ روزگار وجد و
حال پیدا نمود، چند خیمه و قنات سر بسجده نهاد و خیمه مسجد قریب حرکت
رکوع درآمد فضل حق بحالی غربت زدگان مشمول گشت که هوا باعتدال
درآمد والا قیام خیمه و قعود مسافرین درین بیدا و جبال وهم و خیال بود. حافظ

۱ے Mr Clock

مطلق و کریم برحق چہ در حضر و چہ در سفر کرم عام و ترحم تام شاملِ احوالِ ما بے وسیلگان دارا، بمصداق آیۂ کریمہ وھو معکم اینما کنتم از آفات و بلاہائے ناگہانی و فتن شیطانی در کنف حمایت و امانِ خود رساناد بمحمدؐ و آلہ الاطہار۔ چوں روز گذشت و شب رسید دار وغگی ملبوس خاص از برہان نواز خان عزل شد و حکیم باقر حسین خان نصب گشت و خدمت بلور خانہ بہ وجیہ اللہ خان تقرر یافت۔ آں شبازے مرسلہ راجہ مزبور بصحن خیمۂ خاص از افروختگی جلوۂ طاوسی می نمود، و قریب دو پاس شب برائے تفریح مزاج و دفع ملال ملاحظۂ رقص فرمود۔ می گویند کہ دراں محفلِ عشرت منزل صدائے ترانہائے یمن بعید دلہا کافی بود۔ و غزلیات سوہنی از خاطرِ عشاق نغمہ آشنا سوہان وار زنگ کدورت می زدود، چہ عجب صدائے خوش راحت دلِ غمدیدگان است، بلکہ قوت روح و روانِ بنی نوعِ انسان، بشرطیکہ از ضم ذمیمہ خالی باشد و بخیالات فاسدہ عاری، محمود بحری قدس سرہٗ کہ سینہ اش از گنج عرفاں مملو بود درکتاب من لگن کہ بے مرشد فہم مضامینش دشوار بود در داستان تعریف سماع می فرماید ؎

حس جی کے تیئں نہ راگ لاگے
اس جی کو بھلا ہے آگ لاگے

در بیشتر کتب وصفِ صوتِ خوب مالامال است، چنانکہ امام محمد غزالی رضی اللہ عنہ، کہ مقتدائے اربابِ شریعت و پیشوائے اہل طریقت، و سرامدِ اہلِ مذہب ما بود درجلد ربع ثانی احیاء العلوم دادِ تحقیقِ آں دادہ و بتدقیق شروطش پرداختہ، ازانجا کہ بعض ابنائے روزگار متصف بخباثتِ باطن اند

واهچو نے خشک از معرفت خالی بر طول این کلام اعتراضات دور از کار خواهند
ساخت، و بزه در یائی چون طبل بلند بانگ به فغان خواهند پرداخت،
لهذا به دو حرف مختصر مفید قناعت کردم۔

گلدستهٔ چهاردهم

روز شنبه ۲۱ شعبان سنه ۱۳۲۱ھ سومی سنه ۱۹۰۳ء

بفضله تعالیٰ بهمان شب که بست و یکم بود بعد نصف اللیل
سواری صدر بارادهٔ منزل تمری که مسافت یازده میل دارد بکمال آهستگی
و تمکین با روشنی هلال و مشعل و ترنم پاکوبان هندو نژاد جلوه فرما شده بوقت
باقی ماندن شش گهڑی شب رونق سراچهٔ خاص افزود، چشم بد دور که زیب
سواری سر سائی بشب گشت نوشهان زنده دل می نمود، الحق رئیس
بمنزله نوشاه است و ملک بجائے عروس هرگاه جناب خداوندی بملاحظهٔ
ملک موروث جلوه افروز شود چگونه این لطف بظهور نیاید، در زمان پیشین
مقام مذکور بطریق جاگیر از میر محمدی خان همشیر فردوس آرامگاه محمد شاه
بادشاه که منصب دار پادشاهی و مرد قابل بود علاقه میداشت و بعهد حکومت
نواب مرحوم بنام والدهٔ تاج الامرا محمد علی حسین خان مرحوم که منکوحهٔ خود بود
تقرر یافت، دیهاتے که براهگذر در آمد رقم آشنا می شود۔ و کیری
شمالی است تالاب و چشمهٔ آب و منڈف و بست خانه میدارد۔ و آمر پاک
نیز بآں طرف واقع تالاب کلان و دو چشمهٔ آب و سی و پنج خانه و سه دوکان
و قلعهٔ شکسته میدارد۔ در عصر نواب سعادت الله خان مرحوم برائے
اخراجات احشام وغیره بجاگیر داری گلوه مقرر بود۔ دیر یاست نواب جنت

آرامگاه بنام سیّد فتح علی خان که امیر کبیر و از اقارب رؤساء ملکِ بنگاله بود جاگیر مقرّر گشت. موضعِ مذکور نیز بہمال سوا است و بجانب مذکور واقع فیما بین هر دو جا پنج دوکان بشارعِ عام موجود است. تَمَزنی شمالی است زیاده از هفت صد مکان و هشت دوکان و چند قطعهٔ باغ و یک تالاب کلان و چهار چشمهٔ آب و قلعه منهدم شده و دو مسجد و چند تکیهٔ فقیر میدارد اگرچه منزل درین موضع تقرّر یافته بود اما برائے وسعت میدان در دیہ مَرتامَ بارِڑی که به فاصلهٔ یک گھڑی از آن بعید است مغرب خیام گردید و آن نیز مختصر شمالی است که بجانب راست اکثه و بسوئے چپ تالاب واقع شده، درین مقام بهر سه پسر راجهٔ مذکور بملازمت حضور معز شدند، از پیشگاهِ عنایات خداوندی سه دست خلعت ماهتابی بوٹه دار و فرد شال گلناری و سه تهان کمخواب از انجمله دو مهرمات سرخ و یک بوٹه دار زرد و بوکیل او فرد شال سرخ بوٹه دار خز و مرحمت شد، و از جناب قدسیه بمشار الیهم سه دست خلعت مهتابی طلائی جالدار و یک تهان کمخواب زرد بوٹه دار و دو تهان کمخواب عوده بوٹه دار و بنام برده خلعت ماهتابی بوٹه دار و یک فرد شال گلناری عنایت گردید.

گلدستهٔ پانزدهم

روز یکشنبه ۲۲ شعبان ۱۲۳۸ ۴ مئی ۱۸۲۳

بفضله تعالی به بیست و دوم روز یکشنبه هنگام طلوع نیّر گیتی افروز مهر دل فروز ما بخلعت زرکار و جواهر آبدار به رنگے که خورشید تار شعاعی زیباده می شود لبرا پائے خود زینت تازه بخشیده برنالکی زرد رنگ که طلائی کار عما

از ملاحظۂ آں شرمندگیہا دارد مع براد روالا اختر تا فضائے جانفزائے رمنا کہ متصل توپ خانہ است فائز شدہ از سواری مرقوم فرود آمد بسر سبزی بخت و اوج طالع بر فیل گردوں شکوہ کہ از عماری سبز والا جاہی عزت و احترام می یابد جلوس میمنت مانوس فرمودہ بشوکت تمام و شان مالا کلام متوجہ سبک خرامی گردید و در جٹ سواران ترپ بہمراہی جنرل سویل کہ سرلشکر اینجا است مع کرنل کول برک و کرنل فول و دیگر سرداران فوج و مسٹر کوک کلکٹر اول و مسٹر کلاک برسم استقبال تا آنجا حاضر شدند، در تابش آفتاب شمشیر ہا کہ علم شدہ بود براقی آں برق سر سائی می نمود و ہجوم خلائق برائے ملاحظۂ سواری خاص برنگ مشتاقان ہلال عید بود، غرض بشکوہ و تجمل بوقت بلند شدن شش گھڑی روز بعد ادائے فاتحہ حضرت ٹیپو قلندر[1] قدس سرہٗ روشنی بخش دار الامارہ قدیم کہ عبارت از دار السرور محمد پور عرف آرکاٹ صانہا اللہ تعالی عن الشرور و الآفات است گردید جنرل و غیرہم را بعنایت عطر و پان و غیرہ رخصت کردہ در اندرمحل فرمود، و بجنرل مرقوم تورہ یازدہ خوان و بکلکٹر اول تورہ ہفت خوان مرحمت نمود مقاماتیکہ آں روز برہگذر در آمد بہ تسطیر می آید تمک پیٹھ خرد کہ راستہ شمالی است و زیادہ از پنجاہ خانہ بہر دو جانب و پنج دوکان و دو چھتر و دو چشمہ و چند قطعہ باغ دارد۔ و رمنا کہ بہنگام ورود نواب ذو الفقار خان جولانگاہ اسپان بود و چند مکان و مسجد کمتو شاہ بر پشتہ سنگ دارد و توپ خانہ کہ تکیہ نقری است متصل آں و بنام شاہ صادق طبقاتی اشتہار دارد، فی الحقیقت آں زمین مملوک جد اعلائے راقم سطور بود کہ بفقیر مرقوم حسبۃً للہ عطا فرمود

[1] در سنہ یکہزار و دو صد و سی و یک در آرکاٹ وفات یافت.

وآنجناب ہم درہماں مقام مع چند اہل خاندان خود بجلہ خموشاں آسود۔ برخی از احوال جد معلّے بجیز عبارت در می آید، تا بر جریدۂ روزگار وصف کمالش باقی ماند، و ہر شخصے بمعائنہ[1] احوالش بدعائے خیر و فاتحہ بیاد آرد۔ نام نامی واسم گرامی آنحضرت محمد حسین عرف شیخ احمد بود قوت دراکہ دحافظہ و استعداد فارسی بآں مرتبہ داشت کہ دراں زمان مقابل آں کسے بندرت بودہ باشد، و در فنون عربیہ پایہ تحصیل تا مطول رسانیدہ، صاحب شغل و ریاضت وتقوی و عبادت بود واز مریدان نامور جناب سلطان سید عبدالرحمٰن قادری علیہ رحمۃ اللہ الباری کہ خلف رشید وسجادہ نشین حضرت میران سیّد محمد مدرس قدس سرہٗ فرزند ارجمند قطب بلا اشتباہ حضرت شاہ صبغۃ اللہ نائب رسول اللہ بود روح اللہ روحہم واعاد الینا فتوحہم نیت حق طویت خود را مصروف ابواب خیرات وکشائش قفل حسنات می داشت ودر منصب دنیا ہم اعتبارے یافتہ کہ از حضور حضرت اورنگ زیب برخدمت سوانح نگاری وبعدازاں برخدمت خفیہ نویسی احسن آباد گلبرگا[2] مامور گردیدہ وبعدہٗ پادشاہ معلّٰی بمقتضائے نوازشات دلی وتفقدات قلبی نظر بجوہر شناسی بخدمت میرسامانی آنجا وعطائے خلعت وجاگیر جعفرآباد کہ بڈہیقرآباد زبان زد عوام است ومحاصلش سالانہ بست وچہار ہزار روپیہ بود سرفراز فرمود، چونکہ نگاہ عنایت وقدردانی روزافزوں میداشت بخطاب خانی کہ برامرائے ایں زماں گوئے عز وشرف می برد ودراں سلطنت عظمی نوبت بہفدہ شخص

---

[1] درسنہ یک ہزار و یک صد و نوزدہ ہجری وفات یافت
[2] Gulbarga (R. S.)
[3] درسنہ یک ہزار و ہفتاد و ہشت ہجری وفات یافت

ذی اعتبار در آرزوئے سالہائے دراز رسیدہ بے سعی وسفارش احدے تکلیف داد آنجناب بمقتضائے آزاد مشربی پہلوتہی کرد و بالتماس پرداخت کہ فدوی خود را بخطاب خاکپائے احمد مخاطب کردہ وہمیں نقش نگیں نمودہ ہرگز تبدیل آں بعمل نخواہد آورد، چوں جناب ظل سبحانی مرۃً بعد اولےٰ دریں امر بمبالغۂ بالغہ پیش آمد و باسد خاں بہادر وزیر اعظم کہ با جد موصوف محبت و سلسلۂ شاگردی داشت تاکید فرمود کہ بہر نحو مرضی مشار الیہ بر قبول خطاب بیارد، چوں پیام وزیر ممدوح موصول شد بریں منوال جواب داد کہ خاکسار از کار و خدمت بیزار است و خطاب را آفتے می داند از ہمیں روز ترک روزگار می سازد و گوشۂ عزلت اختیار می نماید کہ ؎

ہیچ آفت نہ رسد گوشۂ تنہائی را

بمجرد اظہار مذکور عازم فرودگاہ گردید و قدم بکنج عافیت کشید، از انجا کہ پادشاہ دیں پناہ قدر دان اہل کمال بود بعمدۃ امرائے بارگاہ عالی شان بخشی وقائع نگاراں یار علی بیگ خان، پیش جد معلےٰ فرستادہ بہ نہایت دلجوئی و استمالت حضور طلب فرمود و ارشاد کرد کہ اے شیخ در آنچہ مرضی تست تابع آں ہستم، اما ترک خدمت نہ کنی کہ مثل تو تقویٰ شعار و امانت وار بکار پرداز ان نمی یابم معًا بعطائے ملبوس خاص و معافی وجہ تحریر کہ سالانہ سی ہزار روپیہ بود در دوانہ احسن آباد نمود، آنجناب تا دو سال بسر براہی آں بدیانت و کفایت پرداخت و بجوشش محبت الٰہی از امور دنیوی خود را برخواستہ خاطر ساخت دریں اثناء مکتوب مولوی محمد حسین شہید قدس سرہٗ[1] کہ بنام صاحب مدرسہ

[1] در سنہ ۱۱۰۸ھ در محمد آباد بیدر شہید شد ۱۲

شہرۂ آفاق و فرد وقت گشتہ و شرح فضل و کمال او درین مختصر گنجایش پذیرہ نیست، خالہ زاد و خسر پورۂ جد معلی و از روئے نسب بنی عم بود بنام آنجناب موصول گردید و بضمن کلمات نصیحت آمیز ایں فقرہ ہم تسطیر یافتہ کہ دنیا متاعے نیست کہ عاقل از بہر آں دست از حیات ابدی بشوید۔ بہر حال از خدمت مالی خود را برآرند کہ بجز خسران دارین حصولے نیست بمجرد وصول نامۂ مرقوم و ملاحظۂ آں بمضمون ؎

سمند ناز کو یہ ایک تازیانہ ہوا

ولولہ محبت و معرفت حق غالب گردید، فی الحال ترک خدمت فرمود و کاغذ استعفا بحضور بادشاہی ارسال نمود، از وجہ تحریر کہ پانزدہ ہزار روپیہ جمع بود دست بر داشتہ بکنج تنہائی نشست و بحصول کنج قناعت کہ القناعۃ کنز لا یفنیہ آمدہ در خواہش دنیوی بر خود بست، ہر چند از جانب جناب ظل سبحانی خلد مکانی بوساطت وزیر ممدوح پیام طلب رسید و بخشی موصوف بکرات بجد معلے رسیدہ بپاس الفت قدیم فہمائش نمود و بفحوائے ترانہ بیدلانہ حضرت میرزا عبد القادر بیدل عظیم آبادی علیہ الرحمۃ کہ از رفقائے اعظم شاہ بہادر شاہزادہ بود و ترک صحبتش نمود کارگر نشد ؎

دنیا اگر دہند نخیزم ز جائے خویش
من بستہ ام حنائے قناعت بپائے خویش

بعد چندے وارد آرکاٹ شدہ تا مدت بدائرہ حیات بود و تا دم زندگی آنجناب نواب سعادت اللہ خان بہادر مرحوم بکمال نسبت و حسن اعتقاد اکثر اوقات بملاقات می رسید، و بر سوخ دل مبلغ دو صد روپیہ ماہوار برائے خرچ باورچیخانہ

دستہ صد روپیہ بنام ہر دو پسر والا گہرش میرسانید، آخر کار بمضمون صدق مشحون ؎

ہر کہ آمد بجہاں اہل فنا خواہد بود

آنکہ پاینده و باقی است خدا خواہد بود

بہ نہم ماہ رمضان المبارک سنہ یکہزار و یکصد وسی و چہار ؎

زخود وارہید و بحق آرمید

بعد چند روز از وفات آنجناب سواری سیدی جوہر خان کہ از خواص بارگاہ بادشاہی بود ہمراہ نواب ممدوح و بجذمات عمدہ قرار داشت از مقبرۂ حضرت معلے صبیے عبور نمود و از مزار رحمت بار صوت خوب تلاوت قرآن بگوش او رسید و تا یک ساعت بسماعت آں توقف کرد و اعتقادش بحدے مستولی شد کہ بہ بیان نمی آید، از انجا کہ بخواجہ سرائے در عقل وے ہم نقصان کمال وارد نشدہ بود باین کار کہ از جملہ اسرار است نوبت اظہارش قریب جار زدن گردید، از ان دم این معنی بموقوفی در آمد چہ سست اعتقادان امتحان آن آغاز نہادند القصہ تا کجا بتحریر اوصاف حمیدہ و فضایل سنجیدۂ آنجناب پردازم کہ نظر براحوال خویش فضل وکمال اسلاف بیان نمودن موجب ندامت و ما صدق مضامین این ابیات شدن است ؎

ترا کہ در نسب ہست بجز علم طلب

فان کثرۃ ملح یزید حسن ملیح

مباش غرہ، بجد و بجد علم درا

نزب فی ... کالحمار لا کسبہ

ہاتفی گیرم پدر تو بود فاضل

از فضل پدر ترا چہ حاصل
تا خوش بود آں عروس دربر
کو نازکند بحسن مادر
گر نام پدر چہ می گردی
پدرِ خویش باش گر مردی

الحاصل۔

قادر مطلق بپر تو مہر اعظم خود باین سنگریزۂ آبداری لعلِ بے بہا نصیب کند و بوسیلۂ اعظم توفیق توبہ و گوہر عمل خیر عطا فرماید ؎

بندہ کو تو صاحب مرے قوت ہے خدا کی
اس کا نہ کرم ہووے تو کیا بندۂ خاکی

در تسطیر ایں احوال مقامات سواری کہ باقی ماند بحیطۂ تحریر می آید۔ دولت پورہ چند مکان و چند مقابر و چھتر جدید مع چشمۂ آب دار و دو چوپڑ محل کہ درانجا بود از پایہ انہدام یافت و باغ ستر راس بنا شد و نخاس یعنی مقام فروخت دواب و بازار شاہ گنج و دیور دروازہ کہ درے است از ابواب شہر پناہ و بازار سورج مل بخشی و بازار ٹیپو قلندر و بازار میر اسد اللہ خان و بازار محمود شاہ و بازار سرکار در رکاب بازار درآمد۔ اکنوں برخی از احوال ایں سرزمین نگارش می یابد۔ بالفعل در معمورۂ قصبۂ ارکاٹ بسوئے جنوب از جانب رود جملہ مکانات خرد و کلاں سوائے مکانات فقرا و کلبہا از روئے قرارداد دفتر دو ہزار و ہفصد و نود و چہار است و دوکان سہ صد و ہشتاد و پنج معہذا آں سوئے نہر کہ رانی پیٹھ و والاجاہ نگر است در منازل آئندہ مرقوم خواہد شد۔ تفصیلِ مساجد و آثار و گنبد و مقابر مسجد جامع کہ

بصحنِ آں حوض و چاہ و گنبد نواب سعادت اللہ خان بہادر مرحوم و قبور اکثر مومنین است خصوصاً سید محمد امین کہ بیشتر اشخاص کہ ہنگام نوم او از قلبش صدائے ذکر اللہ شنیدہ اند، و قاضی شیخ محمد تلمسانی[1] و محمد عبد اللہ مفتی عرف میانصاحب از جملہ اہل اللہ بودند، و در مقدمات شرعی پاس خاطر احدے نمی کردند، ہم دراں احاطہ مدفون اند، و نظام الدین احمد خان بہادر[2] داماد نواب جنت آرامگاہ با وجود نیابت صوبہ داری فقیر مشرب بود صاحب علم و تقوی دریہاں جا دفن شدہ، مسجد اندرون قلعہ مسجد شاہ صادق حسینی چشتی کہ مرد بزرگ بود و ہم گنبد او و قبور دیگر و مقبرہ عبد الرشید خان بہادر مرحوم مدار المہام نواب معلّٰے کہ بہ نیک طینتی و ہوا خواہی خداوند و نفع رسانی عالم مشہور بود در چوک نواب داؤد خان است کہ فرودگاہ چنڈول لشکر بود و ایں جا بہ پچھاڑی اشتہار دارد و ایں ہر سہ مسجد جانب شرقی دار الامارہ

---

[1] درسنہ یکہزار و دو صد و یک ہجری در محمد پور عرف آرکاٹ وفات یافت و در احاطۂ مسجد جامع مدفون شد۔ مولوی باقر آگاہ المتوفی ۱۲۲۰ھ قطعۂ تاریخ بدیں گونہ نوشت ؎

تلمسانی کہ سینہ اش در علم	ہمچو بحرِ محیط میزد جوش
علم او بود با عمل مقرون	عملش با خلوص ہم آغوش
داد ریغا کہ شد ز صرصرِ مرگ	شمع جانِ منورش خاموش
خواستم سالِ رحلتش از عقل	رضی اللہ عنہٗ گفت سروش ۱۲۰۱ھ

[2] درسنہ یکہزار و دو صد و دہ ہجری وفات یافت، مولوی باقر آگاہ بدینگونہ تاریخ نوشتہ

خان بلند مرتبت نیّر اوج ابہت است	آنکہ بفضل و کرمت پایہ بمنتہا رساند
کردہ ز خلق جاں فزا در دل و جانِ خلق جا	رفتہ بروں ازیں سرا از دل و دیدہ خوں چکاند
سالِ ہجوم ایں المِ حسرت دلم چو از قلم	از سرِ درد زد رقم آہ نظام دیں نماند ۱۲۰۹ + ۱ = ۱۲۱۰ھ

بضم عدد سرِ درد کہ "دال" است ایں تاریخ برمی آید۔

واقع گشتہ، مسجد و آثار شریف علاقہ سرکار مع گنبد پاپا صاحب مرحوم فرزند محمد مخدوم ساوی قادری علیہ الرحمہ است کہ مخدوم موصوف بہ تعمیرش پرداختہ، مسجد و گنبدِ شاہ عظمت اللہ قادری مع چشمۂ آب مسجد شیخ تتہر مسجد مورت شاہ مسجد میر اسد اللہ خان مع چشمۂ آب و سرا و مقبرۂ او مسجد حضرت ٹیپو قلندر قدس سرّہٗ مع چشمۂ آب و گنبد و مسافر خانہ و نقار خانہ کہ نوبت و گھڑیال بر آں نواختہ میشود و بپائین آں مقبرہ سنگین ناتمام نواب ناصر جنگ بہادر شہید است اگرچہ بعد شہادت نعش آں شہید بخجستہ بنیاد اورنگ آباد در روضۂ حضرت برہان الدین غریب قدس سرّہٗ نقل نمودند لیکن نواب جنّت آرامگاہ بجلدوے نمک خواری و دولت خواہی بجلائے سپرد نواب شہادت انتساب بنائے گنبد کرد ہنوز باتمام نرسید کہ

بنائے عمرِ بانی منتہی شد

مساجد مرقوم غربی دار الامارہ است۔ مسجد مولوی جمال علی، مسجد سید احمد عرف پاپیر مع گنبدِ او، مسجد نواب شمس الدولہ عرف چندا صاحب مرحوم کہ بمسجد یک کماں مشہور است، مسجد سفالی مع چبوترۂ مزار حضرت عثمان خاں سرور، مسجد مسکین شاہ و گنبد این پیر مع مسافر خانہ، مسجد مع مقبرۂ مغلانی، مسجد غلام رسول خان، مسجد شاہ غلام حسین درگاہی، مسجد حافظ عبد العزیز، مسجد حافظ کریم اللہ مع گنبد و نقار خانہ ہمہ شمالی او است

تفصیل مساجد و مقابر بیرون شہر پناہ گنبد شریف تاج پورہ مع مسجد و مقبرہ خاندانِ صبغۃ اللّٰہی و مقبرۂ اجدادِ ایں عاصی و قبور دیگر و خانقاہ است و چشمہ کہ آبش نہایت خوشگوار و مصفا است، و چراغ خانۂ با کیفیت دارد کہ در خطہ

کرناٹک ہم پہلوئے آں نباشد، بے مرمت شدہ قبل از چہل و چند سال کہ بے مرمت گشتہ بود جناب والد ماجد مغفور و حضرت عموی شرف الملک مبرور نور اللہ مرقدھما وجعل الفردوس مثواھما بحضور نواب فردوس مکان در باب ترمیم آں ساعی شدند از آنجا کہ نواب معلے الیہ مشتری جنس حسنات بود فی الفور بدرستی آں پرداخت و جناب شاہ صبغۃ اللہ قدس سرہٗ بتہ دل دُعا داد کہ حق تعالےٰ چراغ تو روشن دارد، مجیب الدعوات ناوک دُعا بہدف اجابت رسانید یعنے با وجود عوارض کثیر چار بالش ریاست بدولت سرائے او رسید، او تعالیٰ تا قیامت چراغ دودمانش برنگ مہر انور و ماہ منور روشن فرماید، نمی دانم کہ ایں سعادت اعظم کہ عبارت از مرمت آنجا است الحال نصیب کدام سعادتمند است، مقبرۂ بہادر حسینی تکیۂ کھتیل پنڈاو سرکردہ بیرون تھرنگر دروازۂ گنبد موصوف مع مقبرہ جانب جنوب شہر پناہ تکیہ سمت مغرب اوست مسجد احمد طاہر خاں مع گنبد او گنبد زین الدین علی خان شہرا وستاد کہ ہر دو منصبدار پادشاہی واز قوم نوالایط بودند قبر سنگین سید محمد پیرزادہ کہ مسجد وگنبد او انہدام یافتہ، گنبد حسن پورہ بہ نہایت خوش قطعگی است مع مسجد وخانقاہ وقبور وچشمۂ آب، گنبد حضرت انتر جامی مع مسجد ناطیار دسرا وخانقاہ، عیدگاہ ہمہ بجانب فرودگاہ ہراول لشکر است باکارٹی مشتہر شدہ وغربی شہر پناہ است، تکیہ ثابت علی شاہ متصل حسن پورہ برکنار رود عجب مکان دلکشا است کہ دریں آبادی، ہیچ مکان بکیفیت آن نمی رسد کہ چبوترۂ قبرش، ہیچو برج مثمن است و مسافرخانہ وسرائے متعدد و سایۂ درختان خصوصًا سایۂ

چہار درخت مولسری کہ بہ تحت آں تخت سنگین گذاشتہ اند۔ لطافتے وارد و نمونۂ کشمیر دریں جا یاد می دہانند۔ مقبرۂ سید کریم محمد قادری مع مسجد سفالی۔ مسجد سعادتمند خاں مع گورستان، مسجد سفالی لقمان خان مسجد ابوالحسن ذاکر بیرون ویلور دروازہ واقع است۔ مسجد داؤد بیگ، مسجد مع گنبد حضرت شاہ ناصر و دیگر قبور مع مقبرۂ خیرالدین خان مرحوم و خانقاہ و دیوان خانہ و نقارخانہ با چند درختان است و سیرگاہ، مسجد پونچی، مسجد و مقبرۂ شاہ محمد علی متولی، چبوترۂ قبر یاداللہ شاہ مع قبرستان در صحن رنگین مسجد است کہ از صدمۂ طوفان و تموج نہر از پایہ انہدام یافتہ و ہمہ جانب شمال رود واقع شدہ۔ معہذا بمساجد مقابر دریں خطہ خواہد بود کہ بفرصت قلیل مطلع نشدم، واکثرے ازاں برابر خاک گشتہ کہ اثرے نہ دیدم ۔

آہ کس کس کتیئں بیٹھ کے ہم یاد کریں
غم مجنوں کریں یا ماتم فرہاد کریں

بیان آثار مبارک کہ دریں آبادی شہرت دارند۔

یکے منجملہ علاقۂ سرکار است کہ در ہنگام ریاست جنت آرام گاہ بہ تحویل و تولیت غلام محی الدین طالب العلم بود و اکنوں فرزندان او مامور خدمت گذاری اند ۔ روپیہ ماہوار برائے فاتحہ و مدد معاش خادمان مقرر است و مکانش ملحق از مسجد مخدوم ممدوح۔

دویم نیز از علاقۂ سرکار است کہ متصل دارالامارہ واقع و برائے مصارف صد روپیہ ماہوار معین و دہ کس بخدمت گذاری مشغول۔

در چندا پیٹھ آثارِ علاقۂ نعمت اللہ شاہ قادری، آثارِ علاقۂ سید مخدوم بغدادی در چندا صاحب بازار، آثار علاقۂ امام شاہ قادری در شاہ گنج، آثار علاقۂ غلام محی الدین اناسی، آثارِ علاقۂ حاجی دیوان، آثار علاقۂ عبدالرحمن متصل ویلور دروازہ۔ آثار شریف مع قدم مبارک علاقۂ شاہ خلیل اللہ قادری مرحوم در اکاڑی است، بازار و پورجات درون شہر پناہ، بازار ٹیپو صاحب، بازار میر اسد اللہ خاں، بازار محمود شاہ، رکاب بازار، بازار قلعہ، بازار قصبہ، دیوان بازار، بازار شیخ منہاج، بازار امام صاحب بخشی، چندا صاحب بازار، ناسر بازار، از آغاز ویلور دروازہ تا دہلی دروازہ بالفعل این قدر بازار است، چندا پیٹھ شمال رویۂ قلعہ و دار الامارہ پیٹھ میر غلام حسین خان جنوب رویہ آں متصل تہرنگر دروازہ واقع است، کالستری پیٹھ، نرسم نایک پورہ، بُندلے پالم، ریڈی پالم، شانار پالم، گولز پالم، تین تٹی، بتمامہ شرقی است، بازار شاہ گنج بوقت تعمیر شہر پناہ در احاطۂ ویلور دروازہ آمدہ، والاجاہ گنج بازار سورج مل بخشی، نوازی بازار، بازار معتبر خاں، بازار سید مصطفیٰ، بازار طاہر خان، بازارِ حاجی دیوان، صاحب زادہ بازار، کلوہ بازار کہ از بازار غلام حسین مشہور است، بازار سید محمد پیرزادہ، خواجہ بازار، دہنپال سٹی بازار، بازار زین الدین علی خان، بازار ببر خاں، کوئی سٹی بازار، بازار امام شاہ قادری ہمہ بیروں از ویلور دروازہ است، آبادی کنارۂ خندق کہ بزبان ہنود از اکل موڑ شہرہ دارد، قصاب واڑی، حسن پورہ، اکاڑی، دولت پورہ، جوہر پورۂ خرد، جوہر پورۂ کلاں، مانصاحب پیٹھ، چوکی مصری خاں

[illegible] پورہ [illegible] چپا پرمل

آبادی توپ خانہ غالب پورہ سمت مغرب او است، تاج پورہ، تاج خاں پورہ جانب جنوبش واقع گشتہ، ابواب شہرپناہ کہ بعالم پناہ اشتہار دارد مفصلہ ذیل ویلور دروازہ، خان بہادر دروازہ، کیسر سنگھ دڈی یعنی دروازہ مختصر وکلی دروازہ، رایچی دروازہ، کاکستری دروازہ، مانگاٹ دروازہ، تاج پورہ دڈی، نتھر نگر دروازہ فہرست باغات سرکار از شہرتا والاجاہ نگر نولکہ کہ پور ود رئیس ما باعظم باغ شہرت پذیرفتہ، علی باغ، حسن باغ حسین باغ منور باغ انور باغ والاجاہ باغ، نواب باغ وآنرا باغ نواب عمدۃ الامرا نیز گویند، بیگم باغ باغ سید محمد خاں، باغ سید فتح علی خاں، فرخ باغ یک لکھہ سوائے این چند قطعۂ باغ شہریاں ہم اند۔ احوال شہر کہ بقید قلم آوردم، بالفعل این قدر آبادی است، دبہنگام ورود نواب ذوالفقار خان بہادر مرحوم وصوبہ داری نواب داؤد خان، وبعدہ بہنگام فرمانروائی قوم نوالوایط عبارت از نواب سعادت اللہ خاں بہادر ونواب علی دوست خان بہادر ونواب صفدر علی خان بہادر ونواب شمس الدولہ بہادر مرحومین غفر اللہ لھم وتجاوز اللہ عنہم باین معمورہ بچۂ شاہ جہاں آباد می گفتند، بعدازاں بصوبہ داری نواب شہید، واوایل ریاست نواب جنت آرام گاہ علیہما الرحمہ ہم رونق می داشت از حین نزول حیدر نایک کہ مرتبہ از مراتب تاراج ظلم رسانی فروگذاشت نمود ویرانی پذیرفت وخرابی یوماً فیوماً رو بترقی است، او تعالیٰ برین امت مرحومہ ترحم عظیم فرماید ورفاہ حال ومال بنصرت کمال نصیب کند

المدد العجل اے شاہ کہ ہے وقت مدد

جلد اعدا کتیں دین کے کر ستا صل

اکنوں شمۂ وصف اولیا و صلحا و فقرائے ایں بلد رحمۃ اللہ علیہم اجمعین زیب صفحہ می کنم تا ذکر خیر آں ہا بلد مراد آباد دل باشد و جائزۂ مداحی عطا شود، کہ فعل مسنون است، زیرا کہ جناب سرور دو عالم صلی اللہ علیہ و آلہ وصحبہ وسلم بکعب بن زہیر رضی اللہ تعالیٰ عنہ درجلدوئے قصیدہ بانت سعاد و بہ محمد بن سعید بوصیری درعالم رویا بر قصیدۂ بردہ بعنایت صلہا پرداخت و بخلق کریم و رحم عمیم از آفات دارین آزاد ساخت، برعایت ایں امر مستحسن روساء دیندار نیز بتبعیت آں لازم می دارند، چنانکہ نواب جنّت آرامگاہ بمیر اسمٰعیل خاں ابجدی بعد گذرانیدن الوزنامہ از خلعت دوشالہ و سنجیدن خان مرقوم در پلۂ میزان از روپیہا کہ مبلغ ہفت ہزار روپیہ شدہ بود سرفراز فرمود و جناب خداوند طفلی راقم بشخصے از ملازمان سرکار در صلہ عظیم نامہ کہ منظوم مختصر بود افزوں تر از حوصلۂ او عنایت کرد و سرفراز یہا نمود یعنے بمرحمت دو ہزار روپیہ نقد و دو شالہ و تکمیل در ماہہ اش کہ عمل تنصیف جاری گشتہ بود سربلند و مفتخر ساخت، ہرگاہ اہل دنیا بپاس سنّت نبوی چنیں مراعات از ثنا طرازان خود بعمل می آرند ہر آئینہ باعانت امرائے بارگاہ کبریا کہ عبارت از حضرات اولیا است حسب دلخواہ حلِ مشکلات ایں خانہ زاد جناب غوث الوریٰ علی جدہ و علیہ التحیۃ و الثناء خواہد گردید، و در ہر دو جہاں نفع عظیم خواہد رسید ؎

شاد باش اے دل کہ آخر عقدہ ات وا می شود
قطرۂ ما می رسد جائیکہ دریا می شود

حضرت سید علی محمد قادری

نبیرۂ فرزند سجادہ نشین قطب بلا اشتباہ حضرت شاہ صبغۃ اللہ نائب رسول اللہ قدس سرہم سرآمد ارباب سلوک و مقتدائے اہل عصر خود بود و مشابہ از شکل مقدس جناب وسیلتنا حضرت سلطان الاولیاء علی جدہ و علیہ التحیۃ والثناء، اوصاف و بزرگیہائش خارج از اندازۂ شرح و بیان، وقتے کہ برائے ملاقات ٹیپو قلندر کہ مجذوب بحت و از خلفائے حضرت امین الدین اعلی قدس سرہما بود تشریف فرما می شد پیش از ورود آنجناب از اشراف باطن بخدام می گفت کہ انسان می آید برائے ستر پارچہ بیارند فی الحال پوشش می نمود و با دب با و ملاقات و تکلم می فرمود، بعد تشریف فرمائی آنجناب مستانہ وار بانکشاف آں می پرداخت و ہمچو شمشیر برہنہ خود را از لباس آزاد می ساخت ہزاراں اشخاص از جناب معلے سلسلۂ ارادت می داشتند، و اکثر اسلاف راقم رحمہم اللہ تعالےٰ بواسطہ او از نعمت باطن حظ وافر برداشتند، کتابے است از مصنفات آنجناب در علم تصوف موسوم بتجلیات رحمانی شرح نفس رحمانی کہ تصنیف والد بزرگوارش حضرت سلطان سید عبد الرحمن قدس سرہٗ است کہ داد تحقیق دادہ و بتدقیق کمال پرداختہ اگر کسے بخدمت مرشد کامل باستفادۂ آں پردازد بواقعی از علم حقائق بہرہ بردارد و آنجناب شصت و سہ سال عمر عزیز خود صرف معرفت الٰہی نمودہ بتاریخ ہفتم ماہ مبارک ربیع الاول سنہ یکہزار و یکصد و سی و ہشت بخلوتکدۂ قدس رخ نمود و در وسط گنبد تاج پورہ آسود

عقب مزار فیض بار پیر والا گہر آنجناب است موسوم بسید محمد ثانی مشہور
بدستگیر صاحب کہ بہ بیست و دویم شوال المکرم رخت ہستی بر داشت، و
بجذب محبّت بحضور مولی شتافت، فضایل و کمالاتش آویزۂ گوش روزگار
است شمہ ازاں برقم می آید کہ یکے از مریدان او جعفر علی خان نام جاگیردار کرکٹ
پالہ بفیض تربیت قریب بمرتبۂ ولایت رسیدہ و از بس شہرت محتاجِ بیان
نیست ہرگاہ ادنیٰ مریدی باین رتبہ فائز شدہ باشد منصب مرشد چہ قدر اعلیٰ
خواہد بود۔ قِس علیٰ ہذا در آغوش جناب معلٰی قبر[1] خلف رشید او است مسمّٰے
بشاہ صبغۃ اللہ ثانی عرف حضرت شاہ کہ لب لباب اجداد امجاد خود رحمۃ اللہ تعالیٰ
علیہم اجمعین بود در عین سلوک خرق عادات او چوں آفتاب نصف النّہار ہویدا
گردیدہ، از اکثر ثقات بدریافت رسید کہ بہ پشت حضرت معلّٰی اجماع مو بنوعے
بود کہ تمامی الفاظ سورۂ اخلاص معاینہ می شد و آنرا نہایت اخفا می فرمود، بتاریخ
بست و چہارم ذی قعدہ سنہ یکہزار و یکصد و نود و چہار وصل حق یافت و این
مصرعہ مشعر سالِ وفات او است ؎

فرو شد زہے آفتابِ زماں

فرزند ارجمند آنجناب ہمنام[2] جد امجد خود است و در بے نفسی و صفای باطنی
و تقدس و بے ریائی زیب قلمرو کرناٹک اکنوں بر مسند خلافت قطب بلا اشتباہ
تمکن دارد، ہادی مطلق ظلالِ باکمال او بر مفارق ارادتمندان باقی داشتہ بوساطتش
ہموارۂ سلسلۂ ہدایت و فیض جاری دارد آمین۔

---

[1] درسنہ یکہزار و یکصد و شصت و نہ وفات یافت ۱۲ [2] یعنے سید محمد الحسینی القادری درسنہ یکہزار و یکصد و ہفتاد و ہفت ہجری متولد شد و بتاریخ سلخ جمادی الاولیٰ سنہ یکہزار و دوصد و چہل وفات یافت ۱۲

حضرت ثانی شاہ صبغۃ اللہ

بنی عم جناب معلّے در بزرگی و فیض باطن شہرۂ آفاق بود، و ہمراہی جد بزرگوار خود حضرت میران سید محمد مدرس قدس اللہ اسرارہم بحرمین شریفین زادہم اللہ شرفاً و تعظیماً نمود، بعد وفات حضرت مدرس ممدوح در مدینۂ منورہ اعظم اللہ تعالےٰ عزّتہٗ وارد این نواح گردیدہ توطن فرمود و پس از چند سال بہ بست و پنجم شوال بدار عقبی شتافت و در وسط گنبد حسن پورہ آرام یافت بآغوش خلف رشید آنجناب موسوم بسید محمد مع کیلن و بقفا سید محی الدین قادری عرف پیر شاہ صاحب فرزند او مع مادر مدفون اند۔ الحاصل ہر فردے از اولاد جناب قطب بلا اشتباہ تابع شریعت و صاحب طریقت است این ناچیز را چہ یارا کہ شرح بزرگیہائے شاں تحریر کند لہذا بر فرد بادہ کش خمخانہ جام قدس سرّہٗ ختم می نماید۔

این جنس ہمہ طلائے ناب است
این خانہ تمام آفتاب است

حضرت ٹیپو قلندر قدس سرہ الاکبر

مقتدائے مجاذیب زمان بود کہ بیشتر خرق عادات از و صادر شدہ اکثر اوقات بدرختان ز قوم اقامت میداشت و دوری از معمورہ اولے می پنداشت، اگر جانور را از کسے ضرب می رسید فوراً اثرش بر جسم قلندر ممدوح نمایاں می گردید، و نعرۂ می زد کہ مرا زد، لہذا اہل گذر بمواجہ او بہائم را زدہ کوب موقوف نمودہ بودند

اگرچہ قلندر موصوف بمقتضائے جذب ہمیشہ عریاں می ماند اما پیش پنج شخص ستر عورت می پرداخت یکے جناب معلّے کہ احوال برکت مآل او قلمی شد و دیگرے جد مادری راقم کہ شرح بزرگی ہایش در گلدستہ نصرتگڈھ رقم آشنا گردید نام سہ کس باقی بالفعل بحفظ عاصی نیست۔ مجذوب معلّے بہ ہفدہم ذی قعدہ[1] سیلک باقی رسید و در عین آبادی مابین ویلور دروازہ و دارالامارہ براحفکدہ خاک آرمید۔

حضرت انتر جامی

قدس اللہ سرہٗ السامی، نام اصلی او سید سراللہ ساکن بغداد تقدس بنیاد و از طرفین نسب او بجانب وسیلتنا حضرت غوث الورٰی علی جدہ وعلیہ التحیۃ والثنا منتہی می شود و پدرش موسوم بہ سید علی و مادرش موسومہ بفتح شاہ جامی موصوف در اواخر عہد نواب سعادت اللہ خاں بہادر فائز شدہ در جبال لالہ پیٹھ سکونت ورزید و باعث شہرتش محمد احسن اللہ خاں مرحوم کہ از قوم نوائط منصبدار پادشاہی بود گردید، تادم زندگی مراسم خدمتگزاریش باتمام رسانید حضرت ممدوح صاحب کشف وکرامت ومجذوب سالک بود، یعنی ہمیشہ جذب او بر سلوک غلبہ می نمود، وبعض اوقات برنگ فقرا شاہ سہاگ چوڑیہا می پوشید وگفتگوئے زنانہ بر زبانش می رسید، خان مرحوم در اول ملاقات آنجناب را بشکل شیر متشکل دید، واز ہوش رفتہ بعد از افاقہ معتقد گردید عرف مجذوب موصوف نیز معنی اسم او دارد کہ انتر بلسان سنسکرت معنی راز

---

[1] درسنہ یک ہزار و یک صد و سی و یک ہجری وفات یافت۔

آمدہ داہل آں زبان از و اعتقادے پیدا کردند و باین نام شہرہ دادند، بچہارم شعبان المعظم سنہ یکہزار و یکصد و ہفتاد و یک بجاذبہ حقیقی بمقام اعلیٰ رجوع نمود، و بخیمہ گاہ پیش لشکر کہ باکاڑی معروف است بخطۂ خاک آسودا شاہ غوث جامی قادری غفر اللہ لہٗ فرزند خان مرحوم کہ ازاں بزرگوار فیض یاب بود بمواجہہ او و زوجہ اش بر قفا مدفون اند و خان مرقوم مع برادر کلاں یعنی حسین یار خاں بیرون گنبد بہ یمین و یسار آں دفن یافتہ اند۔ بالفعل جانشین درگاہ فرزند میانۂ شاہ مرحوم موسوم بہ مولوی حسین یار خان بود کہ شخص لایق و خوش اخلاق است۔

حضرت شاہ ناصر علیہ الرحمہ

احوالش میان سلوک و جذب بود و در وقت خود مغتنم، بہ بست و پنجم شوال از حرارت دنیا آزاد گردید، و بکنار شمالی جوئبار باآب و تاب یاد ناصر مطلق آرمید، بمقبرۂ متصلش کسانیکہ زیر زمین پنہاں شدہ اند قلمی میگردد، خیر الدین خان بہادر کلاں، محل او کریم النسا بیگم عرف حضرت بیگم صاحبہ خواہر خورد نواب جنت آرامگاہ و پسران او غلام پیر مخاطب بہ صمصام الدولہ خیر الدین خان بہادر صمصام جنگ داماد کلان نواب معلیٰ، امیر الدولہ عبد القادر خان بہادر امیر جنگ کہ مرد نیک طینت و ہمہ روز بوظیفہ خوانی و نماز اشتغال داشت و نہایت کریم الاخلاق بود، خصوصًا با راقم بپاس ہمسایہ از کمال خلق و مروت پیش می آمد، و در ہیچ حالت حتی کہ وقت خواندن اوراد و ایام بیماری نیز در تعظیم و تواضع سر مو قصور نمی نمود و حاضر و غائب

این ناچیز یکسو بود، خدایش بیامرزد و مقام جنّت عطا فرماید بخلاف بعض اقارب آن مرحوم که نسبت آنہا با او چون مضمون این مصرع است ؎

بسیار بود فرق بپایئے و سرِ طاؤس

دود پندار بر غلط در دماغ شان پیچیده که بسوء اخلاق طریقۂ در خور میدانند و این خاکسار باتباعِ حدیث شریف "التواضع مع المتواضعین والتکبّر مع المتکبّرین" کاربند شده با آنہا دست بسر نمی شود، لہذا آن جماعه و چند ہرزه درایانِ دیگر در حق این عاجز تہمت غرور می کند در حقیقت حال ازان بری ہستم و آن گروه ضلالت پژوه بخدا سپردم، جناب سعدی شیرازی حسب حال این نیاز خصال بیش از پانصد و ہشتاد و سه سال فرموده ؎

کسے کہ لطف کند بر تو خاک پایش باش
وگر خلاف کند در دو چشمش افگن خاک

۵ اعتماد الدوله عبدالوالی خان بہادر داماد میانۂ نواب ممدوح که طالب العلم وصالح و مرد ممیز و قدر دانِ اہل کمال و سنی خالص در برادران خود بود و با حضرت والد ماجد راقم محبّت قلبی و رسوخ دلی میداشت بلکه استفاده کتابی ہم نموده.

۶ محمد جان جہان خان نیز چندے در سلسلۂ شاگردی حضرت مغفور آمده، شخص خوش اخلاق و رنگین مزاج بود، خواہر آنہا مساة بخشلی بیگم محل امیر الدوله مرحوم مع پسر کلان موسوم برضا حسین غفر اللہ لہم

حضرت عثمان خاں سرور علیہ رحمۃ اللہ الاکبر

گل سرسبد گلزار جہاں و فرد یکتائے دوراں بود کہ چشم روزگار چنیں فرد صاحب کمال کم خواہد دید حضرت ممدوح نسبت برادر زادگی نواب منھور خان بہادر خویشگی کہ عمدہ بخشی فوج و امیر کبیر سرکار نواب ناصر جنگ بہادر شہید بود میداشت، غرض در صورت اہل دنیا ولی جلیل الشان بود کہ چوں گنج بویرانہ پنہاں گردیدہ و خود را در چند ابیٹھ متصل جدول نہر بکلبۂ تاریک برنگ چراغ افسردہ داشتہ، وضع ظاہر بدیں منوال کہ ریش می تراشید و بروت دراز می گذاشت و ہیچ کس را بہ در خود بار نمی داد، و بسان گوہر شاہوار در صدف مکنون بود، بنائے شہرتش اینکہ افزوں از شصت سال است کہ مزاج جناب قبلہ گاہی روح اللہ روحہ الذکی بعارضۂ اسہال دموی سخت علیل شدہ بود و در شعبان روز نوبت بدو صد دست رسیدہ، و امید زندگی منقطع گشتہ، جد مادری او کہ مرد مقدس بود بسبب داغ بے مادری و بے پدری جناب ممدوح بمضمون سے

اے دل بیکار آخر غمگسار من توئی
ہم چراغ خانہ ہم شمع مزار من توئی

فرزند احب و جان عزیز خود میدانست کہ بلا تشبیہ قصۂ محبت و تعشق حضرت یعقوب با حضرت یوسف صدیق علیٰ نبینا و علیہم الصلوٰۃ والسلام مطابقت تمام داشت، از معاینۂ بیماری بتداوی و تعویذ و عزایم شوریدہ وار بہر کوچہ و بازار تکاپو می فرمود، شخصے اجنبی در راہگذر ملاقی شدہ بتقدس جد معلّٰی و ملاحظۂ صورت

پریشانی کہ مثل بید مجنوں لرزاں وہیچو عشیقۂ پیچاں بود مستفسر حال شد، آنجناب بتوقع ایں معنی کہ ے

مردے از غیب بروں آید و کارے بکند

باظہار سرگذشت پرداخت، شخص معلوم گفت کہ بزرگے بایں شکل و شمایل و صباحت و ملاحت دریں شہر کمیاب باشد بر فلاں مقام مقیم است و بہ تمثال خود از خلائق ہیچاں مستور دارد کہ شب قدر از چشم عالم بچشم خود مشاہدہ نمودہ ام کہ دیدۂ از نابینائی آشوب دیدہ بقطرۂ آب دعائے او چوں گوہر شب تاب درخشندہ گردید اگر بعجز والحاح بالتماس درد دل پردازی ہر آئینہ آں صاحب دل صرف توجہ باطن خواہد ساخت، باستماع ایں نوید جانفزا باوجود غنچہ خاطری نسیم آسا بدروازۂ او کہ نمونۂ حدیقۂ مدعا بود رسیدہ بہ گلبانگ دستک پرداخت، پرسید کہ کیستی واز کجائی؟ جد موصوف بکمال درد برنگ نالۂ عندلیب جوابے کہ دلش را رقت بخشید ادا نمود، معاً تا دروازہ رسید ووا کردہ اندروں طلبید، واز سرگذشت استفسار فرمود، ماجرائے طفل بے مادر و پدر و صدمہ بیماری کہ بحالت نفس شماری رسانیدہ بود مفصل گذارش نمود بعد اندک تامل از استماع بے اختیار نعرۂ زدہ گفت کہ شاد باش فرزند تو عنقریب صحت می یابد، وتا مدت سلامت می ماند، و بفضل و کمال و راحت رسانی خلائق مشتہر روزگار و محسود عالم می شود، بعد ایں مقولہ لعطائے سہ نقش رخصت دادہ فرمود کہ یکے الحال و یکے بشام و یکے بصبح فردا بآب شستہ بنوشانی واز کیفیت شب و روز اطلاع نمائی کہ طبیعت چگونہ می باشد، الحال بموجب حکم آں مرد خدا بعمل آورد در تمامی روز پانزدہ بار و بشب دو

دفعہ اسہال شد واز صبح موقوف گردید، جد ممدوح بحضور او بکمال بشاشت حاضر شدہ از احوال مزاج آگہی داد، فرمود کہ فضل شافی مطلق شامل حال گشت واحتیاج علاج نیست در عرصۂ دو روز حضرت قبلگاہی روح اللہ روحہ الزکی بخدمت سراپا برکت او بقدم خود آمدہ بپابوسش سرفرازی یافت از دیدن حضرت معلے نہایت مسرور شد و بدعائے خیر پرداخت، نظر شفقت آنجناب خورشید رکاب بر جناب مغفرت انتساب والد ماجد راقم ہمچو ماہ نو ترقی آشنا بود وازاں روز بظہور ایں معاملہ ہجوم خلق براں بزرگوار بوقوع آمد، چوں ازدحام عالم ملاحظہ فرمود، بجد ممدوح بہ ہندی می گفت کہ "اے بڑے میاں" یعنے اے مرد بزرگ ایں آفت یعنے اجماع بسبب شما است والا ازیں کشاکش آزاد بودیم، جواب داد ؎

کہ ہیچ کس نزند بر درختِ بے بر سنگ

آنجناب بغربا در مقام خود وقتیکہ دل می خواست بار میداد و اغنیا را دخل نمی شد، چونکہ نواب جنّت آرامگاہ و نصیر الدولہ بہادر مرحوم بیشتر اوقات بارادہ ملاقات آنجناب رفتند و محروم آمدند۔ القصہ در وضع سپاہیانہ مرد خدائے بود کہ بمصداق حدیث منیف "کم مومن فی قباء وکم کافر فی عباء" بساجبہ پوشان خصوصًا اکثر اشخاص زمانہ ما بگرد او نخواہند رسید جناب ممدوح صاحب باطن و اہلِ مجاہدہ و ریاضت و صاحب اعمال و اشغال بود و اگر کسی را از بیعت مشرف میکرد در سلسلۂ علیۂ قادریہ داخل می نمود اگرچہ بعض اہل مشیخت روزگار کہ از فیض باطن ہمچو شاخ خشک برہنگی می دارند در فضل و کمال و سلسلۂ فقر آنجناب انکار می سازند، و بلفظ دنیاداری

اتہام می کنند انتہی خلاصۂ قولہم، اے یاران منصف بحق متصف بچشم انصاف نگرید واز تعصب وعناد باز آئید، کہ حضرت سلطان ابراہیم بلخی وحضرت خواجہ عبید اللہ احرار وحضرت علاء الدولہ سمنانی وسلطان المشائخ حضرت نظام الدین بداونی وحضرت امیر خسرو دہلوی قدس اللہ اسرارہم وافاض اللہ علینا برکاتہم کہ بعض ازاں سلاطین نامدار وبیشتر آں امرائے کامگار بودند، وامیران عصر پیش ثروت واقتدار آنہا ناچیز محض اند چہ قدر دولت باطن داشتند، وکوس ولایت نواختند کہ اوصاف شاں نقش صفحۂ روزگار است ودر کتب احوال اولیا مندرج واحتیاج ایضاح ندارد، نمی دانم کہ اہل انکار بر فرد چنیں افراد بدستخط منصب ولایت می پردازند۔ یا بمقتضائے بند غفلت وجہل بحرف خطاب دنیاداری خط نسخ براں می کشند، دریں جا برباد گوئی وسست اعتقادی آنہا شعر جناب سعدی شیرازی قدس سرہ الزکی صادق آمد ؎

جائے کہ بدل حسد شرر زد

حسن یوسف بخس نیرزد

او تعالی جلوۂ مردان خدا تا ابد برقرار داراد، وچنیں منکراں را از زمرہ ما دور کناد، جملۂ معترضہ کہ در میان آمدہ بود باتمام رسید و باحوال مابقی تسطیر می کنم، آنجناب در سخن گوئی نسبت شاگردی از میرزا مظہر جان جاناں علیہ الرحمۃ والغفران ہمراہ انعام اللہ خان یقین می داشت، دیوان مختصر ہندی دارد، بکمال متانت ومضامین سراسر لطافت چنانکہ ایں بیت تخلص در استغنای او ست ؎

مشرب سر دو سرسے واقف کوئی کیونکر ہو سکے
عرض خود کرتا نہیں سنتا ہے بیگانے کی عرض

بہ بیست و نہم ماہ رجب المرجب سنہ یکہزار و یکصد و نود ہجری مایدۂ نعمت زندگی ازیں عالم پیچید و با قامتگاہ خود آرمید۔

شاہ عظمت اللہ قادری

از مشایخ مشہور و بزرگان ایں شہر است۔

سید احمد عرف یا پیر بعد ترک علاقہ روزگار از شاہ مرقوم خلافت یافت، مرد صالح بود۔

شاہ محمد علی علیہ الرحمہ

از قوم نوائط بود از سلسلۂ مریدان شاہ کلیم اللہ دہلوی قدس سرہٗ در محلۂ احمد کلیم خان مرحوم مدفون است و در عصر نواب علی دوست خاں بود اگرچہ در عالم دنیا خدمت بخشی گری داشت و بعد ترک آں داروغۂ عدالت شد لکن دینداری و تقدس او بمرتبۂ کمال شہرت پذیرفتہ کہ خامۂ مقطوع اللسان بہ تحریرش عاجز کہ ہر روز نمازِ پنج گانہ بمسجد بیت الحرام بجماعت ادا می فرمود چنانکہ صدہا کس از حجاج بیت اللہ زادہ اللہ شرفاً و تکریماً بشہادت ایں معنی پیش معاصرین خود ہا پرداختند، و اکثرے از مقیمانِ ایں جا کہ اکنوں بقید زندگی ہستند از راقم ظاہر ساختند، چوں در امور خیر نوبت بتواتر رسید شک را دخلے نہ باشد مرشدش در خط موسوم او نوشتہ

ع
ترا ز کنگرهٔ عرش می زنند صفیر
ندانمت که درین دامگاه چه افتاده است

بعدهٔ نصیحت بر ترک خدمت بخشی گری بود که بکمال تقویٰ بسوئے آں نسبت
باجی گری فرمود، غرض چیزیکه از یاد الٰہی بازدارد ہماں دنیا است، واگر بکار و بار
دنیوی رجوع الی اللہ دارد عین دینداری است ولیس وَ لِلّٰہِ درّ قایله ع

نمی گویم که از عالم جدا باش
بہر حالت که باشی با خدا باش

ہمیں دنیائے محمود است که قادر مطلق بکرشمه لطف اعظم نصیب فرماید
د ہنگام دست رس توفیق خدمت یاوری کلاں که زاد عظیم عقبیٰ است عطا کند
بریں مضمون دو بیت از مثنوی شریف و گلستان می نگارم که دفترے است
واحتیاج بطول ندارد ع

چیست دنیا از خدا غافل شدن
نے قماش و نقره و فرزند و زن

گرت مال و جاه است و زرع و تجارت
چو دل با خدائے است خلوت نشینی

بسبب رکوب ممدوح مغفور بمضمون ع

سگ اصحاب کہف روزے چند
پے نیکاں گرفت مردم شد

در اسپ سواری آنقدر تاثیر بوقوع آمد که بوقت مہم بر غنیم دانه و کاه غنیمت
نمی خورد و فاقه بر خود گوارا می داشت شاہ ممدوح بسیوم ماه صفر وفات یافته.

یاد اللہ شاه

پیش از چهل و هشت سال درین آبادی اقامت داشت از نام و نسب و سلسلهٔ درویشی و وطن او احدے مطلع نیست لیکن از رجال اللہ بود و مجذوب صفت کلمات پریشان میکرد هرکه باستمداد بجد متلش می رسید پیش از اظهار در شوریده بیانی بر هر سخن کلمهٔ یاد اللہ منظم کرده از مافی الضمیر او اطلاع می داد، اگر مقصود شدنی است مطابق آں می فرمود، و اگر لوقوع آمدنی نیست، موافق آں ظاهر می نمود۔ قبل از چند روز رحلت متواتر میگفت که اسپے براے سواری خرید می کنم، در همان ایام پورا فغان بے ایمان آں مقبولِ بارگاهِ رحمان بتوقع مال بمنصب شهادت رسانید او عنقریب آں ظالم از حکم راجه بیربر نائب صوبهٔ آرکاٹ پامال قصاص و گرفتار عذاب گردید، جناب سعدی شیرازی قدس سرهٔ الزکی می فرماید ے

پنداشت ستمگر که جفا بر ما کرد
برگردنِ او بماند و از ما بگذشت

مقولهٔ شاه مرحوم در عرصهٔ اندک رنگ تاثیر پذیرفت که عبارت از اسپ قاتل است یعنی بر وز جزا مقتول راکب دوش قاتل می شود۔

امین پیر

که بامین پیر صاحب چهو مشهور بود، در بازار محمود شاه بکوچهٔ شمال متصل حویلی سید فرید الدین خان کوتوال مرحوم مدفون است میگویند که مرتبه

غوثیت داشت و بہر پنجشنبہ اعضا لیش از ہم جُدا می گردید۔ بزمان وفاتش چہل وشش سال شدہ باشد۔

کمتو شاہ

کہ برپشتۂ سنگ بمیدان مدفون است، نام آں کریوہ جہنال بنڈا بود کہ کنیزکان گریختہ بوقت شب دراں مقام بہ پیشۂ فسق می پرداختند، چوں مسجد بنا یافت بنور بنڈا اشتہار پذیرفت و بعضے اسلام بنڈا نیز گویند، احوال شاہ ممدوح کہ مرد مقدس بود چناں بسمع رسید کہ چوں نواب ناصر جنگ شہید وارد ایں سرزمین گردید بشب تاریک با تبدیل لباس تن تنہا بخدمت آں مرد خدا رسید، می بیند کہ ہلال آسا مشغول مراقبہ نشستہ واز جبینش چوں بدر کامل لمعات معرفت ہویدا گشتہ، بہ آواز قدم نواب متنبہ شدہ پرسید کہ کیستی واز کجا آمدی، جواب داد کہ منم غریب مسمّٰی بسید احمد، باز گفت کہ نمی دانم باید کہ بسراغ خود آگاہ نمائی، گذارش کرد کہ با نواہ خلق شخصے کہ بحرف ناصر جنگ بدنام گشتہ ہمیں عاصی است، فرمود کہ ایں صاحب رتبہ بلند ووزیر دکن ہستی چرا ازیں حالت آمدی، بجوابش پرداخت کہ از جاہ و شوکت دنیا تنفر کلی دارم، وخواہان منصب شہادتم، باز بریں عنوان لب جنباں شد کہ اے بابا تو دنیا دار ہستی چگونہ دعوی تو صادق آید، جواب آں سوال چنیں ادا کرد کہ آنحضرت از صفای باطن وبمراقبہ باید دریافت، ہرآئینہ صدق وکذب منکشف خواہد گردید۔ بمجرد استماع بعمل آوردہ دید کہ بلا تصنع صورت حال بیان کرد ومستعد شہادت است، گفت اے بابا

شاد باش و از بند رنج و غم آزاد کہ از حضور اقدس جام شربت شہادت
بتو مرحمت گشتہ، باید کہ ثابت قدم باشی و بسرخروی ابدی فائز شوی ۔
آخرالامر در فرصتِ قلیل بفتور رنمک حرامان سیما از ستم ہمت خان کہ افغان
بے ایمان و پروردش یافتہ این خاندان عالی شان بود بجہال پریشانی و آفات
طوفان وصدمۂ بارش کہ از غرۂ ذی حجہ تا شانزدہم ماہ محرم علی الاتصال بود
ومہلت یک لمحہ نداد و خسارۂ مال و متاع و ہلاک دواب بمضمون ؎

اول قدم عشق ہے گھر بار لٹانا
محراب میں شمشیر کے گردن کو جھکانا
کر خوں سے وضو پڑھنا شہادت کا دوگانا
ہو سرخرو دلبار میں معشوق کے جانا

بشانزدہم شہر محرم الحرام ۱۱۶۴ھ بغلولہ بندوق از دستِ ظالم بے ہمت
بمعراج شہادت رسید و بجماعہ شہدائے کربلا کہ نسبت فرزندی از آن خامس
آل عبا شہید گلگون کفن خونی قبا، قتیل خنجر جور و جفا سر بازِ معرکہ کرب و بلا
الموکل بالولا، سید الشہدا، علی جدہ و علیہ التحیۃ والثنا
داشت فائز گردید، چنانکہ تاریخ گفتہ آزاد بلگرامی مشعر این معنی است ؎

نواب عدل گستر عالی جناب رفت
فرصت نہ داد تیغ حوادث شتاب رفت
در ہفدہم ز ماہ محرم شہید شد
فریاد گفت نوحہ گرے آفتاب رفت
۱۱۶۴ھ

غفر اللہ لہٗ وجعل الفردوس مسکنہٗ، بعض اشخاص می گویند کہ ہنگام ورود

نواب شہادت انتساب بزرگے دیگر در آنجا اقامت داشت و گفتگو وا عانت فرمود، واللہ اعلم۔

کاسکے میاں صاحب و تڑ تا ترت بی بی

رحمہا اللہ تعالیٰ بفاصلہ قلیل از دار الامارہ سمت شمال در راہ نایر بازار بکوچہ مدفون اند، اسم سامی آنہا ببزرگی شہرتے دارد، اگر کسے برائے حصول مدعا دراں جا نیت کند بفضلہ تعالیٰ جلد کامیاب می شود، تڑ تا تڑت بزبان دکھنی بمعنی فی الفوراست، در خندق جانب شہر نگر دروازہ قبرے بنا یافتہ کہ بحین تعمیر شہر پناہ و کندیدن آں بصدمہ کلِ صفا از زمین خون جاری شد چوں حفرہ نمودند مستورۂ عفت نشاں بنظر آمد کہ با لباس سفید بخواب راحت است، معاً پنہاں ساختہ تربتے ترتیب دادند، مثال چنیں نسا را رابعۂ زماں باید گفت کہ بصفِ رجال اللہ حشر و نشر خواہند یافت، معہذا بسا اولیا وصلحا و درویشانِ آزاد دریں خاک تیرہ رفتہ اند کہ اثرے از آنہا باقی نماندہ، او تعالیٰ بطفیل آں غریقان لجۂ رحمت و خاکساران صحرائے محبت، رنج ظاہر و باطنِ راقم دور سازد، و بحصول گوہر مقصود بساحل نجات رساند ؎

حقیب اتنک ہے سرگرداں بصحرائے ہوس یارب
یہ دیوانے کو کر پابند اپنے عشقِ سرمد کا

روز دوشنبہ ۲۳ شعبان ۱۲۳۸ھ ۵ مئی ۱۸۲۳ء

از تحریر تفصیل آبادی شہر مع سرگذشت گذشتگان پرداختم و از روداد حضور اجمالاً بطریق روزنامچہ بقصد قلم می آرم، بہ بست و سیوم بوقت سہ پاس روز بزیارت حضرت ٹیپو اولیا حضرت انتر جامی و بزرگانِ

حسن پورہ و شاہ عظمت اللہ قادری قدس اللہ اسرارھم و آثار شریف علاقہ سرکار کہ بتحویل ورثہ ظہیر الدین خان است مستفید شد از درگاہ اول دستار مع تیر و کمان و از درگاہ دویم فقط دستار ہدیہ سرکار گردید، پس از فراغ آں بمقتضائے نیت خیر طویت کہ مصروف امور حسنات است بمضمون ؎

شکلِ عبادت ارچہ نظیرِ عیادت است
اما بہ نکتۂ زعبادت زیادت است

روز شنبہ ۲۴ شعبان ۱۲۳۸ھ ۶ مئی ۱۸۲۳ء برائے بیمار پرسی شرف الامرا بہادر و نجم الملک بہادر تشریف فرما شدہ طریقۂ سنتِ نبوی بجا آورد، بہ بست و چہارم سمت رانی پیٹھ کہ آں سوے رود واقع است، بسواری سکھپال طلائی برائے سیر و تماشاے آبادی و ملاحظۂ فوج جلوہ افروز شدہ بشب معاودت فرمود، فی الحال در جائے مرقوم پنج ہزار خانہ و پانصد دوکان و چند مسجد و دو تالاب و ہفت چشمہ آب و بست قطعۂ باغ و بارکش متعدد و گیارسین عمدہ است و حسن علی خان پیٹھ، و لالہ پیٹھ وغیرہ ازاں علاقہ دارد راقم در آبادی شہر مسجد مع گنبد حضرت شاہ ناصر وغیرہ کہ متعلق رانی پیٹھ است بنجامہ در آوردہ

روز چہارشنبہ تا ۲۵ شعبان ۱۲۳۸ھ ۱۴ مئی ۱۸۲۳ء اگرچہ ازاں خارج است اما تحریر مساجد و مقابر دراں مقام اولے دانست، بہ بست و پنجم در محل لوزسم شادی چلہ بظہور آمد و از حضور بچند اہل امتیاز بشب دعوت ضیافت ہم رسید، چنانکہ بفرط عنایت براقم نیز مکرر یاد فرمائی شدہ بود لکن بعارض شدن ورم از ساق تا پشتۂ پا و درد آں اضطراری داشت و از فصد تنقیۂ آں نمودہ بود لہذا از محفل صدر مقصر ماند

روز پنجشنبه ۲۷ شعبان سنه ۱۲۵۸ھ ۸ ستمبر سنه ۱۸۴۲ء

و بهر ستہ۱۳ پسران علی نواز خان حال قلعدار آرکاٹ که باریاب جوی شده بودند از بادرچی خانه توره‌ها مرحمت گردید به بست و ششم حسن رضا خان بهادر عنبر خانی جاگیردار اول کنندا مع پسر خود که حیدر حسین خان نام دارد بوقت چهار گهڑی شب حاضر بارگاه خداوندی شده بادائے نذر پرداخت، و به عنایت عطر و گلاب و پاندان سرمایهٔ فخر و مباهات حاصل ساخت، درین اثناء مشرف میرساما نی افراد حساب پخت گذرانید، دران میان افراد پخت فاتحه، فاتحهٔ جناب خلیفهٔ اول که سرآمد اهل تحقیق و پیشرو ارباب تصدیق، دافع کفر و قاتل زندیق اعنی حضرت امیرالمومنین ابی بکر صدیق رضی الله تعالیٰ عنه وارضاه و لا حرمنا من برکاته و فاتحهٔ مقدسه جناب ام المومنین حضرت عائشه صدیقه رضی الله تعالیٰ عنها ملقبه بحمیرا که احب خلوتکدهٔ حضور اقدس شاهنشاه دین پناه ما صلی الله علیه و آله وصحبه وسلم بود موجود بود، رئیس ما بمقتضائے نسبت خالص و تائید دین متین تا مدت دراز مذاکرهٔ این اسمائے مقدسه میداشت، از استماع این احوال برکت مآل حالتے بر بعض حضار مجلس بسبب میراث رفض آنها مستولی گردید که گویا کباب شامی بل کباب سوختهٔ سیخ شدند نعوذ بالله منهم و من سیئات اعمالهم بصورت حال این بیت مثنوی شریف مطابقت تام پذیرفت ؎

خوشتر آں باشد که سر دلبراں
گفته آید در حدیث دیگراں

روز جمعه ۲۸ شعبان سنه ۱۲۵۸ھ ۹ ستمبر سنه ۱۸۴۲ء

بجنرل مرقوم که بتقریب ملاقات فائز حضور شده بود موافق معمول توره از بکاول خانه روانه شد، بتاریخ بست و هفتم به بهادر مرقوم مع فرزند توره‌هائے پنج خوان و بقاضی اسدالدین احمد خان و عباس حسین خان پسر محمد احسن الله خان که بملازمت

مشرف گشته بودند تورهاے دو خوان مرحمت گردید، بتاریخ بست و هشتم پیش از طلوع
آفتاب با چند پالکی نشین و سواران ترپ وغیره بجلوس سکهسادن طلائی بعزم
ویلور که از محمدپور مسافت پانزده میل دارد بپوشش نیم آستین و کوشش
پنج شال سفید مهربانست مستعد جلوه آرائی شد و بیرون ویلور دروازه سواری مذبور
فرود آمده بهل اسپان رکوب فرموده تا کنجی گنٹه که بفاصله دو میل این طرف
از منزل مقصود است فائز شده بر عماری مع برادر والا اختر رونق افزا گردید و
بوقت یکپاس روز بقطعهٔ ویلور بشوکت و شان عزتے بخشید موافق معمول
بر قلعه توپهاے تعظیم سر شده و نشان به باگشت کرنل هاربس فوٹ اجیٹن با چند کپتان بار
براے استقبال رئیس اعظم ادا اداے مجرا در میدان روبروے قلعه صف آرا بودند
و از اطراف و جوانب براے ملاحظهٔ سواری خاص ازدحام خلائق گشته تا خیمه گاه
مشارٌالیهما همراه رکاب بودند بعد نزول اجلال بعنایت پاندان وغیره رخصت فرموده
تورهٔ هفت خوان و پنج خوان مرحمت نمود، در راهگذار چند بازار و پورجات مذکور
که با حوال صوبه مرقوم شد واقع گردید حاجت اعاده ندارد و مساجد و مقابر متعدد
واقع شده از انجمله مقبرهٔ سید شاه اسمٰعیل قادری ملتانی و نبی شاه قادری
که هر دو بزرگ طریقهٔ مشیخت می داشتند، حراست پوره یکصد و دوازده خانه
و شش دوکان و سه قطعه باغ دارد، تنگ پیٹه کلان مسجد و گنبد سید اولیا
دارد که مرد مقدس بود و بزمانش هفتاد سال منقضی شده براے مصارف مسجد
و گنبد هیچ مد و خرچ معین نیست، لیکن که درین زمان حرارت اسلام در اینها
غالب است و درین جا اکثر آنها است بتعمیر هر دو پرداختند و آن غربا بصدق
دل از وجه حلال خود بخدمت مسجد وغیره می پردازند، و از حضور اعانت می خواهند

چھتر بنا کردۂ سلطان النسا بیگم مرحومہ عرف بڈھی بیگم دختر کلان نواب جنت آرامگاہ مع چشمۂ آب و دو صد و پنجاہ و شش خانہ و پانزدہ دوکان و چہار قطعۂ باغ درانجا است، فیما بین این دو دیہ آئندہ غارے ہست کہ زاید از قد آدم عمق دارد کہ بسبب سیل آب از کوہ بوقوع آمدہ، و صورت جدول پذیرفتہ، در ایام برشگال آب در آن جاری می ماند، و بر دو آرکاٹ می رسد، نَنْدیالَم چند خانہ نساج و چند کلبۂ خس پوش دیگران و یک تالاب و یک دوکان و چند ہزار درخت نیرہ کہ اکثر لبکان آرکاٹ و ویلور از نشۂ ہمیں آب آتش دوزخ تیز می کنند و بہوائے غفلت شیطانی خاک بسر می شوند، از آغاز سرحد این دیہ قریب دو تیر پرتاب فرش سنگ است کہ در ایام برسات بشدت گل و لالہ گذرانسان و مواشی دشوار بلکہ خوف غرق بود و ازین کار بمسافرین راحت عظیم رسیدہ یکیلی منّل دیہ صغیر است مُور کُلَم آن را مجگی گنٹھہ نیز می گویند و آن چشمۂ آب است کہ برکنارۂ آن جغرات و دوغ فروشان بکثرت جمع می شوند، چہ در زبان اردی "مُور" و "مجگی" بمعنی دوغ و جغرات آمدہ چشمۂ مزبور حد فاصل است در صوبۂ مرقوم و منزل۔ پُرتاک مع دیہ آئندہ و چند خانہ و کلبہ و منڈف و چہار دکان و چہار پنج چشمۂ آب و قلعچہ شکستہ کہ بلّال گرِّانی مشہور است میدارد، از سرکار نواب جنت آرامگاہ بطور جاگیر بنام میر اسد اللہ خان مقرر دتا حیات میر اسماعیل خان فرزند او جاری بود۔ آرپاک چہل کلبہ و منڈف و پنج دوکان دارد۔ پَرْمِی مسجد بنا کردہ بہادر مرحوم مع قبور و درختان انبہ و چھتر و دو چشمۂ آب و دو دوکان و مکان گھنگر و شاہ مستان کہ از سلسلہ لال شاہباز بود و بوفاتش افزون از چہل سال است میدارد۔ اَلْپَنْل منگا پور

که بآملیل منگاپور مشهور است، بزمان نواب مرحوم بقاضی سید علی جاگیر شده بود، هفتاد خانه و چهار دکان و یک تالاب و چشمهٔ آب و چهتر و منڈپ دارد، منجملهٔ شتران باربرداری که از کمپنی همراه لشکر ظفر اثر بود دران مقام یک شتر بار زندگی خود انداخت، کچپنی کنٹه متعلق از دیه سواچپری است و آن دیه بنام چشمه شهرت دارد واز ویلور دروازه مع منزل همه دیهات غزلی واقع شده ـ بیگم پوره اندرون دروازه اول بدامان مرتضی گڈه است وکاغذ گندهٔ آنجا صاف وهموار می شود وبکاغذ بیگم پوری نامزد است ویلور که از راے ویلور اشتهار دارد ودر قدیم الایام جاگیر نواب غلام علی خان پالکر برادر نواب سعادت الله خان بهادر مرحوم بود ـ بعد رحلت او بحکومت فرزند او نواب باقر علی خان وپس از ان بتصرف پسرش نواب غلام مرتضی علی خان بهادر ذوالفقار جنگ درآمده من بعد باوج اقبال نواب جنت آرامگاه که صوبهٔ آرکاٹ مع هشتاد و چهار جاگیر وقلعجات از پنجهٔ اقتدار قوم بنوالوایط که بنوایط زبان زد عالم اند بدر رفته بقبضهٔ تسلّط او درآمد این قلعه نیز بکلید اقبال نواب معلّٰی مفتوح گردید، و جاگیردار ممدوح بحلقهٔ اسیران دررسید، و بهمان حالت بیچارگی جان بجان بخش بخشید، هرآئینه این قصص طولانی است و نقل مقصود، چون جاگیر بضبط نواب معلّے درآمد بنام ولی عهد خود بطریق تنخا مقرر فرمود ومحاصلش سابق مبلغ پنج لک وبست و پنج هزار روپیه بلکه بالحاق سنزواتلی وغیره نه لک بود، الحال باوصف ویرانی خطهٔ کرناٹک این مقام نهایت آباد است، می گویند که فی الحال عمارات مع امکنه سفال وغیره زیاده از ده هزار دکاکین

[illegible] ملک سندر که بطور
[illegible] موجود است
[illegible] نزدیک بوده زمی باشد
[illegible] پذیرفته که درین ملک
[illegible] اسلوبی آن بدان
[illegible] نقش گرداگرد بهاش
[illegible] شده است موسوم
[illegible] است متصل و محکم
[illegible] صورت مورچال بندی و هم
[illegible] بتامل بدست
[illegible] ایجا که ازین
[illegible] این اوراق
[illegible] نهایت استعدادی
[illegible] نصیب شود و بفضل قادر
[illegible]

[illegible] قادری

[illegible] بخفا ملهار را
[illegible] مدفن خود را هم در
[illegible] صاحب قدرتی

بود کہ بزرگیہایش یادگار زمانہ شدہ، زیادہ از پانصد سال است کہ از شمع وجود بہیگانۂ خاک نور آگین نمود دکنار رود بخواب راحت آسود۔

حضرت شاہ ابو الحسن قادری قربی تخلص نور اللہ ضریحہٗ

سید عالی نسب وشیخ گرامی حسب، ذائقہ چش مائدۂ حال، وقدوۂ اہل کمال بنہایت تقدس ودینداری دتشرع وتقوی شعاری شہرۂ روزگار بود، اگر کسے بدریافت تفصیل بزرگیہایش تمنا داشتہ باشد در مصنفات علامۂ زماں وجامع کمالات بیکراں، اوستادی حضرت مولوی محمد باقر آگاہ ویلوری اثواہ اللہ فی مقام النوری، کہ مرید خاص وشاگرد سراسر اختصاص او بود معاینہ نماید، وازملاحظۂ آں بواقعی حصول سعادت سازد شاہ معلے بہ بستم شہر رمضان المبارک سنہ یکہزار ویکصد وہشتاد ودو از کارگاہ ہستی روے خود تافت، وبحسن خاتمہ قرب مولے یافت۔

سید عبد اللطیف ذوقی تخلص

المعروف بہ سید محی الدین ذوقی علیہ الرحمہ خلف رشید آنجناب درفضل وکمال ہم پہلوے پدر بزرگوار خود بود ودر فنون فارسیہ سیما بصنایع وبدایع شعر وانشا پردازی بس ممتاز کہ گل منتخب گلستان جہاں تواں گفت، بسیز دہم رجب سنہ یکہزار ویکصد ونود وچہار بیشتر از دہ روز نزول حیدر نا یک بہ بارگاہ الٰہی شتافت دبہ پہلوے والد ماجد خود کہ مقبرہ اش از قلعہ قربت دارد آسائش یافت۔

شاہ علی حسینی چشتی رحمہ اللہ تعالے

از مشائیخ قدیم و بزرگان نامور این بلاد بود قریب صد سال است که ودیعت حیات سپرد شاہ ممدوح وچند مردانِ راہ خدا درراں مقبرہ مدفون اند مقبرہ نہایت خوش ترکیب وصحن آں فضائے جان آسا است کہ سایۂ درختانِ مولسری درحق تفسیدگان وادی اضطرار جلوۂ باد بہاری میکند ونظارہ اش دیدہ را نضارت ودل را راحت می بخشد، مسجد وگنبد نیرۂ او مع خانقاہ ہم دراں احاطہ واقع شدہ ونقار خانۂ عالی شان بردروازہ میدارد۔

حضرت علی سلطان علیہ الرحمۃ والغفران

مردے بود سیاہ فام مجذوب بحت از سلسلۂ چشتیہ میگویند کہ ہنگام ورود نایک مذکور تقید آمد ورفت بلشکر بخاطرہ بیروں شدن اخبار بآں درجہ بود کہ احدے دراں بارنمی یافت، مجذوب ممدوح باوجود تقید شدید چوں نسیم سبک سیر اندرون لشکر می رسید نایک مزبور بہ بد گمانی جاسوسی از آنجا اخراج نمود ودر عرصۂ قلیل بازیافت، علیٰ ہذا القیاس سہ بار کار بند ایں حرکت شد وبازدید ازیں معنی نایرۂ غضبش مشتعل شد و حکم بہ قتل نمود ناچار قاتلاں باقدام آں پرداختند، بازروز دویم بچشم خود او را زندہ معائنہ کرد وآنقدر شعلۂ قہرش زبانہ کشید کہ فوراً خرمن جمعیت آنہا سوختہ خاکستر نماید بدیں وجہ کہ عدول حکم نمودند خود بنیت متوجہ شدہ پیش چشم بآں مظلوم بے تقصیر بمنصب شہادت رسانید ولاش او بیرون لشکر

گردانید کہ سزاے جاسوسان چنین است، ازانجاکہ ترانہ جاں بخش حضرت خواجہ حافظ شیرازی قدس سرہٗ الزکی ـــہ

ہرگز نمیرد آنکہ دلش زندہ شد بہ عشق
ثبت است بر جریدۂ عالم دوام ما

برامثال چنین طالبان حق صادق می آید ہماں روز اندرون لشکر بہ تمثال زندگاں از ہیئات رفتار مشاہدہ نمود وازیں کارنمایاں نہایت ہراساں گشت ودر نکش پرواز یافت، بمعذرت پیش آمد وبانات ودرخی مع مبلغ صدروپیہ تواضع کرد، ازاں جاکہ مقبولانِ بارگاہِ الٰہی ہدیۂ ظالمان قبول نمی کنند بلشکریان او تقسیم کردہ بردں شتافت ودر عرصۂ اندک بدہم شعبان المعظم برآت رزق وحیات خویش بکشور خاک یافت وازکارگاہ دنیاکہ وبال جان ومنزل آفات وافتراست سرتافت۔

امین پیر

شخصے بود در زمرۂ مزدوران، حمالی می نمود، وہیچ کس او را صاحب کمال نمی دانست، چہ صورت ایں حال بچشم اہل ظاہر بحسن سیرت کمال پے نمی برد، روزے یک عصار حوالی گراں بار بتخفیف کرایہ برسرش گذاشت واو بلا عذر عقب نامبردہ میرفت، ناگاہ بخاطرش گذشت کہ دیگراں باوجود بار قلیل اجرت کثیر خواستند وایں بیچارہ بارگراں باجورۂ ارزاں بے اجبار واکراہ قبول کرد، حالتش دیدنی است، و بواماندگی اورسیدنی، بمجرد نگاہ چناں دید کہ خریطۂ بفاصلہ یک دست ازسراو بالا است واوچوں پرکالہ ابر

دواں، بمشاہدۂ ایں احوال بے اختیار بر قدمش افتاد و داد اعتقاد در داد، چونکہ افشائے راز شد پیر ممدوح از انفعال فرسود و بزمان قریب وداع دنیا نمود، بمیدان قلعہ مدفون است و عصاران از رسوخ عقیدت بعرس او پرداز ند۔

شاہ لطف اللہ قادری

از اقارب و خلفائے حضرت قرلی بود و بفیض تربیت آنجناب در علم حقائق واستعداد فارسی بہرۂ میداشت و مرد صالح و منزوی بود بسیوم ذی قعدہ سنہ یکہزار و دو صد و بیست و نہ ہجری بعد نہ روز از ارتحال جناب قبلگاہی واستادی روح اللہ روحہ الزکی رحلت نمود، اندرون آبادی سمت مسجد نواب شمس الدولہ بصحن دیوان خانۂ خود آسود۔

صاحب پادشاہ قادری

از اقارب حضرت قادر پادشاہ علیہ الرحمۃ ساکن کیسر موڑ مرد صالح وکریم صفت بود، پیش از سنہ چہار سال تپ خفیف موجب مرض الموت او گشت، روز سیوم بیماری باہل مسجد اعلام کرد کہ پس فردا روز جمعہ است بعد نماز تا فقیر خانہ قدم رنجہ کنند و بوداع پردازند کہ روز رحیل است، حضار مذکور باستماع ایں معنی استہزا نمودند، وکلامش قرین صدق ندانستند چوں روز موعود رسید برائے نماز مجتمع شدند و بعد ادائے آں باز مدعو شدند واحباب را بخدمت آں عارف رسیدند درآں وقت از ہمگناں ملتجی شد کہ بدعائے مغفر

من پرداز ندکہ رخصت می شوم، آناں بدیں عنوان مجیب شدند کہ ما مردم امیدوار دعائے گرامی ہستیم، و بہ حضور سامی یارائے لب کشائی نمیداریم زمود نمی دانم کہ غفران ایں عاصی وابستۂ کدام زبان است، لہذا التجا دارم درہمیں گفتگو بسبقت سلام کہ سنّت است پرداخت و جوابش حاصل ساخت بارداز کردہ چادرکشید و بعدائے یاہو برفیقِ اعلیٰ در رسید، متصل دروازۂ شہر برشارعِ عام سنجاک آرمید۔

بخشی بیگم

والدۂ خیر حقیقی ٹیپو سلطان شہید علیہما رحمۃ اللہ الوحید مع چند اہل خاندان خود متصل مقبرۂ شاہ علی حسینی دفن یافتہ، گنبد عالیشان خوش طرح مع مسجد و باغیچۂ تروتازہ و شاداب میدارد کہ دار بند تاک با درختان فواکہ و اقسام گل خصوصاً گل در دیجال خوبی و لطافت میدارد، بیشترے از سکنہ اینجا چنیں اظہار کردند کہ ہرگاہ مرقد بیگم مرحومہ بعد یک سال از وفات او برائے تعمیر واکردند، کفنش را سفید و مصفا و لاشش ثابت معائنہ نمودند، رحمت الٰہی بہانہ جو است کہ اگر بندۂ عاجز را برتبۂ اعلیٰ رسانیدن خواہد، ادنیٰ فعل را بدرجۂ قبول می رساند و با خلعت بخشایش آرایش می دہد احسن ما قال ؎

رحمت حق بہانہ می جوید

رحمت حق بہانہ می جوید

معہذا مقابر متعدد است علی الخصوص۔ مقبرۂ نواب علی دوست خان وغیرہ واقع، انتہی احوالہم۔

جناب خداوندی بعد ادائے نماز عصر بسواری اسپ متوجہ نظارہ شہر گردیدہ بزیارت امین پیر و علی سلطان مجذوب نوراللہ مرقدہما مستفید گردیدا و بر طبق عادت نذر اللہ برائے صرف خادمان آنجا رسانید بعد ازاں بملاقات عطا شاہ مجذوب کہ بیرون در ٹھٹھہ اقامت وارد واز ہنگام زیب افروزی مسند ریاست با مشارٌالیہ تعارف است ملاقات فرمودہ چیزے عطا نمود و ازانجا فراغت یافتہ بمکان شاہ لطف اللہ مرحوم بتقریب فاتحہ فائز گشت و با مجذوب تازہ وارد کہ موسوم بمیر صاحب مجذوب در ہماں موقع ملاقی شدہ حسبۃً للہ از دو چیزے سلوک ساخت و در عرصۂ عین بارش بمقبرۂ حضرت شاہ ابوالحسن قربی رسیدہ بادائے فاتحہ و نیاز بہرہ ور مزار پیرداخت و در حویلیہائے نبیرۂ حضرت ممدوح کہ ہماں نام دارد تا زمانے توقف فرمود اگرچہ مشارٌالیہ راہی بالاگھاٹ شدہ اما خلف رشید او کہ باسم جد خود مسمّیٰ است و باین کم سنی لیاقتے پیدا نمودہ ضیافت حضور مع جناب قدسیہ و محل عالیہ و صاحبزادہ و صاحبزادی وغیرہم بدرستی ادا کرد، و بہمہ ارباب عزت کہ ہمراہ رکاب بودند تا دو روز خوانہائے ضیافت می فرستاد چنانکہ براقم نیز بکمال محبت فرستاد، روز دوم ورود بشاگرد پیشہ و فوج سرکار وغیرہ قریب دو صد نفر کہ ہمراہ جناب قدسیہ بمکانش آمدہ بودند طریقۂ مہمانداری ادا نمود، جزاہ اللہ خیر الجزاء مشارٌالیہ بحضور تسبیح عقیق کہ بتبرک حضرت خواجہ بندہ نواز بود مع دستار سفید ہدیہ داد ۔

روز یکشنبہ ۲۹ شعبان ۱۲۳۸ھ ۱۱ مئی ۱۸۲۳ء

بتاریخ بیست و نہم بوقت یکپاس روز بسواری سکھپاون طلائی بطریق سیر بلا اعمال و اثقال با چند رفقا بجبین آباد عرف کیلاس گڈھ کہ در قدیم

الایام جاگیر نواب عاقبت محمود خان پدر نواب بدرالدین حسین خان بود و از ویلور مسافت شش میل و حصهٔ چهارم آن وارد رونق افزا شده درهمان مقام خاصه صبح تناول فرمود، و بعد فراغ نماز عصر از انجا مستعد سواری گردیده تا باقی ماندن یک گهڑی روز بخیمه گاه معاودت نمود، از ویلور بمنزل حسین آباد دو راه است، یکے از جانب تالاب چنیپٹری بود که در اثنائے راه گنبد نازک رتن است و آن کنیزک عبدالله خان جاگیردار قدیم تر ویلور بود و قصهٔ اش بانواع بیان می سازند، خلاصه اش اینکه او صاف رجال الله داشت انتهی، و دو سه دیه حایل می شود، دیگرے از محاذی قلعه سمت جنوب است بالائے سورج کنٹه و عیدگاه که بارکش[1] فوج انگریز دران راه واقع و وسعت میدان میدارد، درین راهگذر دو دیه متصل منزل مرقوم واقع شده اول ارگم پاک مابین شمال و مشرق است تالاب و چند کلبه دارد، ثانی ارور که یک مسجد و دو چشمهٔ آب و یک تالاب و پنجاه خانه و دو دوکان و چهتر دارد، اگرچه سواری خاص از همین سو گذر نمود اما براقم و اکثر همراهیان بسبب قربت راه و آمد و شد بیشتر راه نوردان از سمت تالاب اتفاق گذرا فتاد، درین راسته کیفیتے بود که از ابتدا تا انتهائے آن چبوترهٔ سنگ بست است که سوار و پیاده بر همان عبور می کنند و جانب شرقی آن تا عرصه دراز شالی زار به نهایت لطافت و سرسبزی است که فراش کارخانهٔ قضا فرش زمردی گسترده و دران زمان احاطهٔ ابر و تموج آب تالاب جانب راست و جنبش سبزه زار جانب چپ در حق غریبان وطن و حرارت زدگان رنج و محن اعجاز مسیحائی

Barracks [1]

بکار می برد که چشم ناظر را نضارتے و خاطرِ فاتر را راحتے می بخشید، ہم دراں
حالت ترشح خفیف بدفع شدت گرمی این ایام که آفتاب ببرج ثور درآمدہ
نمونۂ حرارت دوزخ داشت مضمون بردًا وّ سلامًا یاد دہانید و
بانبساط و آرام بمنزل رسانید بداہتہ این شعر آبرو بیاد آمد ؎

یہ سبزہ اور یہ آب رواں اور ابر یہ گھیرا
دیوانہ نہیں کہ میں گھر میں رہوں اب چھوڑ کر صحرا

اگرچہ جناب خداوندی باین خاکسار ہنگام تشریف فرمائی حکم ہمراہی نہ فرمود
لیکن بدو وجہ رفتن آنجا ضرور افتاد اولاً اینکه مرقدِ جدۂ مادری راقم جعل
اللّٰہ الجنۃ مثواھا بآں سرزمین است و زیارتش بر ذمۂ این ناتوان
از اہم مہمات، ثانیاً حکمِ تحریر احوال منازل است لہذا بمضمون ؎

چه خوش بود که بر آید بیک کرشمه دو کار

بلا تامل باوصف تعب مزاج نسیم آسا رواں شد، وقتے که راقم سطور
داخل منزل شده بزیارت معلے الیها از صدق اخلاص باداے فاتحه
کسب سعادت می ساخت بہماں دم سواری حضور بفاصله ده تیر پرتاب
از آنجا روانه شد، احوال حسین آباد اینکه پرگنه ایست که محاصلِ آں
سالانه ہفتاد ہزار روپیه بود یک مسجد و صد مکان سفالی مع خس پوش
و دوازده دوکان و باغات متعدد دارد، انبه آنجا بکمال شیرینی و بے ریشگی
و پوست باریک و بوے خوش اشتهار دارد خصوصًا انبه شاه پسند و انبه
بدرالدین حسین خان پسند و انبۂ باغ پنجدر و انبه گدہی مارو که از سنگین
ضرب آں خر بیچاره تاب نیاورده غلوله اجل خورده بود مشتهر آفاق گشته

در تعریف قلعه کوهی آن چه نگارم که آب و هوایش حکم بلا هل داشت، در حکومت
نواب جنّت آرامگاه سیما بزمان تسلط نواب مرحوم که خمیرش برحم تمام
بود اگر اسیران را بر منصب اعلی رسانیدن میخواست بطوق وزنجیر طلائی
کامل العیار که نصیب آنها است بگردن و دست و پا آرایشے داده بخلوتگاه
حصن مذکور که مشابه بالاخانهٔ جحیم است سپرده هارسان آنجا که قطعاً پشیدستان
خازن بودند می ساخت، اتفاقاً بعض کم طالعان ازان قصر بلند نزول می
نمودند، واکثرے ازانها بفرصت اندک بکمال راحت بتاثیر آب و هوائے آنجا
بسیر شبستان عدم می شتافتند، قصه کوتاه جناب خداوندی پیش از غروب
آفتاب بر سواری مذکور از ویلور قصد دار الاماره فرمود، در توپهائے تعظیم
سر شد، بر سر راه برائے ملاقات عطا شاه مجذوب تارماتے توقف نمود، و قریب
سه پاس شب زیب سراچهٔ خاص افزود بغرهٔ رمضان المبارک روز شنبه
بعد نماز عصر سکهساون طلائی بباغ رائے جی تشریف فرما شده سر شام معاودت
فرمود، بدویم شهر موصوف بعد بلند شدن یک و نیم پاس روز بعزم جاگیر
کلوره که از صوبهٔ مرقوم مسافت ده میل دارد بسواری بهل اسپان با چند پالکی
نشین و جلو مختصر تشریف فرما شده بر کنار تالاب پینت پاک که گذرگاه بر حاشیه
آن واقع و تنگی دارد فرود آمده بر کوب سکهساون طلائی بعد نصف النهار
فائز گردید، و بهائے که براه ورآمد قلمی میشود. مانکاٹھه جنوبی است تالاب
و پنجاه خانه و دو دوکان دارد و چاوڑی تیلی و چند دوکان و چشمهٔ آب متصل
از آن است، پینت پاک هم متصل او ست و تالاب کلان دارد، و لی پاک
هم چند خانه و دو دوسه دوکان دارد، کلوره سمت اگنی واقع مسجد و دو مقبره سوا

روز شنبه ۱ رمضان ۱۲۳۸ ۱۳ مئی ۱۸۲۳

قبور کہ باحاطۂ آں وارد است و دو صد و بیست خانہ و سی دو کان و تالاب و دو چشمۂ آب میدارد، و آب یکے ازاں بکمال شیرینی و لطافت و تاثیر ہضم مشہور است، مقام مرقوم درزمان پیشین جاگیر زین العابدین خان جدی بود کہ نقش نگین ؎

مالِ ربّ العالمین تحویلِ زین العابدین

میداشت و بمقتضائے نیت خیر طویت باوصف قلت محاصل آں کہ از روے دفتر چہل ہزار روپیہ بود بسایلین از یک تا ہزار عطا فرمود و کسے را از در خود محروم نمی نمود، وجہ جلوہ افروزی حضور دراں جا ایں کہ پادشاہ بیگم مرحومہ بنت صفدر حسین خان مرحوم بن خان ممدوح کہ از عمدہ محلات نواب جنّت آرام گاہ بود و راحت النسا بیگم مبرورہ دختر خواہر بیگم موصوفہ مغفورہ محل نواب فردوس مکان در احاطہ مسجد آنجا دفن یافتہ اند مقصود زیارت قبور آنہا بود و بس کہ خصیصۂ رئیس ما خوشدلی زندگان و راحت رسانی روح مُردگان است، او تعالےٰ باچنیں توفیق خیر نامِ نامی آنجناب بر صفحۂ جہاں باقی داراد، وخوبہاے حال و مآل نصیب کناد کہ دریں وقت نازک ذات فیض آیات ولی نعمت ما از جملہ مغتنمات روزگار است، بوقت عصر بمسجد تشریف فرمودہ باداے نماز و فاتحہ جدتین و نیاز پرداختہ بمقبرۂ مستان ولی کہ از مشاہیر آنجاست و شاہ عزیز الدین حسینی چشتی کہ از اولاد حضرت تیغ برہنہ خواہرزادہ حضرت خواجہ بندہ نواز قدس سرہٗ بود نہضت نمودہ بعد فراغ فاتحہ وغیرہ بخیمہ گاہ معاودت فرمود، و صفدر حسین خان حال برادر خورد بیگم صاحبۂ ددیم چیزے از نمکین و شیرین بمقتضاے ؎

ارسل النمل النصف من جراد
توسلیمانی کن اے عالی نهاد

بر مائدهٔ سراسر فائده حضور ارسال کرد، خود بدولت بسرور خاطر که قبول هدیه مسنون است ذائقه فرمود، و بتقریب انعام آدمان که به پخت و پز آن پرداختند، چیزے عنایت فرمود، القصه از افطار و تناول خاصه فارغ شده مع همراهیان رکاب بنصف اللیل محمل سفر آراسته کنانید و بسواری
روز جمعه ۴ رمضان ۱۲۳۸ ۱۶ مئی ۱۸۲۳ مذکور بعد ۳ پاس شب رونق دار الاماره بخشید، بشب چهارم دعوت میجر جنرل سویل وغیره سرداران آنجا همراهی همگی بیجهل و پنج کس فرمود بطوریکه در منازل گذشته آرائش محفل بوقوع آمده بود، همچنان ظهور یافت مستزاد بران اینکه دار بند عظیم الشان باستو نهاے که برگ سبز بران پیچیده بود بصحن دار الاماره ترتیب پذیرفته که گویا سرو جویبار در صحن دیوان خانه نمودار شده و صفوف قنادیل آویزان که براستی و صفائی برنگ خط کهکشان بود زینت گرفته، الغرض جماعهٔ مرقوم بعد اکل و شرب و تماشائے رقص قریب دو پاس
روز جمعه ۴ رمضان ۱۲۳۸ھ ۱۶ مئی ۱۸۲۳ء شب رخصت یافتند و بفرودگاه خودها مدهوشانه شتافتند. بتاریخ چهارم بوقت ۳ پهر و دو گهڑی روز با چند کس بسواری بهل اسپان بنواب باغ جلوه افزا شده تا شام مراجعت فرمود. بتاریخ پنجم بسواری مرقوم بعد نماز صبح بزیارت
روز شنبه ۵ رمضان ۱۲۳۸ھ ۱۷ مئی ۱۸۲۳ء اولیائے تاج پوره قدس الله اسرارهم سعادت اندوز شده بحسن اعتقاد باداے نیاز پرداخت، جناب مرشد راقم مدظله العالی که سجاده نشین درگاه معلے جاه بل مسند آرائی نایب رسول الله یعنی شاه صبغة الله قدس سرهٔ و افاض علینا ببرکاته، واز مغتنمات زمان است تبرک درگاه دستارے بر سر سردار ما پیچید

او تعالیٰ ببرکات ارواح آں بزرگان کہ جگر گوشگان جناب سرور دو عالم صلی اللہ علیہ وآلہ وصحبہ وسلم اند بولی نعمت ماطول حیات و اعتلائے درجات نصیب کند و بطفیل ہماں اسمائے مقدسہ براقم پرجرم وخطا کہ بہ بیست و ہفتم ماہ گذشتہ حسب تمنائے صمیمی بجشن طالع ارث آبائی خود حاصل نمود یعنی بسلسلۂ بیعت آں خاندان ہدایت نشان در آمد بعزت وحرمت بدفع حاسدین بے منت مخلوق با یحتاج رساند و بمرآت دل بصقلۂ ذکر اللہ مجلا فرماید و ایں سینۂ خالی اگنجینۂ محبت و عرفان خود عطا نماید۔ و باہل و عیال بخوبیہائے حال و مال ہموارہ در ظلال حمایت دارد ایں خاکسار بصدق خاطر بفحوائے اُدعونی اَستجب لکم دست دعا بر میدارد و بفضل قادر مطلق کہ امن یجیب المضطر اذا دعاہ فرمودہ درجۂ قبول می خواہد ے

یارب تو چناں کن کہ پریشاں نشوم
محتاجِ برادران وخویشاں نشوم
بے منتِ مخلوق مرا روزی دہ
تا از درِ تو بہ درِ ایشاں نشوم

بعد سہ پہر روز بجلوس سکھپاون طلائی بزیارت مزار رحمت بار حضرت عثمان خان سرور علیہ رحمۃ اللہ الاکبر، وشاہ ناصر ولی قدس سرہٗ الزکی مستفید شد، دریں اثنا برائے راحت خلایق علی الخصوص بہ تسکین صائمین و مسافرین کہ از شدت حرارت نیم جاں شدہ بودند بمضمون ے

ابر دریا دل ز دست گوہر افشاں می رسد
اے صدف دامن کشا کار بساماں می رسد

رحمت الٰہی جوش فرمود و ہر یک از حیوانات و نباتات لب تر نمود ۔ جناب خداوندی بمصداق ؎

آرے آرے رحمت حق بر گنہگاراں خوش است

دریں ایام رشحات لطف رحیم برحق تر و تازہ برنگ گل ہمیشہ بہار بباغ یک لکھہ کہ سمت والاجاہ نگر است جلوہ افروز گردیدہ دریہاں مقام افطار و تناول فرمود و بشب بدولت سرا نہضت نمود، بتاریخ ششم بوقت باقی ماندن پنج گھڑی روز بسواری پہل اسپاں بکوہچۂ انبیا آدم علیٰ نبینا و علیہ الصلوٰۃ والسلام کہ از دار الامارہ فاصلۂ پنج میل وارد تشریف فرما شدہ بزیارت تربت بزرگے کہ موسوم بسید میراں حسینی درآں جا آسودہ است پرداخت، و دراںجا افطار نمودہ قصد دولت خانہ ساخت، بہفتم ماہ بوقت یکپاس روز باعظم باغ بر سکساون طلائی رونق بخشی نمود، و بعد سہ پاس روز مراجعت فرمود، دریں عرصہ بزیارت آثار شریف علاقۂ سرکار متصل دار الامارہ و زیارت بعض قبور خصوصاً مرقد حضرت ٹیپو قلندر قدس سرہٗ مستفیض گشت و بملاقات سید عثمان کہ مرد معمر مجذوب و مشرف احوال قلوب است و مشہور یکمندان مستفید شد، و حسبۃً للہ چیزے تواضع فرمود از جبہۂ او آثار بزرگی یافتہ می شود و بعارضۂ فالج زمین گیر شدہ، و آفتاب زندگیش قالب بام رسیدہ، باین خیرہ سراں بآں واماندۂ ناتواں اذیت می رسانند و دست برما حضر او دراز می کنند، الحاصل تا وقتیکہ رئیس ما دراں معمورۂ اقامت داشت اکثر اوقات بزیارات و ملاحظہ باغات ہنگامہ آرا می شد ۔

روز یکشنبہ ۶ رمضان ۱۲۳۸ھ ۱۸ مئی ۱۸۲۳ء

چمن چہارم

در بیان جلوہ پیرائی ازانجا بسوئے دارالامارہ مدراس عشرت اساس و آں منقسم بر نہ گلدستہ است

گلدستہ اول

روز دوشنبہ ۲۳ رمضان ۱۲۳۸ھ ۱۹ مئی ۱۸۲۳ء

بہماں تاریخ کہ روز دوشنبہ بود بوقت ماندن دو گھڑی روز بعزم مسقط الراس کہ عبارت از مدراس است و از پنجاہ سال دارالامارۂ اخیر اسلاف تقرر یافتہ مستعد گردید و بجلوس عماری خاص مع برادر والا اختر بارادۂ منزل کاویری پاک[2] کہ از دارالامارہ محمد پور مسافت نہ میل دارد متوجہ جلوہ نمائی شد جلو سرکار مع فوج ہمراہی بہ رکاب سعادت حاضر و ہر دو رجمنٹ رانی پیٹھ[3] با جنرل وغیرہ سردارانِ بیرون دہلی دروازہ بکنار رود برائے مجرا بہر دو جانب صف آرا تماشائیان آنقدر اجتماع نمودند کہ شمار آں خارج از اندازۂ بیاں بود، خود بدولت تا آبادی والاجاہ نگر بعد غروب آفتاب کہ در اثنائے راہ منزل مذکور واقع است

---

[1] نواب محمد علی والاجاہ بتاریخ بیست و ہفتم ذی حجہ سنہ ۱۱۸۱ ہجری از محمد پور عرف آرکاٹ بارادۂ دفع حملہ حیدر نایک روانہ شد و از راہ ویلور و گڈیاتم بتاریخ غرۂ محرم سنہ ۱۱۸۲ھ بہ کشن گیری رسید و ازانجا بکولار رفتہ چندے درآنجا قیام نمود و ازانجا بتاریخ پانزدہم رجب سنہ ۱۱۸۲ھ بویلور آمد و بتاریخ ہجدہم رجب سنہ الیہ بہ محمد پور عرف آرکاٹ رسید بوقت شب بتاریخ مذکور از محمد پور روانہ شدہ از راہ کنجیورم بتاریخ بست و یکم رجب سنہ ۱۱۸۲ ہجری بہ چیناپٹن مدراس رسیدہ آں را دارالامارۂ خود ساخت۔

Ranipet [3] Kaveripak [2]

فائز شدہ بباغ یک لکھہ نزول اجلال فرمود، و بافطار و تناول طعام پرداخته درہماں حدیقہ شب باشی نمود، در راہگذار دیہ ڈولویٹ کہ آں را ڈِنوپیٹر نیز گویند شمالی است حایل شدہ جدول رود و پل و باغ سرکار موسوم بنواب باغ و سہ چہار باغ اشخاص متعدد و چند قطعہ باغ علاقۂ بتخانہ دارد، منہ ویال داہن بیزاگی خارج از شاہراہ است، نامبردہ بکیمیاگری و سخاوت نہایت شہرت میداشت

گلدستہ دویم

روز شنبہ ۸ رمضان ۱۲۳۸ھ ۲۰ مئی ۱۸۲۳ء بفضلہ تعالیٰ بتاریخ ہشتم بوقت برآمدن چہار گھڑی روز بسواری سکھساون طلائی بفاصلہ پنج میل از کاویری پاک در اُوچپری چھتر کہ لایق فرودگاہ لشکر بود بوقت یکپاس روز نزول فرمود، دیہات و چھتر کہ عبور سواری از انجا گردید رقم آشنا می شود فیمابین والاجاہ نگر و چھتر آیندہ کوہچہ ایست بجانب شمال مشہور بہ پہاڑی پیر صاحب کہ براں مسجد و قبر مشارٌ الیہ واقع است، کونیر کاپیٹی چھتر ہفت دوکان و یک چشمۂ آب و منڈپ دارد، سمند انگی بہماں طرف است، پنجاہ خانہ و دو باغ و منڈپ و چشمۂ آب و جدول دارد کہ از پالار می آید و بتالاب کاویری پاک می رسد، و درانجا گنبدے است مختصر متعلق از دیہ، کنڈاپور کہ دو مستورہ عفیفہ دراں مدفون اند، یکے خوشدامن و دیگر کیلن فیمابین ہر دو مواناست تام والفت تمام بود، ہرگاہ مستورہ ثانیہ ازیں دامگاہ نجات یافت، مستورۂ اولیٰ تاب مفارقت نیاوردہ از حضرت مجیب الدعوات طلب مرگ نمود فی الحال ناوک التجا بہدف اجابت رسید و جاں بجاں بخش گذرانید، درآن واحد ہر دو خاتون عصمت نشان ہم آغوش خاک شدند و بفرط اتحاد بہ پہلوے یکدیگر آسودند رحمہما اللہ تعالےٰ۔

اَمّاپُور سی خانہ و پنج دوکان و باغ و تکیہ فقیر طبقاتی کہ مشہور لعاشورخانہ دوازدہ علم ست دارد و چشمۂ آب کہ دران تختہ گل خورشید پرست دائمی میشود و بہارے جلوہ می دہد موجود و عیدگاہ کاویری پاک درہمیں جا است، کاویری پاک بزمان پیشین جاگیر سعادتمند خان جدّی بود بجانب مذکور واقع سہ مسجد و دو ۳ مقبرہ و چند تکیۂ فقیر و قلعۂ شکستہ و پانصد خانہ و چہل دوکان و یک تالاب و دہ چشمہ آب و بیست قطعہ باغ انبہ وغیرہ و باغات روز افزوں از صد قطعہ میدارد۔ پَتّماچاوڑی باغ نارجیل و چشمۂ آب و تکیۂ فقیر و ۳ خانہ و چہار دکان دارد۔ سیٹی چھتر دران بیست مکان و یک عاشورخانہ و چہار دوکان و دو چشمۂ آب موجود است، اُوچیری چھتر ۳ قطعہ باغ و چشمۂ آب و چھتر و منڈپ و دہ دکان دارد و میدان او وسیع است۔

گلدستہ سیوم

روز چہارشنبہ ۹ رمضان ۱۲۳۸ھ ۲۲ مئی ۱۸۲۳ء

بفضلہ تعالی بعد نماز صبح بسواری مذکور بچھتر بالیسیٹی کہ مسافت شش میل دارد قریب بر آمدن چہار گھڑی روز نزول اجلال فرمود۔ دیہاتے کہ بقدم لشکر فتح اثر گذشت مفصلۂ ذیل۔ چھترا ڈُور برسر راہ واقع و خانہائے آں کہ پنجاہ بود و ۳ دوکان بفاصلہ دو تیر پرتاب جانب جنوب است و مکان فقیرے است متصل آں متعلق از پرنگی پاک موسوم بہ واحد شاہ چمپر پوش ساکن گوپامو از گروہ مقیم شاہی کہ از خانوادہ عُلیہ قادریہ است از سرکار دولتمدار رئیس ما بنام خدمتگذار آنجا چیزے مدد معاش

بدہ

مقرراست شنکر بارڑی چھتر ہشت دوکان وچشمۂ آب وچند کلبہ دارد روبروئے آں چند درخت مہاو تمر ہندی است، شنکر بارڑی نام ساہوکارے بود کہ ہنگام ورود نواب سعادت اللہ خان از وطن بریں سرزمین از قرض بکار آمدہ بود واز انقلاب روزگار احوال ساہوے مذکور مضمون ایں اشعار کہ شاعرے[1] در ایام سلطنت حضرت اورنگ زیب قصیدۂ مدحیہ بجناب جد اعلائے[2] راقم علیہ الرحمہ براے حصول مدعا باظہار پریشان حالی گذرانیدہ بجائزۂ معقول جیب ودامان خود مملو نمودہ بود اشعار می نمود

ے

خالی است جیب وکیسۂ ما از پشیز ودام
محتاجِ قوتِ شب شدہ ایم اندریں دیار
داریم جامہ چوں دل عشاق چاک چاک
چوں طرۂ بتاں شدہ دستار تار تار
ساماں زرخت وپخت نداریم ہیچ چیز
فرشم زمین وابر لحافست پنبہ دار
باقی قیاس کن ہمہ حالم بریں نمط
پوشیدہ نیست در نظرِ مردِ ہوشیار
دستم بگیر وجوہرِ ما را نگاہ کن!
عریاں شدم چو برہنہ شمشیر آبدار

افغان وخیزاں خود را تا آرکاٹ بدرور دارالامارہ رسانید واز ہر فرد ملتجی می شد کہ تا حضور عرض رسانند، احدے نظر بہ تباہی حال او ملتفت نگشت مگر

---

[1] نام آں شاعر برہان بودہ [2] مراد ازاں مولوی محمد حسین عرف شیخ احمد سوانح نگار المتوفی ۱۱۳۴ھ

مردے معمر از خدمت گذاران نواب ممدوح از نام و احوال نامبرده بحضور اطلاع داد و ازاں جا کہ شرفا علی الخصوص بکسانیکہ حق تعالےٰ از عہدۂ ریاست سرفراز می کند ترحم براحوالِ بندگان الٰہی مصروف می دارند و تدارک محسن و ذی حق بہ نحوے می نمایند کہ بر صحیفۂ دہر یادگارے ماند فرمود کہ اندرونش بطلبید و خود برسم استقبال برخاست نظر بصورت حالی او کہ در ایام ماضی ثروتے داشت و بوقت مشکل بسلوک پیش آمده متاسف شد و در جلدوے مروت سابق بمراعات و عنایات فرواں پرداخت و دلجوئی او بآں مرتبہ ساخت کہ مزیدے براں متصور نہ باشد غرض سا ہوئے مرقوم منجملہ زر مرحمت برائے راحت مسافران بنائے چھتر نمود و تا حال باقی است و بلسان عوام بچھتر شنکر پاره شہره دارد، داخلاً زیاده از صد کلبہ و ۳ دوکان و یک تالاب و چشمۂ آب دارد۔ پدچھتر یعنی چھتر نو احداث با یک دوکان و چشمۂ آبست، با لسیٹھی چھتر مکان فقرائے طبقاتی و پانزده دوکان و چشمۂ آب کہ سنگ بستہ و خوش اسلوب است میدارد و بفاصلہ تیر پرتاب چند خانۂ اہل اسلام و محلۂ برہمنان و کلبہائے دیگر ہنود است ہمگی قریب یکصد و پنجاه باشد و منڈف و تالابے است و دو باغ موز و نارجیل دارد از یں جا سرحد کلکٹر چینگلپٹ بپایاں رسید واز کینچی تا سعید آباد علاقۂ کلکٹر چینگل پیٹھ است۔

گلدستۂ چہارم

روز پنجشنبہ ۱۰ رمضان ۱۲۳۸ھ ۲۲ مئی ۱۸۲۳ع

بفضلہ تعالیٰ بتاریخ دہم بوقت برآمدن ۳ گھڑی روز بسواری بہل اسپان بمنزل کینچی کہ پنج میل است جلوه پیرا شد و تا یازدہم مقام فرمود

Conjeevaram (R. S.) ك

دیہات و چھتر کہ بگرد و غبار لشکر ظفر پیکر دررسید بہ تحریر می آید، مِثّیل اَنْچِی جنوبی است کہ بفاصلۂ دو تیر پرتاب از گذرگاہ می ماند مگر تالابش سر راہ بسوے شمال واقع و جدولش نیز ازاں مقابل است۔ کِی آنْچِی ہم بفاصلۂ مسطور است و چشمۂ آب بر شارع عام بطرف جنوب موجود۔ شُوْرَیَا چھتر مع دو منڈف متعلق از دیہ دویم است دو چشمہ و دو کلبہ و چہار دوکان دارد۔ پِیْتَرِی دیہے است کہ تالاب و دو چشمۂ آب و منڈف آں بر شاہراہ است و مکانانش بطوفانے کہ بعد دو ماہ از وفات نواب جنّت آرامگاہ بظہور آمد ہمہ برباد شدہ نام مقیماں نیز از سیلاب اجل چوں نقش بر آب محو گردید آرے جملہ مخلوقات انجام آنہا فنا است تا بکے تاسف اونمایم کہ باقی مطلق خبر می دہد کل من علیہا فان و یبقیٰ وجہ ربك ذو الجلال والاکرام۔ باین مضمون شاہ سراج اورنگ آبادی کہ ہندی گویان شاعر خوش فکر واز شاگردان رشید میر ولی شاہجہاں آبادی کہ سرآمد ریختہ گویان بلکہ بانی آں شدہ بر وشش خوب چراغ سخن روشن میکند ؎

خوابِ آشفتۂ ہستی کی یہی ہے تعبیر
سب تو فانی ہے مگر جلوۂ حق باقی ہے

ولی محمد پیٹھ یک مسجد و چاہ و چشمۂ کہ بطرز مطبوع تیار شدہ است و بیست خانۂ اہل اسلام وہماں قدر اکثر نا جان ہنود و یک دوکان ہیدار و ہمیں مقام مضرب خیام گردید از کنچی اتصال دارد۔ کنچی دراصل نامش کنچن نگر بود و منجملہ ہشدہ سرکار است و معبد قدیم کفار چہ قوم ہزلور برائے پرستش از راہ دور و دراز می آیند، زور و شوریت کنچی خرد کہ آں ہم از کنچی کلاں قریب

دار د از شیطان مشہور تر است تا کجا نویسم، در کنجی کلاں بطفیل ورود حضرت
باباحمید اولیا که از خلفاے حضرت امین الدین اعلیٰ قدس سرہما بود و دفن آنجناب
بہ آنجا بوقوع آمده، معجزه سرنگونی آں سنگدلان است و الّا باہل اسلام گام
برداشتن محال بود، القصّہ شہریست کہ بالفعل این قدر آبادی میدارد کہ گنبد
ولی ممدوح و نہ مسجد و پنجاه خانۂ اہل اسلام و اکثر برہمنان و دیگر کفار سہ ہزار
و سہ صد و بیست و پنج و شصت کوچہ و دو صد دوکان و صد قطعۂ باغ و یکصد
و چہار چھتر و مٹھ و چہل چشمۂ آب و لست و دو پیٹھ و چہل منڈف و شصت
روز جمعه ۱۱ رمضان ۱۲۳۸ ۲۳ مئی ۱۸۲۳
بتخانہ از روئے دفتر قرار یافتہ، بیازدھم بعد فراغ نماز عصر بزیارت مضجع آں
خدا آگاه بہره اندوز گردیده بمسجدے کہ در وقت نواب ذوالفقار خاں امیر ہمراہی
او موسوم بہ غضنفر بہادر کہ بنظامت آنجا مامور شده بشکست بتکده مرتب
نموده بود تشریف فرما شده با فطار و ادائے نماز مغرب پرداخت و بقدوم میمنت
لزوم لبکاشانۂ دولت منور ساخت، چنانکہ تاریخ گفتۂ ناصر علی سرہندی کہ از رفقاے
بہادر ممدوح و در عصر خود سرآمد شعرائے ہندوستان بود، موید مضمون شکست
بتکده و طرح مسجد است و در آنجا بر لوحۂ سنگ کنده شده۔ رباعی

آں خان غضنفر جگر دشمن کاه
مسجد آراست نقش بت کرد تباه
تاریخ بنائے او علی میگوید
اینک شده حسن مطلع بیت الله

بمظفر الدولہ کہ بالفعل خدمت داروغگی باغات محمد پور و سانگڈھ دارد دوشالہ
گلناری و بتحصیلدار والاجاه نگر خلعت مہتابی بوٹہ دار از پیشگاه عنایات

حضور مرحمت گردید۔

گلدستۂ پنجم

بفضله تعالیٰ بشب دوازدهم بوقت دوازده ساعت و ده دقیقه بسواری سکساودن بمنزل وَانْڈَرْوَاشی که از مقام گذشته پانزده میل بعید است قریب یکپاس روز از بیرون آبادی والاجاه آباد که بَبیُورَم مشتهر است جلوه فرما گردید و تمامی اهل لشکر از اندرون گذر نمودند بعد وصول بمنزل مذکور متحقق گشت که از روز گذشته بآبادی مرقوم شدت وبا است و از رو حدیث شریف ممانعت این معنی بثبوت رسیده که بهرجا آفت وبا باشد در آنجا گذر نباید کرد از انجا که خداوند ما در اکثر امور متابعت سنت نبویؐ میدارد چگونه بران مقام قدم گذارد از جانبے که گذر سواری خاص شد دیهات مفصلهٔ ذیل بچپ و راست ماند، وَتیااُدُر، کَلی نُوَر، اُدَنْٹ کَاڑ، یُودُوَر، کُتَّہ وَاکَم، ہَتارْیَام بیٹر، وانڈرواشی، جائے نزول و دیه ویران است که هیچ چیز دران آماده نیست از راهے که گذر لشکر بود تفصیل دیهاتش اینکه نتهرا خان پیٹھ جنوبی است مسجد سفالی و پنج خانه و یک باغ و چشمه و چهتر و منڈف دارد، مُتیال پیٹھ نیز همان سو است پنجاه خانه و یک دوکان و مکانے دارد که درانجا عسکر علی شاه و تارا علی شاه مدفون اند و جدولی جاری است که از رود کیخی می آید و چهتر و باغ نارجیل و تارٹ بند است ایَم پیٹھ هم بآن طرف است محلهٔ برهمنان و یکصد و پنجاه خانهٔ نساجان و پنج دوکان و جدول رود و درختان تمر هندی و چهتر می دارد۔ گزنگ پیٹھ نیز بهمان سمت واقع شصت خانه و هشت دوکان و یک منڈف و چشمهٔ لو طیار و تارٹ بند و بهر دو

جانب درختان دارد۔ پُوچ واک مابین جنوب و مشرق واقع بیست خانہ کشاورزان و یک چھتر و سہ چشمۂ آب و تاڑ بند دارد۔ راجام پیٹھ سی خانہ و یک دوکان و دو چشمۂ آب و قطعۂ باغ می دارد۔ آلی واک شرقی است بیست خانۂ مزارعان و یک چھتر و قطعۂ باغ دارد۔ وِنکوڑی صحرائی است کف دست کہ یک جدول مختصر جاری است چند خانہ بطرف جنوب بفاصلۂ اندک از شاہراہ واقع و یک تکیہ فقیر و منڈف دارد۔ سیوَرم کہ بوالاجاہ آباد و مسمّٰی و آباد کردۂ نواب جنّت آرامگاہ است عمارات انگریزو چند بارکش فوج و بنا یافتہ دو بٹالین بار و یک رجمٹ سو لجر دریں گیارلیسین قائم می ماند، اکثر اوقات فراہمی لشکر برائے مقابلۂ مخالف بہمیں مقام می شود درینجا یک مسجد و مقبرہ و ہزار خانہ و صد و پنجاہ دوکان و چبوترہ کوتوالی و نہر مع پل و چند قطعۂ باغ است، بعد آبادی از علاقہ ہماں موضع تا دور میدانی است فراخ کہ مطلقاً از سایہ و آب تعلق نہ دارد باعث رنج و کربت غربت زدگان است بعدہٗ وَاندرَ واشی است کہ فرودگاہ لشکر شدہ۔

گلدستۂ ششم

یکشنبہ ۱۴ رمضان ۱۲۳۸ھ ۲۰ مئی ۱۸۲۳ء بفضلہ تعالیٰ بتاریخ سیزدہم بعد طلوع صبح صادق بسواری مذکور بمنزل مُوڈُچوڑ کہ پانزدہ میل مسافت دارد، بوقت چہار گھڑی روز رونق بخشش گردید و تا چہاردہم مقام فرمود، تفصیل و دیہات سواری اینکہ پنڈرلی چہل خانہ و یک دوکان و تالاب و دو چشمۂ آب و کوہ دارد۔ ناوَلُور از شاہراہ جانب جنوب بفاصلہ می ماند لکن چشمۂ آن بر سر راہ است۔ کاوَاکینی شمالی است

یکصد و دو خانه و یک تالاب دارد - سرپنم چیری راستهٔ شرقی و آبادی جنوبی دارد یعنی بیست و پنج خانه و یک دوکان و چهتر و دو چشمهٔ آب و یک تالاب و قطعه باغ است - پرگیا نیز بهمان اسلوب است، یکصد و پنجاه خانه و سه دوکان و دو چشمهٔ آب و یک تالاب و قطعهٔ باغ دارد - کرسنکال هم بسمت مرقوم است و آبادی بشمال که بیست و پنج خانه و یک چشمهٔ آب و تالاب دارد - تنڈاکینی - نیز بطرف مذکور است چهار خانه و تالابے مختصر دران باشد مودچور[1] در نام این آخر بیست و پنج خانه و سه دوکان و دو چشمهٔ آب و دو باغ و یک چهتر و تالاب و مٹھ دارد.

گلدستهٔ هفتم

روز پنجشنبه ۱۵ رمضان ۱۲۵۸ھ ۲۴ مئی ۱۸۴۲ع

بفضل تعالی بتاریخ پانزدهم بوقت یکپاس روز بسواری مزبور جلوس فرموده با چند پالکی نشین و جلو عمده بمنزل فرنگی کنڈه در باغ علاقهٔ سرکار بوقت بلند شدن یازده گھڑی روز جلوه آرا شد کرنل نوبل[2] سردار گن رجمنٹ[3] و کرنل گیارٹسین[4] آنجا و برگٹ میجر[5] یا رجمنٹ مذکور که دران اهل اسلام و انگریز هر دو باهم بودند از صبح تا یک گھڑی پیش از ورود رئیس ماکر بسته در دامان کوه برسم استقبال سرگرم نوکری بودند - چونکه از وقت معهود آمد حضور تجاوز نموده کرهٔ آفتاب بنهایت گرمی رسید تاب شدت حرارت نیاورده بے تاب شدند و ببارکش[6] مراجعت کردند که درین تابستان چنین حرارت

---

۱ Modichchur ۲ Col Noble ۳ Gun Regiment

۴ Garrisons ۵ Brigade Major ۶ Barracks

گاہے نشدہ بود، ہرگاہ سواری خاص نائزگر دید موافق معمول اتواب سرشدہ گولندازان حسب قانون باداے سلام صف آرا[1] وبر قلعچہ نشان عزت برپا دیہات وغیرہ کہ بسواری در آید برقم می آید۔ پرنکلتور پنجاہ خانہ ویک دوکان وتالاب وچشمۂ آب دارد، تانبرم[2] سی وپنج خانہ ودو دوکان ویک چشمہ آب وباغ وتالاب وکوہ دارد۔ کدپیری[3] چھتر سہ دکان ویک چشمۂ آب وتالاب دارد۔ بندلن چاوڑی[4] دوازدہ چھتر ودو دوکان ویک چشمۂ آب دارد۔ کلم چاوڑی[5] یک چھتر ومنڈف وقطعۂ باغ وچشمۂ آب وسہ دوکان میدارد۔ پلیوارم چھتر سہ چھتر ویک منڈف ودو دوکان وچشمہ وباغ دارد ومقبرہ فیض بار حضرت شیخ حسین قادری علیہ رحمۃ اللہ الباری المعروف بید و شہید کہ ہمراہ میر حملہ بمقابلہ کفار بدکیش یعنی نصاریٰ پرتگیش درعنفوان جوانی بمعراج شہادت رسیدہ بود بہماں مقام واقع است کہ بہ نہم ودہم جمادی الاولیٰ بتقریب عرس شہید معلی ہزاراں عالم چہ کافر ودیندار فراہم می شوند وبکوہ وصحرا ہیچو شہر عظیم الشان می نمایند، رئیس با توفیق نیز بہ طریقۂ اسلاف خود رحمہم اللہ تعالیٰ ہر سال بزیارتش تشریف فرما شدہ در باغ فرنگی کنڈہ[6] اقامت میدارد و بوقت عصر بمزار آں شہید حاضر گشتہ باداے فاتحہ ونیاز وشیرینی وغلاف ذخیرۂ سعادت حاصل می فرماید۔ منروپیٹھ[7] دریں ایام بنا کردہ میجر جنرل سرطامس گورنر منرو بہادر است یکصد وپنجاہ دوکان وعمارات وامکنۂ سفالی وبارکش قریب

Kadapperi ۳ــــ Tambaram (R. S.) ۲ــــ Perunkalattur ۱ــــ

St. Thomas Mount (R. S.) ۶ــــ Pallavaram (R. S.) ۵ــــ Koilam ۴ــــ

Munro Pet ۷ــــ

یکہزار و سہ بٹالین بار بالفعل در گیاریسین آنجا است بطریق عادت برائے مجرا ے حضور صف آرا شدند و صدائے طنبور بلند نمودند، چشمہ آب و تالاب و باغ ہم ترتیب یافتہ، ہر روز آبادیش رو بترقی است از قراین چناں مفہوم می شود کہ در عرصۂ چند سال بچۂ مدراس خواہد شد بلکہ ازاں رونق و درستی افزون یابد کہ چنیں سردار مدبر متوجہ طرح معمورہ گشتہ است ہر آئینہ بحسب ناموری و خوش خو صلگی خویش بانتظام آں خواہد پرداخت تفصیل آبادی منزل اینکہ مسجد سفالی و مقبرۂ شاہ علی مستان کہ مرد بزرگ و مجذوب بود و قریب پنجاہ سال کہ بہم شہر مذکور از دار فانی رخت ہستی بر داشت و بارگاہِ باقی مستانہ وار شتافت و یانصد مکان اہل اسلام و چند تکیۂ فقرا و ہزار عمارت انگریزہ و ہزار خانۂ ہنود و دو بازار معتبر یکے بنگالی بازار و دیگرے بازار کلان کہ ببازار فرنگی کنڈہ مشہور است، ہمگی دکاکین تخمیناً قریب سہ صد خواہد بود و کوہچہ مع قلعہ مختصر و پنج بارکش و یک چشمۂ آب و سہ قطعۂ باغ سرکار و زیادہ از صد قطعۂ باغ انگریزان دارد۔ بالفعل در گیاریسین آنجا یک رجمنٹ مذکور سواران و دو بٹالین گولندازان با پیشدستان آنہا است بوقت سہ پہر کرنل مرقوم وغیرہ بملازمت حضور بہرہ اندوز گردیدہ پاندان وغیرہ حاصل کردند و بتحصیلدار بعنایت فرد شال بوٹہ دار و چیرہ و کمر بند ماہتالی سرفراز فرمود۔

گلدستۂ ہشتم

چہارشنبہ ۱۶ رمضان ۱۲۴۸ ۲۸ مئی ۱۸۳۳ء بفضلہ تعالیٰ بتاریخ شانزدہم بوقت بلند شدن دو گھڑی روز بسواری

بہل اسپان بروشن باغ کہ فاصلۂ دو میل دارد درعرصۂ اندک چون برق سبک سیر جلوہ افروز شد دلوقت سواری موافق قانون النواب تعظیم سر شد بعد ورود بباغ مذکور گولندازان سرکار توپہائے عزت سر نمودند واکثرے از علما و مشایخ واہل خاندان و ملازمین کہ ہر فردے در آرزوے مقدم حضور ــــــ

چوں گوش روزہ دار بر اللہ اکبر است

از کمال محویت بے اختیار سیماب وار برائے ملاحظہ جمال جہاں آرائے خداوندی دویدند از نزول لشکر وہجوم تماشائیان آنقدر کثرت بظہور آمد کہ حکم شہر عظیم الشان پیدا نمودہ کہ اگر اعظم آباد گویند زیباست ہر واحد از ہمراہیانِ رکاب آں قدر بشاشت داشت کہ گویا بدارالملک مراد رسیدہ سرمایۂ جمعیت انباشت در رنج وملال را پامال ساخت رئیس مادراں مقام بہ تہیۂ اسباب میزبانی پرداختہ بہ سرداران ہمراہی رکاب ظفر انتساب وسرداران فوج منرو بیبٹھ وفرنگی کندہ کہ بہیئتِ مجموعی پنجاہ کس بودہ باشند دعوت فرمودہ خیمہ ہائے عالی شان بر کنار نہر سعید آباد از پائین باغ روان است نصب شدہ صدہا قنادیل چمنی دو راستہ چوں سروچراغان با فروختگی در آمد بیقین می دانم کہ از روز بنائے ایں باغ کہ در قدیم الایام ہفت قطعہ بودہ بحسن سلیقۂ نواب فردوس مکان بدیں وضع ترکیب پذیرفتہ بایں اسم مسمّٰی گردید۔ تاحالت چنیں رونق وآبادی نشدہ بود۔ القصہ مجلس میز بہ تکلّف ترتیب یافتہ دباکوبان کہ از بلدۂ آرکاٹ ہمراہ لشکر حاضر بودند ولولیان مدراس بحصول گوہر مراد

صدف وار لب کشادہ رسیدند، ہمہ شب پیش اہل دعوت داد طرب دادند و مطربان ولایت انگلستان بانواع مزامیر تا گنبد خضرا صدا رسانند

گلدستۂ نہم

روز پنجشنبہ ۱۷ رمضان ۱۲۳۸ھ ۲۹ مئی ۱۸۲۳ء

بفضلہ تعالیٰ بتاریخ ہفدہم روز پنجشنبہ بعد فراغ نماز صبح کہ ہنوز آفتاب عالم تاب از دریچۂ مشرق سر برنیاوردہ بود مہر خلایق پرور ما بخلعت زرکار شمرہ کہ نقاش کارگاہِ قضا ہزاران کواکب را برجامہ نقش نمودہ، وجواہر آبدار بوجود باجود خود زیب کمال بخشیدہ بر سکھاون طلائی اندک راہ روانہ شدہ بعماری خاص بشکوہ وتجمل چنانکہ خورشید از افق خاور ہویدا می شود رخشندگی فرمود وبرادر والا اختر نیز بخلعت فاخرہ وجواہر آرایشی یافتہ مورچل جنبانی براں ہمائے اوج طالع می نمود چشم بد دور تشئین سواری چہ بیان نمایم کہ بہ تفصیلش ساختہ ایں اوراق تنگی می سازد لہذا اجمالاً می نگارم کہ ہنگام طلوع نیر گیتی افروز ہر دو نشان طلاکار کہ بر فیلان فلک شکوہ واشدہ عجب صولت وشان نمایاں میکرد کہ بقدرت عظیم قادر مطلق دو آفتاب جہانتاب بر علم مذکور جلوہ نما میگردیدہ وزیب سواری را شوکتے می بخشید، بملاحظہ اش بے اختیار ایں شعر برجستہ بیاد آمد

شعر

ہوا سوار وہ شاید مرا شہنشہ حسن
کہ آفتاب نے زریں نشان کھول دئے

ہمراہ آں طوغ یعنی پنجۂ طلائی کہ آیات فتح ونصرت براں کندہ می شود وخصیصۂ جلو امرائے عظام است موجود بود. درعقب آں قطار شتران

باجلہاے باناتی رنگارنگ کہ بہار چین و فرنگ گل میکرد و صداے رنگہاے آں کیفیت آواز خیر بیں ادا می نمود وسپس ازاں اسپان نوبت کہ بران صوت شہنائی وکرنا ونائے ترکی بلند شدہ، وصولت ڈنکہ بگوش ہوا خواہان راحتے وبمخالفین ہیبتے رساندہ، کثرت نیزہا با سماک رامح برابری وبیرق با سیارہا جادہ ہمسری می پیمود، ونا چیخ زہر آلودہ بہ جگر مخالفان دین و دولت کار تیر ناوک می نمود، بمیمنہ ومیسرۂ سواری مبارک خاص بردار وبرق انداز اردوے معلی صف آرا، ومہاڈول تجلی افزا ونالکی عنایت سلطانی ونالکی مخمل زرد و پالکی سبز زردوزی جھالردار باروماق لاجوردی وسکھپادن شیر دہان وسکھپاون طلائی وغیرہ سامان جلوس واسپان خاصہ با ساز طلا و نقرہ مہیا، سواران باریکاٹ بجلو پیش عماری، ودر پس آں عماریہا وہودج باجریب شماری، پس ازاں کثرت پالکی نشینان وترپ سواران سرکار باسواران رجمٹ ہمراہی گرم جولان، وسپس بٹالین بارکہ ہمراہ رکاب ظفر انتساب بود وبہل بادشاہی ودیگر بہلہاے رنگارنگ اسپان جلوہ می نمود، بعدۂ ماہی مراتب کہ سمک زمین از تماشاے رفعت وشان آں بے نشان شدہ وصداے ہردو نقارہ کہ از صد متنش گوش مخالفان کراست بلند گردیدہ بنظارۂ سواری ہمایون عالمے از اعلے وادنی ہمچو نرگس چشم واکردہ، وچوں گل خورشید پرست منتظر نشستہ سواری حضور بایں طمطراق قریب چہار گھڑی روز از راہ راے پیٹھ تا چبوترۂ کوتوالی رسید، ازانجا تا باغ نظام الدین احمد خاں بہادر مرحوم یک رجمٹ سولجر بنادیق بدوش گرفتہ بقاعدہ سلام صف آرا ستہ طنبور می نواختند، خود

باڈی گارڈ

بدولت بسر سواری بر باب مسجد والا جاہی توقف فرمودہ بفاتحہ جناب نواب رحمت مآب نور اللہ مرقدہٗ پرداخت، و بمقتضائے سعادتمندی بترویح روح پاک ممدوح سرمایۂ دولت ابدی حاصل ساخت، بعد فراغ ازاں تا باغ کمپنی کہ اقامتگاہ گورنران است فائز شدہ بمقتضائے محبت بتقریب ملاقات محب صمیم خود یعنی گورنر بہادر کہ بوقت نہضت سبقت نمودہ بود تا نیم ساعت ہنگامۂ صحبت گرم داشت گورنر موصوف بجوشش الفت قلبی باستقبال رسید، و توپہائے تعظیم حضور سوائے توپہا کہ بسبب مراجعت از سفر بر قلعہ سر شدہ بود سر گردید، و لعطر و گلاب و پانداں و ہار و گل کہ رسم معمولی است مع ہمراہیاں تواضع نمود، رئیس جواں بخت ما بعد رخصت بہماں شوکت داخل دار الامارہ شدہ بچار بالش ریاست زیب و زینتے بخشید، و دیدہ و دل آرزومنداں نور و راحتے رسانید، نمک خواراں بخلوص عقیدت باداے نذر پرداختند، و از گوہر مراد جیب و داماں خود را مملو ساختند، ہر آئینہ صداے شادیانہ بچار سوے عالم بلند آوازہ گردید، و در ہماں حالت بطریق الہام ایں تاریخ میمنت اثر بخاطر عجز مآثر رسید ؎

از سیر و سفر آمدہ آں سرور اعظم
گردید دل خلق چو گل تازہ و خرم
در سال ورودش دل من گفت یکایک
اے آمدنت باعث آبادی عالم

بعد ورود دو یار منی مذکور یعنی شاطور از عطاے دو شالہ عمدہ گلناری سرفراز فرمود۔

خیابان

بعد ورود دریں جا متحقق شد که رویت ہلال فرخنده نال ماه رمضان المبارک بموضع رحمت آباد وغیره به بست ونهم شهر گذشته بوقوع آمد وپیش شریعت پناه بشهود معتبر بثبوت رسید، دریں صورت روز خروج از دار الاماره محمد پور ہشتم ماه بود وروز دخول دار الاماره اینجا ہشتد ہم آں از ہمیں حساب بشب بیست ودوم بسپاه لشکر بتقریب ضیافت فراہم نموده حکم فرمود که ہر فرد از جماعهٔ مذکور که برائے نشست آنہا خیمہا عقب دیوانخانهٔ ہمایوں محل برپا شده بود سیر وتماشا کنند، و تجلی باطبع بانبساط خاطر داد طرب دہد، چوں ایں ارشاد سرزد ہمگناں نعمت غیر مترقب پنداشته بے محابا ہمچوں طفلاں که بروز جمعه از دبستان نجات یافته مطلق العناں می شوند تکاپو آغاز نہادند ودل را از فکر آزاد ساختند ودر ہنگامهٔ تازه بنا حوضے که بسنگ مرمر از اختراع حضور ترکیب یافته است شست وشو میکردند وماننده ماہی که بآب حرکت وتفریح میکند بلا تصنع دراں دست وپا می زدند وبعد لہو ولعب مشغول تناول شدند۔ بفضله تعالیٰ به ہمت علیائے ولی نعمت مایدهٔ متعدد در دیوان خانه مزبور ونعمت خانه که بحجرهٔ فرش بانالی مشہور است گسترده شد، و پلاؤ نفیس مع مزعفر وفیرنی ونان وکباب ومثمن مرغ وچند نان خورش ولب حبش ولورانی ومیوه وشیرینی ترتیب پذیرفته، الغرض بسرور خاطر از کمال بے تکلفی کار کام وزبان ساختند وہمچو ترکان خوان یغما پنداشتند، زیرا که احدے از انہا چنیں مرتبت عظمیٰ وعزت کبریٰ بخواب ہم ندیده که عمر آں عزیا در بندوق برداری وصفائی سلاح ومالش اسپان وادائے قواعد نوکری وہمراہی لشکر تا راهِ دور ودراز ومقابله باغنیم صرف شده، وہر واحد به آمال وامانی جہاں

الوداع خوانده، چگونہ از ظہور ایں کارِ اعظم منشرح و فارغ البال نشود، و بمصقلۂ سرور و جمعیت زنگ از آئینۂ دل نزداید بعد فراغ ازاں بیڑہائے پان و انعام موافق طلب نیم ماہہ ہر یک کہ عبارت از صفدار و جماعہ دار و اجیٹن و حوالدار و عملدار و سپاہی باشد مرحمت کردہ رخصت فرمود، رئیس ما کہ بخلق و آدمیت دام عالم شکار است فراخور مرتبہ ہر کس دلجوئی و عنایت نمود و بسپاہ ہنود ضیافت خام عطا گردید، و یک یک ازاں بسہ دعائے قلبی و مقصد دلی رسید ہمگناں از تہ دل بدعائے از دیاد عمر و دولت پرداختند و بخوشدلی بحصول نقد مقصود ازاں مقام سرا سرآرام کہ از روز ورود درآنجا مقیم بودند روانہ شدند، خود بدولت دریں سفر خیر اثر دقیقہ از دقائق مہات نہضت و کثرت خرج بمضمون ؎

تہی کن کیسہ کاں غارت سامان دریا کن

بمن دہ آنچہ داری اے خدا ہمت تماشا کن

و توجہ بر امور جزئی و کلی فروگذاشت نفرمود، و بسبب توغل کارہا و رعایت بر حال رعایا و برایا خواب و خور بر وقت نمود، اکثر لشکریان خصوصاً ہنود بصدمہ وبا و بعض ازاں از امراض دیگر از مدراس تا ناگور شریف قریب سہ صد کس وازانجا تا معاودت ثلث آں ہلاک شدہ باشند ہرگز سر رشتۂ استقلال از دست نگذاشت، و بمضمون مصرع شاہ صوفی سرمد کہ ؎

مردانہ پاے دار جہاں پائدار نیست

نظر بر کارساز مطلق میداشت و باین شدت حرارت روزۂ ماہ صیام قضا ننمود، و بر نماز جماعت و اوراد معمولی تصور نفرمود، اگر بارادہ سفر از ناگور فیض معمور

یروواڑی[۱] کہ قریہ ایست متعلق از رامنات وازمقام ممدوح مسافت ہشت منزل دارد، بتقریب زیارت حضرت سید ابراہیم شہید و دراثنائے راہ بزیارت حضرت سید فخر الدین شہید عرف کاٹ بابا صاحب قدس سرہما کہ از اجل اولیائے این بلاد بودند میداشت، اما غلغلۂ وبا و آفات راہ آسنوکہ بس تنگ و تاریک است بتواتر رسیدہ، دریں صورت اذیت خلایق بود و بنج آنہا از روے آیۂ کریمہ وما جعل علیکم فی الدین من حرج ممنوع لہذا پہلو تہی فرمود، لوابین مرحومین باوصف تسلط و حکومت قلمرو کرناٹک از ہنگام ہم کولارکہ در ماہ رجب سنہ یکہزار و یکصد و ہشتاد و دو بعمل آمدہ بود کمر عزم بسفرنہ بستند، وگوشۂ عافیت اختیار کردند، آفرین بر ہمت جوان دولت ماکہ باوجود عدم کارفرمائی ملک بصرف لکوک روپیہ بریں سفر اعظم عزم بالجزم فرمود وبعد عائے دلی رسیدہ مراجعت بجانب دارالامارہ نمود، قادر حقیقی بطفیل حبیب خود صلی اللہ علیہ وآلہ وصحبہ وسلم ومحبوب او علی جدہ وعلیہ التحیۃ والثنا بجناب خداوندی با خوبیہاے حال ومآل واقتدار کمال مع سایر علایق دیرگاہ سلامت داراد وبعد عائیکہ باعث منتہائے سرور و دلجمعی ما ہوا خواہان است فائز کناد وبمخالفین دین و دولت کہ بعض از انہا بفحوائے آیۂ کریمہ یقولون بالسنتہم مالیس فی قلوبہم دم محبت زدہ مختلط می شوند چوں نقط غلط محو سازاد ؎

بمحمدٌ وآلہ الامجاد

بطفیل شہنشہ بغداد

---

[۱] Yarwadi

راقم عجز سرشت کہ بمشقت ماہہا چہ روز وچہ شب تحریر ایں اوراق پرداخت، بجز ابخش حقیقی بتدارک آں ناظر احوال نیاز خصال مع اہل و عیال شدہ ہموارہ بمعیت فضل خود دارد، واز جملہ مصایب و آفاتِ دنیا ورنج وعقوبات عقبیٰ بکنف حمایت رساند۔ اللھم احسن عاقبتنا فی الامور کلّھا واجرنا من خزی الدنیا وعذاب الآخرۃ

رباعی

قد تم رسالتی بعون الوھاب
امید کہ باشد ہمگی صدق وصواب
گر سہو وخطاے شدہ باشد واقع
رب اغفرلی انک انت الوھاب

بفضل قادر عز وجل وعظیم لم یزل وتصدق روح پرفتوح وشاہنشہ عرب عجم حضرت رسول اکرم صلی اللہ علیہ وآلہ وصحبہ وسلم واعانت وسیلۂ معظم یعنی جناب غوث الاعظم علی جدہ وعلیہ التحیۃ والثنا بشب دوازدھم ماہ مبجل ربیع الاول ۱۲۳۹ھ ہجری کہ لیل ولادت باسعادت باعث ظہور کائنات وخلاصۂ موجودات است بعد ادائے نماز مغرب شب یکشنبہ کتاب بہار اعظم جاہی تالیف ایں عاصی عجز مظاہر، غلام عبدالقادر المتخلص بناظر کان اللہ لہ من الاول الی الآخر بن غلام محی الدین معجز متخلص مغفور مبرور ؎

ملأ اللہ قبرہٗ بالنور

حسب الحکم شہسوار عرصۂ کشورستانی، رونق بخش محفل کامرانی، نونہال حدیقۂ جوانی، بہار گلستان زندگانی، مدار ملک وملّت، سراج روشن دولت، ماہ منور سپہر امارت، نیّر اعظم برج ریاست، نواب والا جاہ امیر الہند اعظم جاہ، فخر الامرا

مختار الملک روشن الدولہ محمد منور خان بہادر، بہادر جنگ اللّٰهم طول عمرہٗ و زد دولته و وفقهٗ لما تحبه وترضاه کہ رئیس مومنین و حامی دین متین و مرجع مسلمین و ولی نعمت موروثی این نیاز قرین است در ہجوم افکار و مکروہات دور دوار صورت اختتام پذیرفت، آبیاری ریاض ازل باین گلزار ہمیشہ بہار، از خزان دیدۂ ناتوان بین شیاطین سیرت، بد اطوار کہ غار خسران نصیب آنہا باد محفوظ داراد، و بچشم معنی شناس کہ از حرف عناد و عیب چینی پاک و صاف است، از نظارۂ این ریاحین محظوظ نماید آمین بحق طٰہٰ و یٰسین ے

ہر حرفِ خطا کہ رفتہ باشد ز قلم
شویند بآب لطف و باران کرم

الحمد للّٰہ علی تمامه

Abu Ahmad Muhammad Abdullah, a great grandson of Moulvi Abdul Wahab Sharaful Mulk Madar-al-Umara Bahadur, of whom a mention has previously been made in this preface.

I came to know of the existence of the original manuscript of the said book, lying with the said Hajee Abu Ahmad Muhammad Abdullah only when a greater half of the book was lithographed and sent to the press. But after comparing both the manuscripts with each other, I found that the present work has been re-written by the author, and it completely differs with the original one in language and the arrangement of facts, sentences and passages. Hence there was no question of comparing the two manuscripts with each other and recording their differences in reading. I referred to the original manuscript only certain doubts which came to my mind, at the time of editing this work. I feel that my efforts to write a more detailed introduction in Persian will be much appreciated by the revered readers and scholars.

MUHAMMAD YOUSUF KOKAN
Reader, Department of Arabic, Persian, and Urdu, University of Madras
MADRAS-5.

MADRAS
25—2—1961

the first in the year 1238 A.H. – 3rd February, 1823 A.D. and returned to Madras after visiting Nagore, Tiruchirapalli, Gingee, Chetpet, Arni, Arcot, Vellore and Conjeevaram etc., on Thursday the 17th Ramazan 1238 A.H. – 29th May 1823 A.D. The journey to and fro Nagore covered a period of about four months and lakhs of rupees were spent during this trip by way of purchasing provisions for themselves and valuable presents to be presented to the chieftains, collectors and other officers of the districts. The people in Carnatic had never seen before such a pompous and glorious journey undertaken by any ruler of this country.

Moulvi Ghulam Abdul Qadir Nazir was commanded by the Nawab at the sixteenth halt at Shiyali on Wednesday the 7th Jamadi II 1238 A.H. - 19th February, 1823 A.D., to commit to writing all that he observed on his route to Nagore and back in this journey. He completed the book *Bahar-e Azamjahi* on Sunday the 12th Rabi the first in the year 1239 A.H. – 1823 A.D. and presented it to the said Nawab.

This book contains not only a brief description of the Royal journey, halt by halt, but also furnishes valuable information about the Muslim saints and savants, buried in places, visited by the Nawab. It also records the names and condition of many important buildings, gardens, mosques, markets, villages, ponds etc., which have now fallen in ruin, and their exact positions can not now be located. It also gives us a picture of the life, civilization and culture, with its noble and lofty ideals, notions and aspirations, prevailing during this period.

Nazir died at the age of 43 years on the 4th Shawwal 1243 A.H. 19th April 1828 A.D., survived by a son, Muhammad Hussain (d. 1299 A.H. – 1881 A.D.) and two daughters, Shahar Banu (d- 1259 A.H. – 1843 A.D.) and Bibi Makhdooma Ashraf (d 1304 A.H.–1887 A.D.) Their descendants are still to be found in Madras and Hyderabad. Nazir has left many other works in Persian and Urdu, of which I have discussed in some detail in my introduction to this book in persian.

I am thankful to Sri T. Chandrasekharan, Curator, Govt. Oriental Manuscripts Library, Madras, for the kind favour of providing me an opportunity to edit this interesting and valuable work. I made a careful study of the single manuscript copy of this book, available in the Government Oriental Manuscripts Library, Madras, and corrected the mistakes. I also added to it necessary notes here and there, with the help of the old records and writings, available in the personal library of Haji

and Moulvi Baqir Agah (d. 1220 A.H. - 1805 A.D.) and then became a tutor to Abdul Ali Khan, son of Nawab Amirul-Umara, the second son of Nawab Muhammad Ali Walajah, who ascended the throne in 1216 A.H. - 1801 A.D. with the title of Nawab Azimuddawla, Mujiz also undertook tution to some of the members of the Walajah's family. He did not receive better encouragement during the reign (1210 - 1216 A.H. - 1795 - 1801 A.D.) of Nawab Umdat-ul-Umara, the eldest son of Nawab Muhammad Ali walajah.

Mujiz did not accept the post of diwan when it was offered to him by Nawab Azimuddawla. Hence the Nawab granted him a monthly allowance of Rs. 140/- per month, which continued till his death. He was considered as a master of Persian language after Moulana Baqir Agah. Students from different parts of the city approached him for getting their newly composed verses corrected by him. Mujiz died in 1229 A. H. 1813 A. D., leaving two diwans one in Persian and the other in Urdu.

Mujiz had four sons of whom Moulvi Ghulam Abdul Qadir Nazir was the eldest. Nazir was born in 1200 A. H. – 1785 A.D. and was brought up with great care by his father. He studied Persian under him and also got his newly composed verses corrected by him. After the death of his father he was employed in the service of Nawab Azimuddaulah as a Persian Munshi (clerk) on a monthly allowance of Rs. 30/. But he soon became the superintendent of the Royal Library and also as the chief steward of the Royal Palace, drawing a monthly salary of Rs. 130/-.

Nawab Azamjah succeeded his father Nawab Azeemuddaulah, as Walajah IV, on 17th Rabi-us Thani 1235 A.H. – 3rd February, 1820 A.D. Even During the reign of his father, he cherished the hope of visiting the shrine of Hazrath Shahul Hameed Meeran Abdul Qadir, Gunj Sawai (d 976 A.H. – 1568 A. D.) interred in Nagore (Tanjore District) and that of Hazrath Tabal Alam Nathar Vali interred in Tiruchirapalli in 673 A. H. 1274 A. D. This was made possible for him by the Major General Sir Thomas Munro, the Governor-in-council, at Madras, in 1823 A.D. The Nawab took, in his company, his mother, his wives, his brother Nawab Azeemjah and other members of the Royal family with many other courtiers, dignitories, learned men, servants and army men. There was a large number of bullock carts, horses, elephants and camels. He started from the Royal Palace at Chepauk, Madras on Monday, the 21st Jamadi

Moulvi Ghulam Abdul Qadir Nazir is a direct descendant of Hasan Fazlullah, the son of Qazi Raziuddin Murtaza. We know nothing about him and his son Abdul Qadir, his grandson Shaikh Muhammad Hussain and great grandson Shaikh Abu Muhammad, except that they had good grounding in Islamic studies. Moulvi Muhammad Husain, alias Shaikh Ahmad, son of Shaikh Abu Muhammad, became popular and powerful when he was appointed by the Emperor Aurangzib, as an Intelligence Officer in the district of Ahsan Abad, known as Gulbarga. He was born in 1064 A.H. - 1654 A.D. and studied Arabic and Persian under different teachers of Bijapur. He married Shahar Banu, the sister of Moulvi Muhammad Husain of Bidar, *the martyred*, who introduced him to the Emperor Aurangzib. Shaikh Ahmad sent all his secret reports to the Emperor through the chief officer Yar Ali Beg Khan. He was pious and of saintly character and the Emperor had so much confidence in him that he gave priority to all his reports over others. He died at Arcot in 1134 A.H. – 1722 A.D. Nazir also has made a reference to him in his book *Bahar-e-Azamjahi.*

Shaikh Ahmad had two sons (1) Muhammad Abdul Qadir (1105-1163 A.H. – 1693-1749 A.D.) and (2) Muhammad Makhdoom (1115-1185 A.H. - 1703 – 1771 A.D.) and a daughter married to Nizamuddin Ali, son of Moulvi Muhammad Husain of Bidar, *the martyred*. Muhammad Abdul Qadir was the father of Muhammad Nadeemullah, who was born in 1149 A.H. -1735 A.D. and got married to Shahar Banu, the daughter of his uncle Muhammad Makhdoom, in 1172 A.H. - 1758 A.D. But Nadeemullah lost his wife just after a year of his marriage and he himself died at the prime of his youth in 1180 A.H. - 1766 A.D., leaving his only seven year old son Ghulam Muhyuddin Mujiz, to be nurtured and brought up by his maternal grandmother, Bibi Makhdooma Ashraf, the daughter of Muhammad Abdullah, *the martyred* and wife of Md. Makhdoom, son of Shaikh Ahmad. Nadeemullah has left a short *Diwan* in Persian, containing only lyrical poems, which though not so brilliant, as to place him among the first rate poets, but are characterised by loftiness of conception, sublimity of thought, chaste language and refined sentiments.

Mujiz studied Persian for some time at Arcot and then shifted to Madras in 1190 A.H. - 1776 A.D. and here he studied under able teachers and scholars like Mir Muhsin Imtiyaz (d. 1199 A.H.–1784 A.D.) Ali Dil Khan Murawwat (d. 1201 A.H. - 1786 A.D.), Moulvi Mir Muhammad Bakhsh (d. 1208 A.H. - 1793 A.D.) Syed Asim Khan Mubariz Jung (d. 1216 A.H. - 1801 A.D.),

of Bijapur. Some of his poetical compositions are to be found, quoted in his book, referred to above.

Qazi Murtaza had five sons: (1) Hasan Fazlullah alias Muhammad Niamathullah (2) Qazi Husain Lutfullah (3) Qazi Mahmood, the younger, (4) Muhyuddeen Ruhullah and (5) Hussain Shukrullah. Of the last two, we know nothing. Qazi Mahmood, the younger, abridged the famous Persian work of *Ma La Budd Shafai,* on Islamic theology, written by Nuruddin Muhammad *Al-Iji.* Qazi Husain Lutfullah was the father of (1) Miran Abdul Qadir (d. 1074 A.H -1663 A.D.), (2) Muhammad Ali and (3) Qazi Nizamuddin Ahmad, the elder (died after 1100 A.H.–1688 A.D.), who all were men of high repute. Miran Abdul Qadir was the father of Moulvi Muhammad Husain of Bidar, *the martyred,* who had been appointed, by the Emperor Aurangzib, as the principal of the famous Arabic College at Bidar, started by Mahmood Gawan, the chief minister of the Bahmani Kingdom . He met his mournful death due to a fall of lightning and thunder on the Royal magazine by the side of the said institution and mosque, when he was leading the *taravih* prayer, on 12th night of Ramzan in the year 1108 A H.–25th March 1697 A.D. He married Bibi Muhammadia, the daughter of Qazi Nizamuddin Ahmad, the elder, by whom he had four sons and a daughter and their progeny thrived and prospered at Gulbarga, Udgir, Budwail, Siddhawt, Arcot and Madras.

Muhammad Abdullah, *the martyred,* son of Qazi Nizamuddin Ahmad, the elder, held the post of Qazi and Kotwal for some time at Gulberga and then as the *Qiladar* of Tarpatri, where he fell fighting with the zamindars of the place, in 1145 A.H.–1733 A.D. Of his sons, Qazi Nizamuddin Ahmad, the younger, earned great name and fame, as a scholar, author and jurist. He settled down at Arcot and died there in 1189 A.H. – 1775 A.D, at the age of 76 years. He has to his credit several works in Arabic and Persian. Moulvi Muhammad Ghouse, Sharaful Mulk, Ghalib Jung Bahadur (1166-1238 A.H. - 1752 - 1822 A.D.)- and his two sons *viz.*, Moulvi Abdul Wahab Sharaful Mulk, Madar-ul - Umara Bahadur (1208 - 1285 A.H. - 1793–1868 A.D.) and Moulvi Muhammad Sibghathullah, better known as Qazi Badruddawlah Bahadur (1211 - 1280 A.H. - 1796 - 1863 A.D.), of whom we find occasional references in *Bahar-e-Azamjahi*, are respectively the grandson and great grandsons of Qazi Nizamuddin Ahmad, the younger. They have left several works in Arabic, Persian and Urdu. Greater details about them, can be had from my book in Urdu *Khanwada-e-Qazi Badruddawla*, which is under print now.

PREFACE

Moulvi Ghulam Abdul Qadir Nazir, the author of "*Bahar-e-Azamjahi*", hails from a "*Nawait*" family, which produced several scholars and poets of repute. His ancestors are supposed to have migrated from "Nait" a place near Basara in Iraq, to Konkan on the western coast of the South Indian peninsula, in the fourteenth century of the Christian era. His progenitor, Faqeeh Ata Ahmad Shafai, was a theologian and a contemporary to the well known savant and scholar Mulla Faqeeh Makhdoom Ali Mahaimi (d. 835 A.H.—1431 A.D.) His son, Faqeeh Makhdoom Ishaq, grandson, Faqeeh Makhdoom Ismail, and great grandson, Faqeeh Abu Muhammed, all were great theologians and savants. Ahmad, the son of Faqeeh Abu Muhammad, held the post of Qazi at Goa, which continued to his son Qazi Mahmood, the elder, (d. 995 A. H.-1587 A.D.), who left a book in persian, "*Taliqat bar Muamala-e-Goa*" (Notes regarding the Goa principality) which contains his observations and remarks regarding the judgments and decrees issued by the other Qazis under his jurisdiction. His brother and brother's son, Mulla Khaleelullah (d. 968 A.H.—1560 A.D) and Mulla Ahmad (d. 985 A.H.—1577 A.D.) held high position during the reign of Sultan Ali Adil Shah (965–988 A.H. - 1557 - 1580 A.D.) of Bijapur. Mullah Ahmad was a mystic and a sufi and hence he was highly respected by the king and his courtiers. Mulla Habeebullah (979-1041 A.H.1572-1632 A-D.) son of Mulla Ahmad, commanded a greater respect at the court of Sultan Ibrahim Adil Shah (988-1037 A.H.—1580-1627 A.D.) of Bijapur; for he happened to be the disciple of and worthy successor to the great saint Syed Shah Sibghatullah (d. 1015 A.H. -1606 A.D.), better known as the "Deputy of the Prophet of God". Mulla Habeebullah has written a short treatise in Persian, *Kalimat-e-Kufr* (Blasphemic Utterances), by name, and his words and writings have been recorded by his two disciples Shaikh Abdul Fattah and Abdul Qadir, in two works, known respectively as "*Rahat-al-Qulub.*" and "*Manaqib-e-Hazrath Shah Habeebullah*".

Qazi Raziuddeen Murtaza, with the poetic surname of *Razi*, held the post of Qazi from 980 A.H.—1572 A.D., when his father, Mahmood, the elder, retired from service; and he compiled in Persian a book '*Tuhfat-al-Haqeer*' on rhetorics in 998 A.H.-1589 A.D, and presented it to Sultan Ibrahim Adil Shah

number of manuscripts published by this Library in this series is as follows.

Tamil	...	21
Sanskrit	...	18
Telugu	...	7
Malayalam	...	9
Kannada	...	7
Marathi	...	2
Persian	...	3

All the manuscripts in this series are edited by the Curator of this library with the help of the staff in different languages except the Stotrarnavam that was edited by the Curator himself.

This book is based on a single paper manuscript described under D.No. 529 available in the Government Oriental Manuscripts Library, Madras. It contains 324 pages with 11 lines on a page and is written in Persian script.

Some of the manuscripts taken up for publication are represented by single copies in the library and consequently the mistakes that are found in them could not be corrected by collating them with other copies. The editors have, however, tried their best to suggest correct readings. The wrong readings are given in the foot-notes except in the case of a few books in which the correct readings have been given in the foot-note or incorporated in the text itself in square brackets.

The Government of India and the Government of Madras have to be thanked for financing the entire scheme of publication although there is a drive for economy in all the departments. My thanks are due to the members of the Expert Committee and the Editorial Committee who spared no pains in selecting the manuscripts for publication. I have also to thank the various editors, who are experts in their own field, for readily consenting to edit the manuscripts and see them through the press. The various presses that have co-operated in printing the manuscripts in the best manner possible also deserve my thanks for the patience exhibited by them in carrying out the corrections made in the proofs.

It is hoped that the Government of India will be continuing their financial grant to this library year after year for undertaking the printing of other manuscripts.

MADRAS,
21st February 1961.

T. CHANDRASEKHARAN.
Curator.
Govt. Oriental Manuscripts Library.

The Government of India will be contributing 50% of the cost for the printing of the above works, which has to be completed by the end of March, 1961. With the exception of Brahmasiddhi in Sanskrit and the Catalogue of the Marathi manuscripts, the other works may be printed before the end ofthe financial year. Except the catalogues and Stotrarnava in Sanskrit, all the other works have been edited by outside scholars and hence they have been issued under the Madras Governmsnt Oriental Series as numbers 166 to 177. Stotrarnavam in Sanskrit is edited by the Curator himself under the Madras Government Oriental Manuscripts Series as number 70.

The Government of Madras have constituted an Expert Committee for each South Indian language in which there are manuscripts in the Government Oriental Manuscripts Library, for the purpose of selectiug rare and important manuscripts for publication in the Madras Government Oriental Series. Till now the following number of manuscripts have been published in different languages.

Tamil	...	34
Sanskrit	...	23
Telugu	...	20
Malayalam	...	20
Kannada	...	14
Persian	...	8
Arabic	...	1

Under the same series the number of works published from the Tanjore Maharaja Serfoji's Sarasvathi Mahal Library, Tanjore is as follows.

Tamil	...	12
Sanskrit	...	10
Telugu	...	5
Marathi	...	6

The Dr. U. V. Swaminatha Iyer Library, Adyar, has published under this series three Tamil works.

An Editorial Committee has been formed under the orders of the Director of Public Instruction, Madras, for selecting manuscripts in different South Indian Languages for publication in the Madras Govt. Oriental Manuscripts Series. The

of Madras in G.O. No. 81859 E6/59-15 Education dated 5th January, 1960 sanctioned the publication of the following seven manuscripts.

1. Tanippadarrirattu.
2. Keraladesa Varalaru.
3. Kattabomman Varalaru.
4. Kalambakakkottu.
5. Uttara Ramayana Natakam.
6. Yapparumkalam.
7. Palamolittirattu.

Of these, the last one was dropped as it was found to contain a large number of colloquial terms. The printing of the other six manuscripts has been completed in the Madras Government Oriental Manuscripts Series as numbers 55,56,67, 68.69 and 66.

During the year 1960-61 the Government of Madras have sanctioned in Memorandum No. 47522-E6/60-9 Education dated 30-12-60 the publication of the following manuscripts.

TAMIL

1. Sivapuranatottiramanjari.
2. Tiruvoymoli-Ittupravesa Sangraham.
3. Vetalakkathai.
4. Homer's Iliad.
5. Saptarishi Nadi—Kanya Lagnam.
6. Kunrakkudi Kumaran Peril Kirtanaikal.
7. Divyaprabanda Akaradi.

PERSIAN

8. Tarikh-e-Hafeezullakhan.
9. Bahar-e-Azamjahi.
10. Sawanihat-i-Mumtaz.

SANSKRIT.

11. Nyayaratna Dipavali.
12. Nyayasara.
13. Stotrarnavam.
14. Brahmasiddhi.

CATALOGUES.

15. Triennial Catalogue of Tamil Mss Vol. 12.
16. do. do. do. 13.
17. Descriptive Catalogue of Marathi Mss. Vol. 3.

INTRODUCTION.

The public are perhaps aware of the fact that the Government of Madras have launched upon a scheme of publication of rare manuscripts treasured in two premier institutions of this State, namely, the Madras Government Oriental Manuscripts Library, Madras, and the Tanjore Maharaja Serfoji's Sarasvathi Mahal Library, Tanjore. Financial help has also been extended to Dr. U. V. Swaminatha Iyer Library, Adyar, Madras, for similar purpose. Though the publication of rare manuscripts was started as early as 1909 by this library, only 12 works were taken up for publication till 1942. Of these, the printing of three works has not yet been completed.

Only in the year 1949-50 a regular scheme for the publication of manuscripts was prepared and accepted by the Government of Madras under the MADRAS GOVERNMENT ORIENTAL SERIES. This scheme included the manuscripts in all the South Indian Languages in which there are manuscripts in the library. Till now 158 manuscripts in different languages have been printed. Of these, 35 manuscripts are from Tanjore Maharaja Serfoji's Sarasvathi Mahal Library, Tanjore, and three from Dr. U. V. Swaminatha Iyer Library, Adyar. In addition, from 4 manuscripts, 3 from this library and one from Dr. U. V. Swaminatha Iyer Library, Adyar, are in the press.

All the manuscripts under the Madras Government Oriental Series were edited by various scholars drawn from different learned institutions. The publication of manuscripts under the Madras Government Oriental Manuscripts Series was resumed in the year 1950-51. All the manuscripts published under this series before 1942 were in Sanskrit. But since 1950-51 the manuscripts in other languages also were included. These are edited by the Curator with the assistance of the Pandits in respective languages. Till now 60 works have been printed including 51 works since 1951.

The Government of India also have decided upon a programme of printing rare and useful manuscripts in the different languages of India. For this purpose the Ministry of Scientific Research and Cultural Affairs have come forward with grants-in-aid for some of the manuscripts libraries maintained by the State Governments and also for certain reputed private libraries. In the year 1959-60 the Government

Printed by the Madina Electric Litho Press
Madras-5.

BAHAR-E-AZAMJAHI

EDITED
BY
AFZALUL ULAMA MOULVI MUHAMMAD YUSUF KOKAN UMARI, M.A.,
Reader, Department of Arabic, Persian and Urdu,
University of Madras, Madras-5,

GOVERNMENT ORIENTAL MANUSCRIPTS LIBRARY,

MADRAS.

1961

Price Rs. 11-25

(C)

GOVERNMENT OF MADRAS

MADRAS
GOVERNMENT ORIENTAL SERIES

Published under the authority
of
The Government of Madras

GENERAL EDITOR:
Sri T. CHANDRASEKHARAN, M.A., L.T.,
Curator, Government Oriental Manuscripts Library,
MADRAS-5.

No. CLXXVI

بہارِ اعظم جاہی